

AZƏRBAYCAN YAZILI VƏ ŞİFAHİ DİLİ

ABDULLAYEVA SƏMİNƏ SABİR qızı

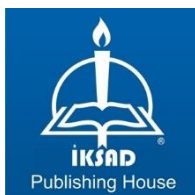

İKSAD
Publishing House

ABDULLAYEVA SƏMİNƏ SABİR qızı

AZƏRBAYCAN YAZILI VƏ ŞİFAHİ DİLİ

Ankara – 2025

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-514-7

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 14,85x21cm

Redaktor: **Mahirə Nağı qızı Hüseynova,**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Mübariz İmran oğlu Yusifov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Könül Nəriman qızı Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

.....

Oxucuların istifadəsinə verilən bu vəsaitdə dilçiliyin derivatologiya sahəsinə aid olan nitq mədəniyyəti normalarından və onların məktəb şəraitində öyrədilməsi üsullarından bəhs edilir. Burada məsələnin həm nəzəri və həm də praktik istiqamətləri qovşaq şəkildə şərh edilir. İşin nəzəri cəhəti derivatologiyanın başlıca prinsip və üsullarının müəyyənləşdirilməsi, praktik tərəfi isə həmin prinsip və üsullar daxilindəki nitq mədəniyyəti normalarının mənimsədilməsi yolları ilə bağlıdır. Vəsaitdən nitq mədəniyyəti sahəsində çalışan mütəxəssislər, müəllimlər, eləcə də yuxarı sinif şagirdləri istifadə edə bilərlər.

SÖZ ÖNÜ

Ana dilinin tətbiqi işinin həyata keçirilməsində nitq mədəniyyəti aparıcı əhəmiyyət kəsb edir.

2001-ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı Fərman, 2012-ci il may ayının 23-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dilin inkişafı ilə əlaqədar imzaladığı proqram xarakterli Sərəncam, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il aprelin 9-da imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair “Dövlət proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam bu cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev dilin mənəvi, tərbiyəvi, ideoloji xarakter daşdığını aşağıdakı kimi müdrik kəlamlarda ifadə etmişdir: “Hər xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”, “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”. Heydər Əliyev ana dilimizə həmişə böyük hörmətlə yanaşmış və ona biganə olmağın, etinasız qalmağın,

xüsusən də onun adının kimsə tərəfindən dəyişdirilməsinin qətiyyən yolverilməz olduğunu göstərmişdir.

Nitq mədəniyyətinə məktəbdən (və hətta, bağçadan) başlanması Azərbaycan dilindən istifadədə vahid qaydalara, normaya, tələffüzə, intonasiyaya malik olmaq deməkdir. Bu halda ancaq informasiyaların maneəsiz varisliyinə nail olmaq mümkündür.

Nitq mədəniyyəti dilin hər bir zamanda aktual problemlərindən biri olmuşdur. Nitq mədəniyyəti təkcə natiqlik sənəti qaydalarına riayət etməklə, səlis və sərbəst danışığa nail olmaq qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır. Nitq mədəniyyəti eləcə də təkcə yazılı dil qaydalarına riayət etməklə məhdudlaşmır. Nitq mədəniyyəti dil informasiyalarının qarşılıqlı kommunikasiya mübadiləsinin təminatına, informasiyaların saxlanmasına, ötürülməsinə, yayılmasına, o cümlədən, emosional-ekspressiv üsulla obrazlaşdırılmasına xidmət edir. Nitq mədəniyyəti həm elmdir, həm də sənət. Nitq mədəniyyətinin elmiliyi onun sabitləşmiş qaydaları ilə müəyyən edilir. Bu qaydalar hamı tərəfindən birmənalı olaraq icra edilir. Nitq mədəniyyəti qaydalarından kənar nə varsa o dildə anomaliya yaradır. Nitq mədəniyyəti qaydaları zaman-zaman şifahi danışiq dilində formalaşır, cilalanır və ümumi istifadə materialına çevrilir. Bu qaydalar şifahi danışiq dilində norma sabitliyi yaratmaqla

yazı dilinə də tətbiq olunur. Nitq mədəniyyətinin sənət təyinatı natiqlik qabiliyyəti ilə bağlıdır. Nitq mədəniyyəti normalarına mükəmməl yiyələnmək bacarığı danışığın məntiqli ardıcıl, səlis, cəlbədicil olmasını şərtləndirir. Hansı dildə nitq mədəniyyəti normaları mükəmməldirsə o dildə də informasiya kommunikasiyalarının fəaliyyəti daha geniş olur. Nitq mədəniyyəti normaları dilin nüfuzlu olmasının təminatçısıdır. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyəti normaları zamanların sınağından keçib cıllanmışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin mükəmməl normaları vardır ki, bu normalar həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dilə tətbiq olunur. Normalara yiyələnmək düzgün yazı və nitq qabiliyyətinə malik olmaq deməkdir. Bu vərdislərə yiyələnmək hər bir vətəndaşın borcudur. Nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək üçün təhsil ocaqlarının üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Uşaqlar məktəb illərindən düzgün yazmağı öyrənirlər. Həmçinin yaxşı danışmaq qabiliyyətinə malik olmaq üçün məktəb mühiti müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ana dili dərslərlərində hər bir keçilən mövzu ilə bağlı dil qaydalarına dair tapşırıqlar verilir. Şagirdlər məktəbdə yaxşı yazmaq və danışmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Dil qaydaları təkcə qrammatik təlimlərlə məhdudlaşmır. Bu qaydalar dilin hər bir sahəsində fonetik elementlərdə, söz dəyişdirici və

sözdüzəldici şəkilçilərin ardıcılığında, söz birləşmələri və cümlələrin quruluşunda, frazeoloji vahidlərdə, üslubi kateqoriyalarda, fiqurlarda və oxucuların istifadəsinə təqdim edilən bu əsərdə derivatoloji qaydaların öyrədilməsi fonunda nitq mədəniyyətinə yiyələnmək məsələlərindən bəhs edilir. Təklif, qeyd və iradlar üçün müəllif hər kəsə əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirir.

BİRİNCİ BÖLMƏ

SÖZ YARADICILIĞININ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ ÜZVİ ƏLAQƏSİ

Fonetik derivasiya və nitq mədəniyyəti. Məktəb dərsliklərində fonetik derivasiya ayrıca bir bölmə kimi verilməsə də hələ aşağı sinfin dərsliklərindən başlamış yuxarı siniflərə kimi fonetikaya (eləcə də leksikaya) aid tapşırıqlarda fonetik söz yaradıcılığına aid nümunələrə rast gəlmək olur. Fonetik söz yaradıcılığının başlıca prinsipi fonetik vahidlərin müəyyən qaydada yanaşması və birləşməsi ilə yeni söz yaranmasından, söz kökünün əvvəlinə samit artırılması ilə, kökdaxili saitə dəyişməsi ilə, kök sonundakı samitin dəyişməsi ilə və kök sonundakı samitin üzərinə əlavə samit artırılması ilə sözyaratmadan, həmçinin kökdaxili mənə dəyişməsi hesabına sözlərin düzəlməsindən ibarətdir. Dərsliklərdə fonetik söz yaradıcılığına aid bu ardıcılıq olmasa da müəyyən elementlərin mövcudluğu şagirdlərin təsəvvüründə fonetik söz yaradıcılığın əsas elementlərinin məntiqi yolla canlandırılmasını stimullaşdırır. Fonetik söz yaradıcılığı sadəcə sözdə fonetik dəyişikliklərin və ya tonallığın dəyişməsi hadisəsi deyildir. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığı prosesində bir mənbədən yaranan başqa derivativ

nümunələrdə ardıcıl əlaqələr bu və ya digər şəkildə saxlanılır. Məsələn, *dəmir* sözündən *dəmirçi* sözü yaranırsa mənə bazasının daxili əlaqəsi *dəmir* sözündə ifadə olunur. Leksik və sintaktik söz yaradıcılığında da bu prinsip əsasdır. Məsələn, *yan* (ətraf) sözünün məsafə mənası (bu yan, oyan) var. *Qat* (təbəqə) sözünün dəfə (birqat, ikiqat, üçqat) mənası mövcuddur. Bunların arasındakı mənə əlaqələri onların eyni mənbədən törəməsinin göstəricisidir.

Fonetik söz yaradıcılığında da bu prinsip əsasdır. Əlbəttə, bu sahədə hələ fundamental tədqiqatlar aparılmadığından orta məktəb dərsliklərində həmin prinsirlərə riayət edilməsini irad saymaq düzgün deyildir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, dərsliklərdəki bəzi nümunələrdə fonetik söz yaradıcılığına aidiyati olan əlamətləri də müşahidə etmək olur. Hətta, sual və tapşırıqlarda belə nümunələrin müəyyən edilməsi şagirdlərin mühakiməsinə həvalə olunur. Söz köklərində fonetik dəyişmələrə görə sözyaratmaya dair nümunələrin bir çoxunda səslərin dəyişməsi mexaniki xarakterli olsa da şagirdlər belə nümunələrin hesabına fonetik söz yaradıcılığını dərk etmək mərhələsinə hazırlanmış olur. Məsələ bundadır ki, şagird düşünür, məntiqi təfəkkürün gücü ilə cavab tapır və onu izah etməyə çalışır. Şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün yaradılması isə onlarda nitq

mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə zəmin hazırlayır. Nitq mədəniyyəti özü bütövlükdə normalar sistemidir. Nitq mədəniyyəti həm yazılı, həm də şifahi normalar sistemini ifadə edir. Düzgün yazmaq üçün yazılı dil normalarına, düzgün danışmaq üçün şifahi dil normalarına riayət etmək vacibdir. Müasir dövrdə yazı və şifahi nitq qaydalarının yaxınlaşmasına nail olmaq dilçilik elminin başlıca vəzifələrindən biri kimi qarşıda durur. Yazılı və şifahi nitq normalarında yaxınlaşma nə qədər çox olarsa informasiyaların zamanı və məkanı da o qədər genişlənmiş olar və dilin varisliyinin saxlanması imkanları güclənər (96,s.139-206). Odur ki, nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək üçün məktəbin böyük və aparıcı rolu vardır.

Leksik derivasiya və nitq mədəniyyəti. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında leksik derivasiyanın mühüm rolu vardır. Leksik derivasiya prosesində dilin lüğət tərkibi yeni sözlərlə zənginləşir. Dilin lüğət tərkibində leksik vahidlərin potensialının artımı, eyni zamanda dilin semasioloji potensialının zənginləşməsi deməkdir. Yeni sözlərin və onlara müvafiq olaraq yeni mənaların yaranması şagirdlərin nitqinin zənginləşməsinə çox mühüm təsir göstərir. Onların dünyagörüşü artır, ətraf aləm hadisələrin qavranılmasında və mənalandırılmasında psixoloji fəallıqları güclənir.

Leksik derivasiya prosesində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf texnologiyasını, əsas etibarlı ilə, aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- 1) şagirdlərin söz ehtiyatı genişlənilir.
- 2) sözlərin mənimsənilməsi ilə yeni mənaların ifadəsində nitq çevikliyi yaranır.
- 3) şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir.
- 4) sözlərin yazılış qaydalarına riayət olunmasında sabillik yaranır.
- 5) şifahi nitqdə sözlərin vahid qaydaya müvafiq tələffüz edilməsinə nail olunur.
- 6) nitq mədəniyyətinin normalaşması prosesində yazılı və şifahi nitqin yaxınlaşması imkanı əldə edilir.

Morfoloji derivasiya və nitq mədəniyyəti. Morfologi derivasiya dilçilikdə söz yaradıcılığı prosesinin tədqiqi və təhlili ilə əlaqədar ən çox işlənmiş sahədir. Nə üçün morfoloji söz yaradıcılığının şərhinə daha artıq diqqət yetirilmişdir?-sualına belə cavab vermək mümkündür ki, Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu dillərdən biri olduğuna görə bu dildə son şəkilçilik inkişaf etmişdir. Belə ki, məsələn, analitik – flektiv dillərdə söz sonuna iki və üçdən artıq sözdüzəldici qoşulmaq imkanı olmadığı halda Azərbaycan dili sözlərinin sonuna 6-ya qədər sözdüzəldici, şəkilçi artırmaq imkanı mövcuddur (92, 39- 40). Bu o

deməkdir ki, Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi başqa sözyaratma üsullarından qat-qat zəngindir. Nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından da morfoloji söz yaradıcılığının tədqiqinin, təhlilinin və tədrisinin olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır. Morfoloji derivasiya prosesinin nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi morfoloji normaların öyrənilməsindən və onlara riayət edilməsindən ibarətdir. Morfoloji normalar morfoloji vahidlərin yazıda və nitqdə işlədilməsi prinsipləri üzərə realizasiya olunur. Yazıda və nitqdə morfoloji normalardan vahid qaydada istifadə olunması həm məntiqi təfəkkürün genişlənməsini təmin edir, həm də nitqin aydınlığını dəqiqliyini, ardıcılığını və rəvanlığını şərtləndirir. Morfoloji normaların reallaşdırılmasında konkretləşmə, ümumiləşmə, rəvanlaşma və ardıcılıq prinsiplərinin mühüm rolu vardır. Sözlərin anlayış cəhətdən konkretləşməsində məna vahidliyi, qrammatik cəhətdən konkretləşməsində isə şəkilçilik mühüm yer tutur. Azərbaycan dilində şəkilçilərin iki funksiyası vardır. Bunlardan birincisi yeni sözyaratma və əlaqələndirmə, ikincisi isə anlayışların konkretləşməsindən ibarətdir. Dildə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər konkretlik bildirmək cəhətdən ümumi əlamətlər daşısa da bunların arasında müəyyən funksionallıq fərqləri mövcuddur. Belə ki, sözdüzəldici

şəkilçilər sözləri semantik tərəfdən, sözdəyişdirici şəkilçilər isə qrammatik cəhətdən konkretləşdirir. Dildə yeni anlayışların yaranması və informasiya intensivliyi gücləndikcə sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyası da artır. Şəkilçili formatlar nitq informasiyasında konkretliyə, şəkilçisiz formatlar isə ümumiləşməyə (abstraktlığa) meyillidir (96, s. 82-84). Bu prinsiplər daha çox yazılı nitqə xasdır. Rəvanlaşma və ardıcılıq prinsipləri isə şifahi nitqdə öz təsirini daha çox göstərir. Rəvanlaşmaya görə nitq tələffüzdəki çətinlikləri özü aradan qaldırır, axıcılıq və rəvanlıq təmin olunur. Bu prinsipə əməl olunması ilə bütün morfoloji kateqoriyalarda nitq ardıcılığına nail olmaq mümkündür (96, s. 107-108).

Morfoloji derivasiya prosesinə yiyələnməklə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində aşağıdakı kimi mühüm məqamların nəzərə alınması vacibdir:

- 1) morfoloji derivasiya bütün əsas nitq hissələrində mövcuddur. Şagirdlər morfoloji derivasiyaya yiyələnməklə, həm də əsas nitq hissələrini dərinlən mənimsəyə bilirlər.
- 2) morfoloji derivasiyanın mənimsənilməsi sözlərin nitq potensialını məntiqi tənəkkürə çevirməyə imkan verir. Məntiqi tənəkkürün genişlənməsi və dərinləşməsi həm

yazılı, həm də şifahi nitqin ardıcılığı ilə yanaşı onun rəvanlaşmasına zəmin yaradır.

- 3) morfoloji derivasiyanın öyrənilməsi əsas nitq hissələri barədəki təsəvvürü genişləndirir və məntiqi təfəkkürdə kateqoriyalararası anlayışların fərqləndiril-məsinin asanlaşmasını təmin edir. Nitq hissələrinin fərqləndirilməsi nitqdə sözlərin düzgün, dəqiq, aydın, ardıcıl seçilməsinə və şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə yardım edir.
- 4) morfoloji derivasiyanın öyrədilməsi prosesində normaların tətbiqi, sözyaratma funksiyası mübahisəli görünən şəkilçilərin keyfiyyət fərqlərinin aydınlaşdırıl-masına xidmət edir.
- 5) Azərbaycan dilində söz sonuna 6 qrup ardıcıl sözdüzəldici şəkilçinin əlavə edilə bilməsi dildaxili semantik imkanların zənginliyini göstərən əlamətdir. Onların əlbəttə ki, hamısı eyni səviyyədə intensiv deyildir. Ancaq 6 qrup şəkilçinin sözə ardıcıl qoşulması dilin qarşısında belə bir perspektiv yaradır ki, daxili imkanlardan istifadə yolu ilə həmin prosesin özü intensivləşdirilsin. Azərbaycan Respublikasında ana dili sərbəstdir. Ona görə də nitq mədəniyyəti normalarının tətbiqi ilə dilin bütün potensial imkanlarını hərəkətə gətirmək bu dilin daşıyıcılarının

və ilk növbədə ana dili mütəxəssislərinin ixtiyarına düşür.

- 6) nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dili təkcə Azərbaycan Respublikasında yaşayan Azərbaycanlıların yox, həm də dünyada yaşayan 50 milyondan artıq soydaşlarımızın ana dilidir. Ona görə də bu dilin normalarının stabilləşdirilməsi və informasiya imkanlarının genişləndirilməsi onun istifadə potensialının artırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sintaktik derivasiya və nitq mədəniyyəti. Sintaktik derivasiya sintaktik söz yaradıcılığı mənasında işlədilir. Sintaktik (sintaktika) sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Sözüün kökü sintez anlayışı ilə bağlıdır. Sintez sözü birləşmə, qovuşma, tərkib yaratma mənasını bildirir (134, 468). Sintaktik (sintaktika) sözü isə bir termin kimi işarələrin öz aralarında mövcud olan əlaqələrini öyrənən dilçilik tədqiqatı mənasında işlədilir. Sintaksis dilçiliyin bir tədqiqat sahəsi kimi mətndə hər işarənin bütün başqa işarələrlə birləşmə qaydalarını öyrənir (6,242).

Sintaktik derivasiya və sintaktik söz yaradıcılığı anlayışı, həm də analitik derivasiya və ya analitik söz yaradıcılığı adekvatları ilə də ifadə olunur. Analitik termini də mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Sözüün “ana” tərkibi yunan dilində “birlikdə” mənası bildirir. “Lit”

tərkibi isə “söz”, “dil”, “dil vahidi” mənasındadır. “Ana” tərkibinin “birlikdə” mənasını *analoq* (bənzər, oxşar), *anadiplosis* (qoşalaşma), *anafora* (oxşar səslərin təkrarı) kimi sözlərdə də müşahidə etmək olur. “*Lit*” tərkibi yazı mənası verən “*liter*”, “*litera*” yazı işləri və ya ardıcılıqla məşğul olan şəxs mənasındakı “*literator*”, yazılı nümunə mənası verən “*literatura*” sözlərində işlənir. “*Lit*” tərkibindəki *t* samitinin *s* keçidi ilə ərəb dilində danışığ dili mənasını bildirən “*lisan*” sözü də vardır. Beləliklə, *analitik* termini tərkibcə oxşar (sadə və ya düzəltmə) olan sözlərin yanaşması mənasında *sintaktik* termini ilə adekvat şəkildə işlədilir. Başqa sözlə, sintaktik söz yaradıcılığı (sintaktik derivasiya) ifadəsi məzmun və anlayış cəhətdən analitik söz yaradıcılığı (analitik derivasiya) ifadəsi ilə yanaşı işlədilir.

Sintaktik derivasiya türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin analitik inkişaf mərhələsinə aid söz yaradıcılığı üsulunun ənənəvi davamından ibarətdir. Söz yaradıcılığının sintaktik üsulu analitik dillərə məxsus səciyyəvi cəhət olduğundan Azərbaycan dilçiliyində bu sahənin tədqiqi çox da diqqəti cəlb etməmişdir. Ancaq Azərbaycan dili özünün tarixi inkişafı prosesində analitik modellərə biganə olmamışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmlə çevik integrasiya mühitinə daxil olduğu üçün Azərbaycan

dili də beynəlxalq informasiya mühitində başqa dillərlə kontaktlarını genişləndirir. Bu prosesdə amorf dillərlə əlaqə analitik dillərlə mövcud olan əlaqədən geri qalsa da fonetik söz yaradıcılığının tarixi ənənələri indi də öz funksionallığını saxlayır. Odur ki, bu sahənin də xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır. Analizm isə öz tarixi ənənələrini yaşatmaqla beynəlxalq integrasiya mühitində yeni ənənələrini formalaşdırır. Bu isə yeni dilçilik dövrünün aparıcı istiqamətlərindən biri kimi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edəcək problemə çevrilməkdədir. Sintaktik yolla düzələn sözlərin ən mühüm funksiyası onların emosionallıq vasitəsinə çevrilə bilməsindən ibarətdir. Sintaktik söz yaradıcılığının tədqiqi və təhlili onların funksional üslublardakı rolunun öyrənilməsinə şərait yaradır.

Sintaktik derivasiya nümunələrinin əsas funksionallığı nitqin emosional, təsirli, cəlbedici qurulmasına xidmət edir. Sintaktik derivasiya həm yazılı, həm də şifahi nitqdə rəngarənglik yaradır. Yazılı nitqdə rəngarənglik bədii canlandırma vasitəsinə çevrilir. Şifahi nitqdə isə cəlbedicilik keyfiyyəti qazanır. Danışığın, nitqin dinləyən üçün maraqlı olmasını təmin edir. Təsadüfi deyildir ki, nağılçıların, dastançıların, təhkiyəçilərin, məruzə və mühazirəçilərin dilində emosionallıq vasitəsi kimi sintaktik derivatlardan daha çox istifadə edilir. Bədii

dildə sintaktik derivatlardan istifadə onu daha çox yadda qalan edir. Onun oxunaqlığını artırır, obrazların bədiiləşdirilməsində aparıcı vasitəyə çevrilir. Təlim prosesində emosionallıq vasitəsi kimi istifadə olunan sintaktik derivasiyaların mənimsənil-məsinin nitq mədəniyyəti baxımından üç mühüm cəhətini qeyd etmək olar. Birincisi, yazılı dildə sintaktik derivatların normasının saxlanması təmin olunması, ikincisi danışmada, şifahi nitqdə cəlbedicilik, təsirlilik, emosionallıq yaradılmasına diqqətin cəlb olunmasıdır. Üçüncü cəhət şagirdin söz ehtiyatının zənginləşməsidir. Birinci cəhət ona görə lazımdır ki, şagird sintaktik derivasiya nümunələrinin düzgün yazılış qaydalarına riayət etməklə yazı mədəniyyətinə yiyələnsin. İkinci cəhət ona görə maraqlıdır ki, şagird bədii yaradıcılığa meyl göstərəcəyi təqdirdə bədii obrazlaşdırma vasitələrinə mükəmməl yiyələnsin, hər hansı dinləyici kütləsi qarşısında isə nitqinin cəlbediciliyini formalaşdırma bilsin. Üçüncü cəhətin vacibliyi ondan ibarətdir ki, həm yazılı və həm də şifahi nitqdə sözlərdən yerli-yerində istifadə edilə bilsin, məna və anlayışlar məntiqə uyğun olsun. Şagirdlər dildən istifadə edərkən sinonim sözlərdən, çoxmənalılıqdan, omonim və antonimlərdən, eyni zamanda, digər leksik-semantik söz qruplarının imkanlarından layiqincə istifadə edə bilsinlər. Burada

Ağamməd Abdullayevin belə bir fikrini də xatırlamaq yerinə düşür: “Dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz. Çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur, nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır, yəni elə sözlər seçilməli və elə cümlələr qurulmalıdır ki, orada fikir aydın və dəqiq ifadə edilsin” (4, s.120-141).

Derivatoloji qaydalar. Fonetik derivasiyanın qaydaları. Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə fonetik derivasiya məsələsi demək olar ki, toxunulmamış qalmaqdadır. Fonetik söz yaradıcılığı fonemlərin müvafiq qaydada yanaşması, birləşməsi və müəyyən ardıcılıqla düzülməsi bazasında formalaşır. Fonetik söz yaradıcılığı ümumi derivasiya prosesinin ilkin mərhələsini təşkil edir. O mərhələsini ki, həmin mərhələdə, artıq, nitq səsləri üzvlənən vahidlər kimi formalaşa bilmişdir. Yəni mümkündür ki, insan cəmiyyətinin ən ibtidai dövrlərində insanlar xüsusi məna daşıyan sözlərdən, bütöv fikri ifadə edən cümlələrdən daha əvvəl ilkin zəruri anlayışları bildirən ayrı-ayrı fonetik vahidlərdən istifadə etmiş olsunlar. Əlbəttə ki, belə bir fikir ən qədim dövrlər üçün bir fərziyyə sayıla bilər. Ancaq müəyyən nitq səslərinin ayrı-ayrılıqda müvafiq emosiyaları bildirməkdə davam etməsini qədim irsin öz varisliyini saxlaması və keçmişlə

indiki (və sonrakı) dövr arasında bir növ «körpü» rolu oynaması kimi də başa düşmək olar. Məsələn, *a* səsinin müvafiq situasiya ilə əlaqədar uzadılaraq deyilməsi heyrət, təccüb, qorxu, emosiyalarını bildirir. *O* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində gözlənilməzlik, heyrət, qorxu *ı* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində inciklik, ağrı, ağrının şiddəti və s. kimi emosiyalar bildirilir. Eyni zamanda, *e* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *etiraz*, *narazılıq*, *inciklik*, *ə* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *razılıq*, *məmnunluq*, *i* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *incəlik*, *inciklik*, *ağrı*, *e* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *kədər*, *nisgil*, *ü* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *sızıltı*, *üzgünlük*, *inciklik* kimi emosiyalar müşahidə edilir. Sait səslərin müvafiq samitlərlə birləşməsi bu emosiyaları konkretləşdirən nidalara çevrilir: *a-ah*, *ax*, *ay*; *o-of*, *ox*, *oy*; *u-uf*, *uk*, *uy*; *ı-ıh*; *e-eh*, *ey*; *ə-əh*; *i-ih*; *ö-öh*; *ü-üf* və s.

Sait-samit birləşməli bu cür tərkiblərin əvvəlinə uyğun samit qoşulduqda mənə qüvvətləndirici ədatlar yaranır: *ah-bah*, *pah*; *oy-boy*; *uf-puf*; *ıh-hıh*; *əh-bəh-pəh*; *üf-püf*.

Təbiət səslərinin təqlidi yolu ilə müvafiq fonetik tərkiblərin yaranması da ilkin fonetik derivasiyanın əlamətlərinin daşıyıcısı kimi qəbul edilə bilər: *taq* (taqqıltı), *tıq* (tıqqıltı), *çaq* (çaqqıltı), *çıq* (çıqqıltı), *şaq*

(şaqqıltı), *şıq* (şıqqıltı), *tap* (tappıltı), *tıp* (tıppıltı), *şır* (şırıltı), *şır* (şırıltı), *qıj* (qıjıltı) və s.

Təqlidi sözlər, keyfiyyətcə qədim fonetik söz yaradıcılığının ənənəvi varisliyinin davamı olduğu üçün hər hansı yeni baş verə biləcək bir *fiziki prosesin* də imitasiyası kimi formalaşa bilər. Məsələ bundadır ki, bu səslərin yanaşması və birləşməsi təsadüfi və ixtiyari sayıla bilməz. Çünki bu səslər təbiət səslərinin oxşarını, imitasiyasını canlaşıdır bilən vahidlərdir. Əgər təbiət səsləri (eyni zamanda, bioloji və fiziki səslər) müvafiq nitq səsləri ilə imitasiya edilə bilirsə və bu imitasiya nəticəsində mənalı vahidlər yarana bilirsə (taqq-taqqıltı, tıp-tıppıltı, çaq-çaqqıltı, çıq-çıqqıltı, hop-hoppan, çax-çaxmaq, xır-xırda və s.) bu o deməkdir ki, öz səs yuvalarında müstəqilləşən, üzvlənən, stabilləşən nitq səsləri özünəməxsus ümumi anlayışların daşıyıcılarından ibarətdir. Bu nitq səsləri müvafiq mənanın ifadəsi üçün ixtiyari yox, sərbəst yox, müəyyən ardıcılığın tələbi ilə birləşərək söz tərkibi yaradılmasında iştirak edən linqvistik vahidlərdən ibarətdir. Hərçənd, bəzi tədqiqat əsərlərində fonemlərin məna daşımayan təcridi bir element kimi qəbul edilməsi ilə də rastlaşmaq olur. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında bu xüsusda belə deyilir: “Səs tərkibini təşkil edən səslər kompleksi özlüyündə mənaya

malik deyildir. Əgər səslər toplusu mənə ilə əlaqədar olsa idi onda dildə omonimlər mümkün ola bilməzdi. Məlumdur ki, omonimlər eyni səs tərkibinə malik olsa da mənəca müxtəlif sözlərdir. Səslərin özlüyündə mənası olmasa da müəyyən təəssürat yaratmaq, təsir oyatmaq məqsədi ilə bəzi səslərdən istifadə etmək mümkündür. Bu vəziyyətə, xüsusilə, şeirdə çox təsadüf olunur. Şeirdə bu və ya digər səslərin təkrarı ilə müəyyən bir musiqililik əldə edilir” (101, s.189).

Əvvəla, burada deyildiyi kimi, səslərin mənasının olmasının omonimləşmə ilə müqayisəsində məntiqsizlik açıq-aydın görünür. Digər tərəfdən, omonimləşmə varsa bu o demək deyildir ki, fonemlər müvafiq anlayışları bildirə bilirlər. Konkret olaraq onu demək lazımdır ki, gətirilən sitata görə fonemlər bədii rəngarənglik yarada bilirlər. Ancaq onların mənası yoxdur. Bəs onda necə olur? Mənası olmayan elementdən mənə necə peyda olur? Bu halda, səslərin söz tərkibi yaratması ixtiyari baş verməli idi. Bu doğrudandı mı belədir? Məsələn həmin müəlliflərin yazdığı kitabda belə mülahizə edilir: “Hələ xaricdə belə nəzəriyyə və mülahizələr qalmaqda davam edir ki, guya ayrı-ayrı səslər və səs kompleksləri (toplusu) müəyyən mənə çalarına malikdir, yaxud müəyyən ifadəlilik yaradır. Məsələn, məşhur dilçi alim J.Bandriyes göstərir ki, müxtəlif səslər və səs birləşmələri müxtəlif

qüvvədə olan ifadəlilik meydana gətirir. A.Moris bir az da irəli gedərək qeyd edir ki, tək-tək səslər hətta fikir və ideyaları bildirir. Guya əsl şairin yaradıcılığında ifadə olunan ideya və hisslər bunları ifadə edən səslərlə uyğunlaşdırılır. Başqa bir görkəmli tədqiqatçı gözlərini yumaraq hər hansı bir sait səsi (*a, i, u*) qüvvətli və aydın tərzdə tələffüz etməyi təklif edir. Guya bu yolla sübut olunur ki, *u* səsi, adətən, kədər və ciddiyyət, *i* səsi sevinc və s. ifadə edir” (101, s. 189, 111, 277).

Burada yekun nəticə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı nitq səsləri heç bir mənə daşımır. Bir daha, həmin əsərdə qeyd olunur ki, “... ayrı-ayrı səslərdə müstəqil mənə axtarmaq səhvdir. Özlüyündə heç bir səsin və ya səs toplusunun heç bir ideyası və ya mənə məzmunu yoxdur. Əlbəttə, səslərin müəyyən düzümü bədiiliyi qüvvətləndirir, şeirdə ahəngdarlıq və musiqi yaradır, lakin heç bir müstəqil mənə ifadə etmir” (101, s. 192).

Bu mülahizələrlə əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, dilçilikdə söz və əşya arasında yaxınlığın olub-olmaması məsələsinin böyük mübahisələr yaratması, eyni zamanda, nitq səslərinin xüsusi bir ideya bildirib-bildirməməsinin mübahisə obyektinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələ bunda deyildir ki, bu tədqiqatda söz və onun bildirdiyi əşya arasındakı mənə olub-olmaması həll edilir. Ancaq onu diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, məsələ,

Azərbaycan dilindəki *qor* (od) sözünün rus dilindəki *гореть* (yanmaq), *около* (ətrafı bağlı) sözünün Azərbaycan dilindəki *qoruq* sözü ilə adekvatlığı, rus dilindəki *зима* (soyuq, qış) sözünün Azərbaycan dilindəki *simləmək* (soyuqlamaq), ingilis dilindəki *city* (şəhər) sözünün rus dilindəki *стол* (oturmaq əşyası), *столица* (paytaxt) sözlərinin kökü ilə adekvatlığı, Azərbaycan dilindəki *eniş* sözünün –*niş* hissəsinin rus dilindəki *нижний, низкий, внизу*, fars dilindəki *پایین* (yaxındakı), ərəb dilindəki *هبط* (aşağı enmək) sözlərinin kökləri ilə adekvatlığı da təsadüfi sayılmamalıdır.

Sovet dövründə ictimai elmlər, o cümlədən, dilçilik elmi ideologiyanın əsirinə çevrildiyi üçün mütərəqqi fikirlərin tətbiq olunması məhdudiyyətlə qarşılaşırdı. Odur ki, birbaşa təbiətlə bağlı olan dilin də sistemli əlaqələri inkar edilirdi. Fonemlərin daxili əlaqələri əsasında söz yaranması da inkar olunurdu. Müxtəlif sistemli dillərin tipoloji tədqiqatları onu göstərir ki, ayrı-ayrı dillər arasındakı gizli, gözə görünməyən əlaqələri təsbit edən faktlar istənilən qədərdir. Bu bir daha onu göstərir ki, dil təbiətlə üzvi əlaqənin məhsuludur. Fonemlər isə özlərinin daxili əlaqələri ilə bir-birinə bağlanır. Odur ki, eyniköklü sözlər arasında da ardıcıl məna əlaqələri saxlanılır. Onu da demək lazımdır ki, fonetik vahidlər ixtiyari birləşmələrin məhsulu olsaydı onların mənası necə anlaşıldı? Başqa

tərəfdən, sözlər səslərin bir-birilə ixtiyari birləşməsinin məhsulu olsa idi onlarda məna ardıcılığını necə təyin etmək olardı?

Konkret nümunə olaraq demək lazımdır ki, məsələn, Azərbaycan dilində, bütün səslər sözyaratma üçün bir-biri ilə ixtiyari şəkildə əlaqələndə bilmirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində dilarxası *q* samiti dilarxası saitlərlə əlaqə yarada bilir: *qa(b)*, *qı(p)*, *qo(p)*, *qu(tu)*. Ancaq *q* samiti dilönü saitlərlə əlaqəyə daxil olmur. *Q* samitinin *qe-*, *qö,-qü,-qi,-qə-* əlaqələri mövcud deyildir. Əgər hansısa Azərbaycan sözündə bu yanaşmalardan biri varsa bu yanaşma ilkin yox, nitq variantı sayılmalıdır. Məsələn, *qiymə* sözündə *qi* birləşməsi *qı* əlaqəsinin nitq variantıdır. Çünki dildə *qi* yanaşmalı daxili əlaqəyə malik başqa allomorflar yoxdur. Ancaq *qı əlaqəli*, *qıyma*, *qıyıq*, *qıyqac*, *qıya* (baxmaq), *qıyılmaq* sözlərinin kök allomorfları (morfem variantları) mövcuddur. Bunun kimi, dilarxası *x* samitinin dilönü saitlərlə birləşməsinə aid nümunələr yoxdur. Ancaq dilönü, dodaq samitlərinin dilarxası saitlərlə yanaşma əlaqəsi mövcuddur. Bu da elə bir daxili əlaqənin göstəricisidir ki, fonetik söz yaradıcılığında bu tipli əlaqələr xüsusi nəzərə alınmalıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə, sovet dövründə ideoloji təlim fonemlərin ideya bildirməsi mülahizələrini məhdudlaşdırdığı üçün fonetik söz yaradıcılığı sahəsində

də ciddi tədqiqatlar aparılmamışdır. Fonetik söz yaradıcılığı sahəsində aparılan tədqiqatların istiqaməti tədqiqatçını istər-istəməz müxtəlif sistemli dillərdə homogen sözlərin mövcudluğuna gətirib çıxarmalı idi. Naqis sovet ideologiyası isə yol verməzdi ki, dilçi alimlər “kapitalist ölkələrinin” dilləri ilə “Sovet İttifaqı ailəsinin” dilləri arasında genetik əlaqə olduğunu sübuta yetirə bilsinlər. Buna baxmayaraq, fonetik söz yaradıcılığı barədə bu və ya digər səviyyədə aparılan tədqiqat işləri də meydana gəlirdi. Fonetik söz yaradıcılığı məsələsinə aid fikir və mülahizələr daha çox son dövrlərin məhsulu olmasına baxmayaraq bu problem hələ antik dövrün müdrik şəxsiyyətlərinin də marağına səbəb olmuşdu. Məsələn, Platonun “Kratil” əsərində *p* samiti hərəkəti və yarıb keçmə hadisəsinin ifadə vasitəsi kimi göstərilir. *L* samiti incəlik, yumşaqlıq, *i* saiti qısalıq, kiqlik, *ı* saiti böyüklük, uzunluq, *e* saiti daimilik, əbədilik anlayışı üçün səciyyəvi olan səs kimi qəbul edilir (121, s. 99; 95, s.66).

Platonun bu müddəaları özündən sonrakı dövrlərdə tədqiqatçılarda müəyyən təəssüratlar yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, öz zamanında Leybnits, Lomonosov, Humboldt, Herder, Qrimm, Kursius kimi alimlər də fonemlərdə semantik keyfiyyət olmasını sübuta yetirmək üçün biri digərinə zidd olsa da müvafiq dəlillər gətirməyə cəhd göstərmişlər. Beləliklə, fonemlərin semantik

keyfiyyətə malik olması məsələsinin ortaya qoyulması dilçilikdə yeni bir istiqamətin-fonetik semantikanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə Eduard Sepirin maraqlı mülahizələri vardır. Sepir ayrı-ayrı fonemlərin semantik keyfiyyətləri əsasında sözlərin mənalarını aydınlaşdırmağa çalışır. O *mil* və *mal* sözlərini daxili sait səslərə görə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, *a* böyüklük, *i* kiçiklik bildirir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, *mal* böyük stol, *mil* kiçik stol mənasındadır (128, s.88).

Fonetik semantika sahəsində aparılan tədqiqatlarda müşahidə edilən ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, bu təhlil obyektini kimi seçilən sözlərdə də bu və ya digər fonetik vahidə aid edilən anlayış əsasında sözlərin məna xüsusiyyəti izah edilir (138, s. 97; 119, s.6; 127, s.155-162, 97, s.103-111). Bu isə, əlbəttə, fonetik semantikanı fonetik söz yaradıcılığına gətirib çıxarır. Çünki fonetik semantikanın mövcudluğunun sübuta yetirilməsi, əslində, fonetik söz yaradıcılığının parametrlərinin açılmasına xidmət edir. Fonemlərin semantikasının sübuta yetirilməsi belə bir fikrin təsdiq edilməsinə yol açır ki, eyni kökdən fonetik invariantlıq yolu ilə törəyən sözlərdə ümumi semantik mühit mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində də fonetik söz yaradıcılığına aparan yol fonetik semantikada qapanıb qalan səslərin simvolikası hüdudunda izah edilmişdir. Bu sahədə ilk dəfə

öz mülahizələrini irəli sürən Əbdüləzəl Dəmirçizadənin fikirlərini olduqca təqdirəlayiq hesab etmək olar.

Əbdüləzəl Dəmirçizadəyə görə fonetik semantikanın təzahürləri təqlidi sözlərdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Bu o deməkdir ki, qədimdə fonetik söz yaradıcılığının hansı prinsip əsasında formalaşdığından asılı olmayaraq müasir dövrdə fonetik söz yaradıcılığı öz ənənələrini təqlidi sözlərdə və eyni zamanda, təqlidi sözlər bazasında yaranan sözlərdə yaşatmaqdadır.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə göstərir ki, dildə olan səslərin hamısı bu və ya digər mənə çalarlığına malikdir. Məsələn, təqlidi sözlərdə fonemlərə aid edilən emosiyalar haqqında belə bir mülahizə verilir: *“U səsi uğultu, gurultu və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün; ş səsi atışmaq, çalışmaq, çatışmaq kimi əməliyyatın və şırıltı, xışıltı kimi hadisələrin, yaxud, şakraqlıq, şənlik kimi psixi-ictimai halların səs rəngini vermək üçün işlənilir”* (38, s.55).

Əbdüləzəl Dəmirçizadə *e, i, m, k, ş, j, t, d, p, b* səslərinin bir-birindən fərqlənən emotiv keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir (38, s.55; 92, s.7-9; 56, 11-14; 107, s.37; 119, s. 11-13).

Üslubi cəhətdən, əlbəttə ki, səslərin müəyyən təkrarı və ardıcılığı ilə uyğun emosiyalar yaradılması elə bir ciddi etiraz doğurmur. Hətta, səslərin ideya bildirməsi

məsələsini qəbul etməyən tədqiqatçılar belə, onların üslubi çalarlıq bildirdiyini təqdir edirlər (6, s.135).

Fonetikada semanın mövcudluğu və onun bazasında fonetik söz yaradıcılığının baş verməsi XX əsrin, xüsusən, 60-70-ci illərindən sonra meydana gələn tədqiqatlarda konkret dil faktları ilə təsbit olunmağa başlamışdır. Bu barədə Səlim Cəfərovun, Aydın Ələkbərovun, Vaqif Aslanovun, Samət Əlizadənin, əsərlərində maraqlı, fikir və mülahizələrə rast gəlmək olur (109, s.132; 116, s.11-13; 104, s.37, 184, 132; 54, s.11-14) doğrudur, adı çəkilən mütəxəssislər fonetik söz yaradıcılığının tədqiqini məqsədə çevirməmişlər, ancaq onların tədqiqatlarında fonetik söz yaradıcılığına dair maraqlı və ciddi faktların olması olduqca təqdirəlayiqdir.

Fonetik söz yaradıcılığı məsələsi konkret olaraq, türkologiyada ilk dəfə A.A.Naqayevin tədqiqatında ətraflı şəhr olunur. A.A.Naqayev söz tərkibini təhlil edərkən səs dəyişmələri ilə yeni söz yaranması faktlarını aşkar edir. Bununla belə qərara gəlir ki, söz tərkibində səs dəyişmələri təsadüfi hadisə olmamışdır. Səs dəyişməsi yolu ilə nitq variantları baş verdiyi kimi eyni kökdən mənə əsasını saxlayan başqa sözlərin də əmələ gəlməsi mövcuddur. A.A.Naqayevin tədqiqatında o da maraqlıdır ki, fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər başqa qohum dillərin nümunələri ilə də müqayisə edilir. Bu faktlar

maraqlıdır ki, *dil-diş, od-üt(ü)* tipli səs dəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə ilkin məna mühiti saxlanılır (124, s.26). Fonetik söz yaradıcılığı məsələsi Fuad Qəniyevin tədqiqatında da, əsas etibarlı ilə fonetik dəyişmələrin məhsulu kimi izah edilir. Buraya, bundan əlavə, söz tərkibindən səslərin düşməsi, səstərtimi, palatallaşma və vurğunun dəyişməsi hadisələri də aid olunur (111, s.3-38). Fonetik söz yaradıcılığı sahəsindəki tədqiqatların şəbəkəsi genişləndikcə bu hadisənin şərhli ilə əlaqədar daha maraqlı mülahizələr meydana çıxır. Bu baxımdan, Erden Kajibekovun türk dilləri materialları üzrə apardığı müşahidələrində eyni kökdən yaranmış sözlərin sistem xarakteri daşdığı göstərilir (121, s.77-245). Doğrudur, bəzi tədqiqatlarda səs dəyişməsi yolu ilə fonetik söz yaradıcılığının baş verməsi təqdirdə edilmir (131, s.80-82). Ancaq ələbttə ki, dilin fonem səviyyəsində fonetik vahidlərin daxili sistem təşkil etməsi və bu səslərin sözyaratmada ixtiyari olmaması fonetik söz yaradıcılığının labüdlüyünün qəbul edilməsinə maneə yaratmır.

Fonetik söz yaradıcılığı nitq ünsiyyətinin və informasiya mübadiləsinin ən ilkin məhsulu sayılmalıdır. Doğrudur, söz yaradıcılığının ilkin dövründən müasirliyə kimi insanları min illərin məsafəsi ayırır. Ancaq dil yaşayır, özündə həm qədimliyi, həm də müasirliyi yaşadır. Ənənələr də bu və ya digər şəkildə saxlanılır. İlkin dövrdə,

güman ki, insanların təbiət və cəmiyyətlə ünsiyyət mühiti çox geniş olmadığından informasiya vasitəsi kimi ayrı-ayrı nitq səslərindən istifadə olunmuş, sonralar isə fonetik vahidlərin ardıcıl, sistemli əlaqəsi sözləri yaratmışdır. İnformasiya və ünsiyyət mühiti genişləndikcə kök sözlərin daxilindən yeni mənaları bildirən invariantlar törəmişdir.

Pedaqoji mənbələrdə nitq mədəniyyətinin inkişafı məsələləri xüsusi bir mövzu kimi nəzərə alınır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı, nitq normalarının mənimsənilməsi dilin başlıca problemlərindən biri olduğu üçün hər bir bölmədə, hər bir dərs mövzusunda onun təkrar-təkrar deyilməsinə və xatırlanmasına ehtiyac duyulmur. Çünki dilçiliyə aid hər hansı bölmənin və tədrisində nitq normalarına riayət olunmasına ehtiyac vardır. Belə ki, məsələn, kəmiyyət kateqoriyası tədris edilərkən onun əsas morfoloji göstəricisi olan – lar(-lər) şəkilçisinin funksiyaları öyrədilir. Yazı norması kimi – lar(-lər) şəkilçisindən vahid qaydada istifadə edilməsinin vacib olduğu göstərilir. Ancaq şifahi normalara gəldikdə məsələ başqalaşır. Belə ki, sonu *r* ilə bitən isimlərin tələffüzündə şəkilçinin ilk elementi (-l) *r* tələffüzünə keçir: *qar-qarlar-qarrar*; *bahar-baharlar-baharrar*, *divar-divarlar-divarrar*, *paltar-paltarlar-paltarrar*, *paltar-paltarlar-paltarrar*. Sonu *n* ilə bitən isimlərə – lar(-lər) şəkilçisi artırıqda *l* samiti *n* tələffüzünə keçir: *oğlanlar-*

oğlannar, gəlinlər-gəlinnər, qoyunlar-qoyunnar. Fellərdə şəxsin cəmini bildirmək məqamında isə söz sonundakı *r* şəkilçi əvvəlindəki *l* samiti ilə əvəz olunur: *yazır-yazırlar-yazıllar; görür-görürlər-görüllər, qırır-qırırlar-qırıllar.* Sonu *ş* ilə bitən sözlərə (isim, sifət, say) - *lar* şəkilçisi əlavə olunduqda isə şifahi nitqdə *l* samiti *d* samitinə çevrilir. *Daş-başlar-daşdar, qardaş-qardaşlar-qardaşdar; yaş-yaşlı-yaşdı, beş-beşlər-beşdər.*

Göründüyü kimi, *təkcə – lar (-lər)* şəkilçisinin nitq normasının öyrədilməsi üçün xeyli materialın təhlili tələb olunur. Ona görə də dərslik mətnlərində yazılı və şifahi normalarının izahı üçün nitq mədəniyyətinin prinsiplərini sadalamaq artıqdır. Həmin qaydaların özü nitq mədəniyyəti normalarının tətbiqi üçün bazadır.

Söz yaradıcılığı məsələsində də bu prinsip gözlənilir. Yəni yeni düzələn sözlərin yazıda və nitqdə düzgün ifadəsi nitq mədəniyyətinin prinsiplərinə əməl olunması baxımından aparıcılıq təşkil edir. Ancaq söz yaradıcılığında bundan əlavə başqa bir keyfiyyət də vardır. Bu odur ki, söz yaradıcılığında yeni sözlərin müstəqil şəkildə quruluşca və mənaca mənimsənilməsi, başa düşülməsi və dərk olunması birbaşa məntiqi təfəkkürlə bağlıdır. Ona görə də söz yaradıcılığında nitq mədəniyyətinin iki başlıca prinsipi yerinə yetirilir. Birincisi, yeni sözlərin düzgün yazılması və ifadəsi,

ikincisi isə məntiqi təfəkkürün inkişafı. Bu iki prinsipinin vəhdəti şagirdlərin yüksək nitq mədəniyyətinin, yazı və nitq vərdişlərinin inkişafının, eləcə də yaradıcılıq qabiliyyətinin artmasını stimullaşdırır.

Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmovun “Pedaqogika” dərslində göstərilir ki, “Təlim metodlarından ağılın inkişafı üçün ən çox əhəmiyyəti olanı şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilidir. Bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında müstəqil iş başlıca rol oynayır. O təlimdə şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırır və ümumi fəallığını yüksəldir. Məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək və əqidəni formalaşdırmaq üçün şagirdlərə öz fikirlərini faktlarla sübuta yetirməyi öyrətmək lazımdır. Təlimdə tədqiqatçılıq metodu təlim prosesini elə təşkil etməyi tələb edir ki, şagirdlər əsaslarını öyrəndikləri elm sahələrində tətbiq edilən tədqiqat metodları ilə tanış olurlar” (84, s.389, 391). Nitqin inkişafının, nitq normalarını mənimsənilməsinin və onun dilə tətbiqinin təfəkkürlə sıx əlaqəsi barədə Yəhya Kərimovun aşağıdakı fikirləri də maraqlıdır: *“İnsanın mədəni yetkinliyinin, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Bu, məktəbin qarşısında duran ən mühüm ümumpedaqoji problemlərdən biridir. Nitq inkişafı üzrə işin vəzifəsi dil və təfəkkürün vəhdəti haqqında təlimdən irəli gəlir. Uşaqların təfəkkürünü*

inkişaf etdirməklə biz şübhəsiz, onların nitqinə təsir göstərir, nitqini inkişaf etdirməklə təfəkkürünün inkişafına təkan veririk” (71, s.397).

Ağamməd Abdullayev yazır ki, “Dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz. Çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur” (4,120).

Nitq mədəniyyəti və tədris prosesində yazılı və şifahi normalara yiyələnmək haqqındakı fikir və mülahizələrdə aparıcı istiqamət bundan ibarətdir ki, nitqin düzgün, məntiqli, aydın, şəffaf olması üçün şagirdlər həm yazılı, həm də şifahi nitqə yiyələnməlidirlər (42, s.42-44; 60, s.12-23; 45, 125; s.3, s.329-331; 43, s.114-116; 44, s.135; 55, s.18-19).

Pedaqoji metodik ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, yazılı (orfoqrafik) və şifahi (orfoepik) normalara yiyələnməyin yolları araşdırılır. Yazılı və şifahi nitqə yiyələnmək yolları araşdırılarkən onların mənimsənilməsində fərdilik əsas prinsip kimi qəbul edilir. Yəni yazılı nitqlə şifahi nitq qaydaları ayrılıqda şərh edilir və onlara ayrı-ayrı üsullarla yiyələnmək tövsiyyə edilir. Bir qayda olaraq, yazılı nitq üzərində şifahi nitqin təsirləri normativ hal kimi qəbul edilir. Belə ki, məsələn, *alırlar*-yazılı, *alıllar*-şifahi, *oğlanlar*-yazılı, *oğlannar*-şifahi,

daşlar –yazılı, *daşdar*-şifahi, *ağaclar*-yazılı-*ağaşdar*-(ağajdar) şifahi nitq üçün norma sayılır. Halbuki, yazılı və şifahi nitq normalarında yaxınlığın baş verməsinə və variantlığın azaldılmasına nail olmaq üçün məqsəduyğun qayda onların vahid vəziyyətə gətirilməsindən ibarətdir. Belə norma vəhdətini fonetik söz yaradıcılığının məhsulu olan vahidlərdə də gözləmək şərtdir. Şərtdir ona görə ki, norma vəhdəti informasiyanın varisliyini və maneəsiz ötürülməsini təmin edən ən mühüm amillərdən biridir.

Omonim köklərin yaranması.

İlkin köklərdən yeni mənalı sözlərin yaranmasının ən ibtidai üsulu eyni kök morfemdən tonallıqla (vurğunun tonunun dəyişməsi ilə) yeni, eyniköklü, müxtəlif mənalı sözlərin yaranmasından ibarətdir. Bu yolla yaranan sözlər dilçilik tədqiqatlarında, o cümlədən dilçiliyə aid dərsliklərdə omonimlər adlandırılır. Tonallıqla yaranan köklər (omonimlər) öz xarakterinə görə iki qrupa bölünür: 1) ad nitq hissələrinə aid sinkretik omonimlər; 2) ad və fel nitq hissələri üzrə formalaşan omonimlər (97, s.109-111). Omonim sözlərdə zahiri eynilik onların quruluşca eyni tərkibdə birləşməsi ilə əlaqədardır. Mənalər isə müxtəlifdir. Ad nitq hissələrinə aid olan omonimlərdə tonallıq zəif hiss olunur. Onların arasında isə ümumi məna mühiti müşahidə edilir. Məsələn, *göy* sözü rəng bildirir. Bu tərkibdə, həmçinin səma mənasında *göy* və *göyərtili*

mənasındakı *göy* sözləri törəmişdir. *Göy* sözü həm də xəsis mənasında işlənir. Görünür, xəsislik mənasındakı *göy* sözü xəsisin rənginin mifik obraz kimi malı gedəndə göyərməsi əlaməti ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində *kök* sözü də omonimləşmə cəhətdən səciyyəvidir. *Kök* sözü eyni quruluşda *şışman*, *yağlı*, kökü yerdə olan tərəvəz məhsulu (kök) mənalarını bildirir. Azərbaycan dilində ad nitq hissəsinə daxil olan bu cür omonimlərə dair *al* (hiylə), *al* (qırmızı), *ay* (müddət, 30 gün), *Ay* (səma, cismi), *qaş* (gözə aid əlamət), *qaş* (üfüq), *yaş* (islaq), *yaş* (ömür), *sağ* (diri), *sağ* (tərəf) kimi nümunələri misal göstərmək olar. Belə sözlər zəif tonallıqla fərqləndiyi kimi, eyni zamanda, onların formalaşması üçün məcazlaşmanın da xüsusi rolu vardır. Görünür, sözyaratmanın ilkin mərhələsində yeni mənaların ifadəsi üçün tonallıqla yanaşı məcazlaşma meylində aparıcı qüvvəyə malik olmuşdur.

Ad və fel nitq hissələrinə aid olan omonimləşmədə tonallıq aparıcı yer tutur. Ad nitq hissəsinə aid olan söz alçaq, fel nitq hissəsinə aid olan söz isə yüksək tonla ifadə edilir. Məsələn *at* sözü heyvan mənasında işlənəndə adi (alçaq) intonasiya ilə deyilir. *Tullamaq* mənasında deyildikdə isə *a* saiti güclü intonasiya ilə ifadə olunur. Bu mənada, *bit* (həşərat) sözü adi, tamamlanmaq, yetişmək mənasındakı *bit*(mək) sözü güclü, *it* (heyvan) sözü adi uzaqlaşb getmək (yox olmaq) mənasındakı *it* sözü güclü,

tut (meyvə) adi *tut* (tutub saxlamaq) sözü güclü intonasiya ilə deyilir.

Tonallıqla fonetik söz yaradıcılığının ənənələri müasir dilimizdə müvafiq şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərin tonallıqla fərqlənməsində mühafizə edilir: *vuruş* (isim), *vuruş* (fel), *döyüş* (isim), *döyüş* (fel), *tala* (çöl-isim), *tala* (fel-talamaq), *qabar* (şiş), *qaba* (qışqır-fel) və s.

Belə sözlərin isim tərəfində tonallıq zəifdir. Bəzilərinə isə tonallıq öz gücünü hiss etdirir: *süzmə* (isim), *süz* (fel), *vurma* (isim), *vu* (fel), *qırma* (isim), *qı* (fel), *gəli* (isim), *gəl* (fel) və s. (100, s. 227-241).

Kök tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə sözlərin yaranması.

Söz tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə baş verən fonetik söz yaradıcılığının struktur variantları bunlardır: a) *saitlə başlayan kök morfemlərdə sait səsin dəyişməsi*; b) *saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit əlavə olunması*; c) *samit-sait-samit birləşməsi köklərin əvvəlindəki samitin dəyişməsi*; d) *samit-sait-samit birləşməli kök morfemlərdə daxili saitin dəyişməsi*; e) *samit-sait-samit birləşməsi kök sözlərin sonundakı samitin dəyişməsi*.

Bütün bu dəyişmələrdə ümumi əlamət ondan ibarətdir ki, eyni kökdən yaranmış allomorfların mənə

mühitində onların aralarındakı semantik əlaqələr saxlanılır. Əks halda, hər hansı kök morfemi mexaniki səs dəyişməsi ilə eyni kökdən hesab etmək olmaz. Məsələn, *yat, yaz, yaş, yan, yar* kimi sözlərdə *ya* tərkibi eyni olsa da burada *t, z, ş, n, r* fərqi mövcuddur. Buna baxmayaraq həmin sözləri fonetik dəyişmə yolu ilə eyni kökdən yaranma hesab etmək olmaz. Çünki onların aralarında ümumi semantik əlaqə mühiti müşahidə edilmir. Ona görə də belə dəyişmələr fonetik söz yaradıcılığının məhsulu deyildir. Kök morfemlərin semantik əlaqə mühiti fonetik söz yaradıcılığının aşağıdakı variantlarında müşahidə edilir:

Saitlə başlayan kök morfemlərdə sait səsin dəyişməsi.

Ay – öy - kök morfemləri

Ay və *öy* kök morfemləri arasındakı fərq onların əvvəlində *a* və *ö* dəyişməsi ilə müşahidə edilir. Burada şərt o deyildir ki, bu allomorflarının hansının ilkin, hansının sonrakı hadisə olduğu sübuta yetirilsin. Sübuta yetirilməsi məsələ odur ki, bu dəyişmə ilə hansı mənalar yaranır və onların arasındakı semantik mühit bazası nədən ibarətdir.

Ay-morfemi qədim mənbələrdə *ayıtmaq* (demək, danışmaq, söyləmək) sözünün kökü kimi işlənmişdir: Rəsul Əleyhüssəlam zamanında Boyat boyundan bir kişi qopdu. Oğuzun ol kişi tam bilicisiydi. Hər nə desə olurdu. Ol kişi *aydır*: “Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə,

kimsənə əllərindən almıya”. (“Kitabi-Dədə Qorqud”, 1962, s. 11).

Ay-morfemi yerli (areal) nitqdə də danışmaq mənasında öz qədim ənənəsini saxlayır:

O maa söz *aydı* (Füzuli rayonu) (25, s. 26).

Öy-morfemi *ay*-morfemindən fərqli olaraq həm müstəqil, həm də sözün kök hissəsi kimi işlənir. Öy-morfemi müstəqil şəkildə “Özünü öymək” tərkibində işlədilir. Öy- kök morfemi, həmçinin *öyünmək*, *öyüd* (öyüd vermək), *öyüd-nəsihət* sözlərinin tərkibində işlədilir. Həm *ay*-morfeminin və həm də öy-morfeminin məna mühiti danışmaq, demək, söyləmək anlayışları ilə bağlıdır.

Ay- oy - kök morfemləri.

Ay- kök morfemi quruluşca danışmaq, söyləmək, demək mənasındakı *ay-* kök morfemi ilə omonimdir. Belə ki, *ay-* kök morfemi həm də *ayıq* özünün kökü kimi də işlənir. *Ay-* kökü, həmin anlayış üzrə *ayılmaq*, *ayılmaq* kimi sözlərin kökü kimi işlənir. *Ayılmaq* sözü konkret olaraq huşa gəlmək, özünə gəlmək, eyni zamanda, fikri açıq, tez düşünə bilən mənaları bildirir. *Ay-* kök morfeminin *oy*-variantı söz kökü kimi *oyanmaq*, *oyaqlıq*, *oyatmaq* kimi sözlərin tərkibində işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən səhv olaraq “yuxudan oyanmaq” əvəzinə “yuxudan ayılmaq” ifadəsi ilə eyni mənada işlədilir. Ancaq *ay-* və *oy-* kök morfemlərini birləşdirən

məna mühiti *ayıq olmaq, huşu, idrakı* özündə olmaq anlayışı ilə bağlıdır.

At – it- kök morfemləri.

At - kök morfemi müstəqil şəkildə tullamaq sözünün sinonimi kimi *atmaq* mənasıda işlədilir. *At* – kök morfemi, həmçinin, *atılmaq, atışmaq, atdırmaq* kimi sözlərin tərkibində işlədilir. *İt* – kökü isə *itmək* (yox olmaq) sözü kimi müstəqil işlədilir. Bu kökdən, həmçinin, *itələ, itələş, itilmək* (itilib getmək), *ilim-ilim itmək* kimi söz və ifadələrdə işlədilir. Bunların arasındakı ümumi məna mühiti uzaqlaşmaq, aralaşmaq kimi anlayışların ifadəsindən ibarətdir.

İt – üt - kök morfemləri.

İt – kök morfemində uzaqlaşmaq, itmək, uzaqlaşib getmək mənası ifadə olunduğu kimi bu kök morfemin *üt* – allomorfu tələsik hərəkət etmək, tez-tez qaçmaq, oyan-bu yana şütümək mənası bildirmək üçün müvafiq söz tərkibində işlədilir. Bu kökdən *ütük* (oyan-bu yana qaçan), *ütələnmək* (vurnuxmaq) kimi sözlər düzəlmişdir. Yerli şivələrdə *üt* kökünün iştirakı ilə düzəlib işlənən aşağıdakı kimi sözlərə rast gəlmək olur:

Ütəlgi (sürətlə uçan quş), *ley*: “Deyəsən quşların içinə ütəlgi düşüf” (Qazax).

Ütələnmək (vurnuxmaq, ora-bura soxulmaq) “Zeynalabdı kişi genə görəsən nə *ütələnir* (Şamaxı)” “-Ə, nə *ütələnersən* varıf işinə-güjünə getsən” (Tovuz”).

Ütmə (vurmaq üçün işlədilən əl ağacı). “Sənə bir *ütmə* vuraram ölərsən (Ağdam)”.

Ütməcə (Əsmə, titrəmə xəstəliyi) “Başın-gözün nə yaman şişif ə, *ütməcə* ha olmuyufsan? (Qazax)”.

Ütük – (hiyləgər, bacarıqlı). “O çox *ütük* kişidir, heş vaxt neylim neجليم demiyif (Ağdam)”;

“Pıl verin toxuma Həsən gessin, o çox *ütüxdü*, harda olsa tapıf gətirəcək (Cəbrayıl)” (25, s. 400- 401).

Saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit artırılması

Saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit artırmaqla baş verən fonetik söz yaradıcılığı qədim bir prosesdir. Sözün əvvəlinə samit elementi artırmaqla yeni bir söz yaradılması analitik quruluşlu dillərə xas əlamətdir. Azərbaycan dilində belə bir əməliyyatın mövcud olması o deməkdir ki, dildə hələ sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf etmədiyi bir mərhələdə söz yaradıcılığı üçün müxtəlif üsullar mövcud olmuşdur ki, onlardan biri də analitik variantdan ibarətdir. Fonetik söz yaradıcılığında analitizm üsulu barədə ilk dəfə Mübariz Yusifovun apardığı tədqiqatda ətraflı məlumat verilir (99, s. 150-158).

Analitik qayda üzrə söz əvvəlinə samit artırılması əsasındakı fonetik söz yaradıcılığına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

-*Üt – kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.*

- *Üt* kök morfemi *ütmək, ütəlmək, ütəlgə* kimi sözlərin tərkibində cəld hərəkət etmək, vurnuxmaq mənalarında işlənir. Bu kök morfemin üzərinə *ş* samiti əlavə olunmaqla *şüt* sözü əmələ gəlir. *Şüt* sözü bir kök morfem kimi *şütük*, (vurnuxan), *şütümə* (vurnuxma), *şütümək* (vurnuxmaq) (13, s. 613) və s. sözlərin tərkibində işlənir. *Şüt* kökü, həmçinin, *şüt vurmaq* (tələsik ora-bura qaçmaq) ifadəsində də işlədilir.

-*Üt* kökünün istilik, yanmaq mənasındakı başqa bir kök morfemi ilə də omonimlik təşkil edir. Bu mənada *üt* kökü *ütü* (qızdırılaraq paltar ütüləmək üçün işlədilən məişət əşyası), *ütəlmək* (odda yandırmaq), *ütülmək* (odda yanmaq) sözlərin tərkibində işlədilir. Bu mənada *üt* morfeminin üzərinə *t-* samiti əlavə olunduqda *tüt* kök morfemi əmələ gəlir. *Tüt-* kök morfemi od, yanmaq, yandırmaq üçün istifadə edilən əşya mənasındakı *tütün* sözünün tərkibində işlədilir. Həmçinin *tüt*-kök morfemi “tütünü tütmək” (odu yanmaq) ifadəsinin də tərkibində işlənir. *Tüt*-kök morfeminin *tüt*-allomorfı da yanmaq mənasında işlədilmişdir:

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm

Müqəyyəd oldu ol azad kördüyün könüm.
(Məhəmməd Füzuli)

Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm
Əsli olsun sənə qurban xan Kərəm.

(“Əsli və Kərəm” dastanı).

Tüt- kök morfemi müstəqil söz kimi qədim mənbələrdə (yanıb) tüstülənmək mənasında qeydə alınmışdır: “Yigitlik küçi vardı mending ketə aşır men yigitliklə köyüp tütə” (Gənclik gücü yandırır tüstü (verə-verə) ilə məndən getdi) (117, s.601). (Bu kökdən olan tütün sözünün də iki mənada işlənməsi qeydə alınmışdır:

1) tütün-tüstü; “Ol tütsüknün tütünü turum ara kök qalıq içintə yadılıp” (Nə qədər ki, o xoş ətirli şam yanır, onun tüstüsü ətrafa yayılır).

2) tütün – tütən (tənbəki): “Yana tütün bərmıştə bir bör” (O mənə tütün (tənbəki) verəndə mən ona (əvəzində) pambıqdan olan parça qaytarıb verdim) (117, s. 601).

Eş – kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.

Eş- kök morfemi *eşmək, eşələmək, eşələnmək, eşilmək, eşidirmək, eşim-eşim eşələmək* kimi müstəqil mənalı sözlərdə hər hansı yeri, obyektini ucu olan alətlə qazmaq və ya əl ilə qurdalamaq mənasında işlədilir. *Eş-* kök morfeminə *d*-samiti əlavə etdikdə *eşmək* sözü ilə ümumi məna mühitini saxlayan *deşmək* sözü düzəlir. *Deşmək* sözü, adətən, obyektin hər iki tərəfindən dəşik

açılması mənasında işlədilir. Obyektin bir tərəfinin dərin eşilməsi isə deşmək mənasını bildirir.

Aş- kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.

Aş-kök morfemi nəyinsə üzərindən aşıb keçmək və ya suyun qazandan, qabdan, bənddən aşması mənasında müstəqil işlənir. Aş-kök morfemi, həmçinin, *aşıрмаq, aşırılmaq, aşdırmaq, aşınmaq* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir. Aş-kök morfeminin əvvəlinə *d* samiti əlavə olunmaqla *daşmaq* sözü düzəlir. *Daşmaq* sözündə də *aşmaqla* oxşar məna əlaqəsi saxlanılır. Bu məna əlaqəsi *daşmaq* sözünün nəyəsə tökülən mayenin artıq olması ilə *daşıb* tökümləsi anlayışında ifadə olunur. *Daş-kök* morfemi *daşqın, daşıрмаq, daşdırmaq* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir.

Al-kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması

Al – morfemi mənbələrdə hiylə mənasında işlənmişdir:

Harda bir gözəl görsə

Dostluq qatar, al eyləyər

Tellərinə cadu yazar

Tez özünə mal eyləyər

“Aşıqlar”.

Al ilə ala gözlərin aldıadı aldı könlümü

Alını gör nə al edər kimsə irişməz alinə

(Nəsimi)

“*Alın* arslan tutar, küçün uyuq tutmas” (Hiylə ilə aslanı tutar, güc ilə bostan uyuğunu tutmaz) (117, s. 32).

Al-kök morfeminin əvvəlinə *y* – samiti əlavə olunmaqla *yal*- kök morfemi düzəlir. Həmin kök morfem isə *yalan*, *yalançı*, *yalançılıq* kimi sözlərin düzəlməsində iştirak edir.

En- kökünə samit artırılması ilə söz yaradıcılığı.

En- kök morfemi müstəqil mənada həm isim, həm də fel kimi işlənir. İsim kimi *en*-kök morfemi enlilik mənası bildirmək üçün işlədilir. Fel kimi isə *en*-kök morfemi yuxarıdan aşağıya doğru istiqamətdə düşmək mənası bildirir: *dağdan enmək*, *təpədən enmək*, *atdan enmək*, *yuxarıdan enmək* və s. *En*-kök morfeminin əvvəlinə *y* –samitin əlavəsi ilə *yenmək* sözü düzəlir. *Yenmək* sözü dildə məğlub etmək mənasında işlədilir. “Güləşçinin biri o birini *yendi*”.

Yenmək sözü qədim mənbələrdə də məğlub etmək mənasında işlədilir: «Er anı *yendi*» (Kişi onu məğlub etdi).

Yen-kökü dilimizdə *yenilmək*, *yenilməz*, *yenilməzlik* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir.

Yerli şivələrdə *yen*-kök morfemi əsasında düzələn və yıxmaq, məğlub etmək mənasında *yendirmək* sözü də işlədilir: “*Əliynən İbiş güləşəndə Əliyə kömək eliyif İbişi yendirdim*” (Axalski) (24, s.246).

Yenmək sözü yerli nitqə söz *eşitməz* adam mənasında da işlənir: “*Əlinin üzünü yenif işə göndərmək olmur*” (Gəncə).

Ağ-kökünə samit artırılması ilə söz yaradıcılığı.

Ağ- kök morfemi zəhər mənasındakı *ağı* sözünün tərkibində işlənir. *Ağı* sözü *ağılamaq*, *ağıya düşmək*, *ağı-zəhər* yemək, ilana *ağı verən* (kərtənkələ), kimi söz və ifadələrin tərkibində zəhər mənasında işlədilir. *Ağ-* kök morfeminin əvvəlinə *y*-samiti qoşulmaqla *yağ*-morfemi düzəlir. *Yağ*-morfemi isə *yağı* (düşmən) sözünün tərkibində işlənir. Dilimizdəki *ağı* sözünü ərəb mənşəli “zəhər” sözü üstələdiyi kimi, *yağı* sözünü də fars mənşəli “düşmən” sözü üstələmişdir. Ancaq mənbələrdə həm *ağı*, həm də *yağı* sözlərinin işlədilməsinə rast gəlmək olur: “Sizlərdə almış ağı ormuza tənrikə atğay mən “Sizdən aldığım zəhərlə mən Tanrı Ormuzdanı çiləyərəm”) (117, s.24) “*Taş yağığ yağıladım*” (Mən kənardakı düşmənlə döyüşdüm); “Bu er öl yağıdın qutulğan” (Bu kişi o düşməndən qurtardı) (117, s. 224).

Saitlə başlayan kök morfemin üzərinə samit artırmaq yolu ilə düzələn sözlərin bəzilərində kök mənə mühiti qalmaqla zidd mənalar da bildirilir. Məsələn, *anmaq* (*bilmək*, *başə düşmək*) sözünün əvvəlinə *q* əlavə edilməklə *qanmaq*, (*bilmək*) *d* əlavə etməklə *danmaq* (*inkar etmək*), *iz(ləmək)* sözünün əvvəlinə *g* əlavə etməklə

gizləmək (tapılmamaq) kimi sözlər düzəlir (99, s. 150-156).

Samitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlində samitin dəyişməsi

T-d-y samitlərin dəyişməsi ilə söz yaradılması.

Azərbaycan dilində əvvəli *t* samiti ilə başlayan *tum* kökü vardır. Bu kökdən *tumurcuq* sözü düzəlmişdir. *Tumurcuq* sözünün daxili anlayışında dəyirmilik mənası vardır.

Tum kökünün əvvəlində *t* samitinin yerinə *d* işlətdikdə *dum* kökü əmələ gəlir. *Dum* kökündən yumuruluq anlayışını saxlayan *dumbuz* sözü düzəlir. Həmçinin həmin kökün əvvəlinə *y* samiti daxil etdikdə, *yum* kökü əmələ gəlir ki, həmin kökdən də *yumru* sözü düzəlir.

T-d səs dəyişməsi ilə söz yaradıcılığını *til-dil* köklərində də müşahidə etmək olur. *Til* kökü tilişkən (dış-dil ilişkənliyi olan) sözünün tərkibində işlədilir. *Dil* kökünün ilişkənlik, kəsiklik mənası isə *dilik*, *dilim* sözlərində ifadə edilir.

D-ç samitlərinin dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı.

Dilimizdə *d* samiti ilə başlayan *döv-kökü* mövcuddur. Bu kökdən *dövrə* sözü düzəlmişdir. *Dövrə* sözü həlqəvari və *dəyirmilik* mənası bildirir. *Döv-kökündə* *d* samiti *ç* ilə əvəz edildikdə *çev* kökü düzəlir. *Döv-*

kökünün variantı kimi çev-kökünə müvafiq şəkilçi əlavə olunduqda *çevrə* sözü düzəlir. *Çevrə* sözündə də həlqəvarilik anlayışı dəyirmilik, yumruluq mənaları ilə konkretləşir. *D-ç* samitlərinin dəyişməsi ilə, həmçinin *dön-çön* (döndər-çöndər) kök morfemləri də düzəlir.

G-q səs dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı

G-q səs dəyişməsi *gəb – qab* - kök morfemlərində baş vermişdir. *Gəb-* morfemi *gəbər*(mək) sözünün tərkibində işlənir. Bu sözün daxili mənasında *köpmək* (öləndən sonra köpmək və ya köpüb ölmək) sözü düzəlmişdir. *Qab*-morfemi isə *qabarmaq* sözü tərkibində işlənir və daxili mənasında *köpməklə* (şıxməklə) bağlı anlayış bildirilir.

Əvvəlcəndə samit dəyişməsi ilə sözyaratma prosesi təqlidi sözlərdə daha çox müşahidə edilir: *tıq-çıq* (tıqqıltı-çıqqıltı), *taq-çaq* (taqılltı-çıqqıltı); *tıq-şıq* (tıqqıltı-şıqqıltı), *taq-şaq* (taqqıltı-şaqıltı), *tap-şap* (tappıltı-şappıltı), *qaq-şaq* (qaqqıltı-şaqıltı) və s.

Kök daxili saiti dəyişməsi. Kök daxilində saitin dəyişməsi yolu ilə söz yaradılması flektiv dillərə məxsus daxili dəyişmələri xatırladır. Məsələn, ingilis dilində *foot* (ayaq) sözünün daxili sait dəyişməsi ilə *feet* (ayaqlar), *man* (kişi) sözünün daxili dəyişməsi ilə *men* (adamlar) sözü əmələ gəlir. Ərəb dilində *katib*, *kitab*, *məktub*, *hökm*, *hakim*, *təhkim* kimi sözlərin daxili dəyişmələri də bu

qəbildəndir. Azərbaycan dilində kökdaxili səs dəyişməsi yolu ilə fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğu onu göstərir ki, analitizm kimi, flektivizm də Azərbaycan dilində qədim əlamətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan dilində daxili sait dəyişməsi ilə (daxili fleksiya yolu ilə) söz yaradıcılığına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Ə-ö saitlərinin kökdaxili dəyişməsini *bəy-böy-* kimi kök morfemlərin əsasında düzələn *bəyirmək-böyürmək* kimi sözlərdə müşahidə etmək olur.

A-ı saitlərinin daxili dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı.

A və ı saitlərindən kökdaxili dəyişmə yolu ilə *çağ-çığ-kökləri* əmələ gəlir. Bu kök morfemlərin əsasında isə bir-biri ilə məna mühitini saxlayan *çağır-çığır* kimi sözlər düzəlir.

E-i saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

E saitinin i saiti ilə dəyişməsi əsasında *bel-* və *bil-* kök morfemləri düzəlir. *Bel* sözü Azərbaycan dilində müstəqil mənada insanın *beli*, *atın bel*i, *dağın bel*i, *təpənin bel*i mənalarında işlənir. Kökdaxili dəyişmə yolu ilə həmin kök morfem bazasında yaranan *bil-* kökü isə özünün məna potensialını *bilək* sözündə ifadə edir.

Ö-i saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

Ö-i saitlərinin kök daxili dəyişməsinə *köp-kip-* morfemlərində görmək olur *köp* morfemi *köpəşmək*, *köpdürmək* sözlərində *şışmək* mənalarında işlədilir. *Kip* sözü isə *kipləşmək*, *kiplik* sözlərində köpməyin darısqallaşması mənasında işlənir.

A - o saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

A və *o* saitlərinin kökdaxili dəyişməsi yolu ilə *qap-qop-* morfemləri yaranır. *Qap-* morfemi müstəqil işlənərək əl və ya diş ilə tutmaq mənasında işlədilir. *Qop-* morfemi də müstəqil işlənir və ayrılmaq, bütövdən qırılmaq mənalarını bildirir. *Qap-* morfemi, həmçinin, *qapaq*, *qapı*, *qapışmaq*, *qapdırmaq* sözlərinin tərkibində işlənir. *Qop-* kök morfem idə öz növbəsində, *qopuq*, *qoparmaq*, *qopdurmaq* kimi sözlərin tərkibində işlədilir.

Kök sonundakı samitin dəyişməsi.

Kök sonundakı samit özünün mövqeyinə görə affiksəl funksiya daşıyır. Türk dillərində o, cümlədən, Azərbaycan dilində söz sonunun mütəhərrikliyi sonrakı proseslərdə son şəkilçilərin fəallığının artmasına səbəb olmuşdur. Qədim dil nümunələrinin təhlilindən də görünür ki, söz sonunda iştirak edən samit fonem ilkin olmamışdır. Yalnız sonrakı mərhələlərdə kök morfemin sonuna qoşularaq affiksəl funksiya daşımışdır. Köksözlülük mərhələsindən sonra isə sonu samitlə bitən morfemlərin

özü kök morfem kimi formalaşmışdır. Şəkiləşmə dövründən sonra isə bu kök sözlər özündən sonra müvafiq şəkilçi qəbul etmişdir. Məsələn, türk dillərində *bağlamaq* mənasında işlədilən *bağ* (bav, baq, bağ) sözünə qədim mənbələrdə *ba-* şəklində təsadüf edilir: “*Atıq iqa bayur ertimiz*” (Atları ağaca bağladıq); “*Yağır yer yaşıl torqu yüzəkə badi*” (Qonur torpaq öz üzünü yaşıl ipəyə bürüdü) (117, s.76).

Yay (ox atmaq üçün istifadə edilən alət) qədim mənbələrdə *ya*-şəklində qeydə alınmışdır: “*Bodum erdi oq teq könül erdi ya*” (Mənim bədənəm ox kimidir, ürəyim yay kimi); “*ya qur*” (yayı çək), “*ya vağrı*” (yayın ortası) (117, s. 221).

“Kitabi- Dədə Qorqud”da səs mənasında *qu-* sözü işlədilir. *Qu-* həmçinin “sözgəzdirən” mənası da bildirir: “*Qu qıldı, dək dinlədi* (sabahdanca öyləyə dəgincə) *gəzdi, öylədən sonra evinə gəldi*” (72, s. 14).

Sonrakı vaxtlarda *qu*-sözünün sonuna affiksəl səciyyəli *y* samiti əlavə olunmaqla həmin söz *qıy* – variantına çevrilmişdir. Dilimizdəki *qıy vurmaq*, *qıy çəkmək* kimi ifadələrdə son samitin işlənməsi müşahidə edilir.

Sonu samitlə bitən köklərin özündə də köksözlülük mərhələsində samitin dəyişməsi ilə eyni məna mühitinə aid olan söz düzəlməsi müşahidə edilir. Məsələn, söz

sonunda *r-z* samitlərinin dəyişməsi ilə *gör-göz*, *duz-dir*(sək), *ş-l* dəyişməsi ilə *dəl(ik)* – *deş(ik)*, *döş-döl* kimi sözlərin düzəlməsi buna nümunədir.

Söz sonundakı samitin dəyişməsi ilə yeni söz yaranması faktlarını *boğ(az)-boy(un)*, *yax-yan* sözlərindəki *ğ-y*, *x-n* səslərinin dəyişməsi ilə formalaşan nümunələrdə də görmək olar (100, s. 221-254).

Leksik derivasiyanın qaydaları. Azərbaycan dilçiliyində leksik derivasiya məsələsinə birmənalı şəkildə yanaşılmamışdır. Daha doğrusu, leksikaya dair araşdırmalarda leksik söz yaradıcılığı məsələsi bir tədqiqat obyekti kimi qarşıya qoyulmur. Leksik derivasiyaya aid olan məsələlər, əsas etibarlı ilə, dilin leksik yolla zənginləşməsi adı altında izah edilir. Buraya alınmalardan tutmuş, məna dəyişikliyində aid olan okkazional yolla düzələn sözlər və hətta, dialektlərdən və şivələrdən gələn sözlər də aid edilir. Burada da ümumi prinsiplərdən kənara çıxmaq şərti ilə leksik artımla, leksik zənginləşmə ilə bağlı olan dil vahidlərinin araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Beləliklə, leksik söz yaradıcılığına aid olan məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək mümkündür.

Leksik vahidlərin mənədaxili formalaşması. Leksik vahidlərin mənədaxili formalaşması prosesi şəkilçiləşmə mərhələsindən əvvələ aid bir dövrün məhsuludur.

Şəkilçilərin sözdüzəltmə vasitəsi kimi formalaşmadığı bir mərhələdə yeni anlayışların ifadəsi üçün dilin özü axtarışda olur. Bu axtarış fonetik sözyaratma mərhələsindən sonra leksik vahidlərin öz mühitində həllini tapır. Axtarışın nəticəsi onunla başa çatır ki, eyni leksik vahidlərin bazasında əlavə mənalar bildirilir. Yəni hər yeni yaranan, meydana gələn anlayışın bildirilməsi üçün yeni bir söz tərkibinin formalaşması mümkün olmadığı halda bir leksik vahid bir neçə əlavə mənaları ifadə etmək məcburiyyətində qalır. Leksik vahidlərin mənadaşlıq formalaşması prosesini Səlim Cəfərov “Yeni mənə kəsb etmək hesabına söz yaratma” adlandırılır. Leksik yolla söz yaranma prosesini Səlim Cəfərov belə izah edir: *“Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesində sözlərin çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadisə, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili aləmində baş verir və belə prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözləri iştirak edir”* (37, s. 147).

Bu yolla isimlərin əmələ gəlməsində ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi (*Aslan, Qaflan, Ceyran, Maral, Tutu, Laçın, Göyərçin, Sona, Çiçək, Badam, Nərgiz, Bənövşə, Zümrüd, Almaz, Dəmir, Polad*) xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, (*Badamlı- yer adı- Badamlı-su; İstisu- yer adı, İstisu-su*; ümumi isimlərin

ümumi isimlərə keçməsi (*pul-vəsait*, *pul-balığın üst qabığı*, *inyə* (tikiş aləti), *inyə-alət*), həmçinin, *substantivləşmə* (*qoca-qoca adam*; *qoca-adamın qocası*; *gözəl-gözəl qız*; *gözəl-qızın gözəli*; *yaxşı-yaxşı adam*; *yaxşı-adamın yaxşısı*) *atributivləşmə* (*dəmir-dəmir qapı*; *qızıl-qızıl saat*; *gümüş-gümüş qaşığı*) və *adverbiallaşma-iti bıçaq* (iti sifət kimi) *iti danışmaq* (iti zərf kimi), *yeyin at* (yeyin sifət kimi), *yeyin yerimək* (yeyin zərf kimi), *cəld adam* (cəld-sifət kimi), *cəld tərpənmək* (cəld-zərf kimi) sözyaratmanın bir üsulu kimi nəzərə alınır (37, s. 149-152).

Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı kitabında da yeni məna kəsb etmək hesabına sözyaratma prosesi Səlim Cəfərovun izahına uyğun şəkildə verilir. Yəni burada da ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi, xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, adverbiallaşma, substantivləşmə və atributivləşmə məsələləri leksik sözyaratmanın bir istiqaməti kimi izah edilir (66, s.399-400).

Leksik vahidlərin mənədaşlıq dəyişməsi ilə baş verən sözyaratma prosesi, ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, həm ad nitq hissələrində və həm də fellərdə müşahidə edilir. Burada təkcə söhbət ondan getmir ki, eyni söz qabığında neçə məna ifadə oluna bilər. Bu, ancaq dilin özünün

semantik potensialının yeni anlayışları ifadə etməsində müşahidə edilə bilər. Məsələ burasındadır ki, dilin daxili semantik potensialı imkan verir ki, 1) yeni anlayışlar həm çoxmənalılıq bazasında omonimləşməyə çevrilmə yolu ilə ifadə olunsun; 2) eyni leksik vahidin məna mühitində əks anlayışlar bildirilsin və 3) yeni anlayışlar daha obrazlı şəkildə ad və ya fəlin aparıcılığı ilə frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilsin.

Leksik vahidlərdən mənədaxili dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər aşağıdakı kimi nümunələrdə öz təsdiqini tapır.

Mənədaxili dəyişmə yolu ilə: İsim isim: balaq
 (şalvarın ayağı) *balaq* (camışın balası) *barmaq* (əlin barmağı) *barmaq* (texnikada termin-spiüa) *arxa* (geri) *arxa* (kömək) *arxa* (bədənin geri hissəsi) *dağ*
 (yerüstü hündür zirvə) *dağ* (damqa) *ağız* (süd məhsulu) *ağız* (bədənə aid fizioloji orqan) *ağı* (zəhər) *ağı* (yas yerində avazla müşayiət olunan ağlamaq) *yağır* (yük heyvanlarının belində yara) *yağır* (aldığını qaytarmayan şəxs) *yal* (dağın üstü) *yal* (it yemi) *yal* (atın boynunun üstü) *başlıq* (sərlövhə) *başlıq* (örtük) *başlıq* (köhnə-qız evinə verilən xərclik) və s.

İsim-sifət: arı (həşərat, bal arası, it arısı-isim) *arı* (təmiz, aydan arı-sifət) *düz* (düzəngah- isim) *düz* (doğru, doğru xəbər-sifət) *boğaz* (bədən üzvü-isim)

boğaz (hamilə, balası olan, boğaz qoyun- sifət) *boğaz* (gözükölgəli-sifət) *buruq* (qazma-isim) *buruq* (buruq saç-sifət) *buruq* (axta-buruq toğlu-sifət) *bişmiş* (yemək-isim) *bişmiş* (bişmiş ət-sifət) *qıyıq* (əyri iynə-isim) *qıyıq* (qıyıq göz-sifət) *qayış baldır* (cin-isim) *qayışbaldır* (arıq; qayışbaldır adam-sifət) *qatma* (ip-isim) *qatma* (qatma un-sifət) *şaqa* (alın-isim) *qaşqa* (ala, qaşqa at) *qızıl* (qırmızı-isim) *qızıl* (qızıl saat-sifət) *qoç* (erkək heyvan-isim) *qoç* (igid, qoç igidlər-sifət) *dar* (çətinlik, dara düşmək-isim) *dar* (dar yer-sifət) *dik* (təpə, qaya-isim) *dik* (dik yer-sifət) *dolu* (yağıntı-isim) *olu* (tam, bütöv; dolu qazan-sifət) *üz* (düzəngah-isim) *düz* (doğru; düz söz-sifət) *düz* (dəqiq; dəqiq hesablama-sifət) *düz* (həqiqətpərəst, doğruçu; düz adam-sifət)

Sifət-sifət: al (hiylə; al dili-sifət) *al* (qırmızı; al rəng-sifət) – qırmızı həqiqi mənadadır *alçaq* (aşağı; alçaq yer-sifət) *alçaq* (rəzil; alçaq adam-sifət) *başsız* (başı olmayan; başsız atlı-sifət) *başsız* (düşüncəsiz; başsız iş) *bərk* (möhkəm; bərk daş-sifət) *bərk* (xəsis; bərk adam-sifət) *çiy* (bişməmiş; çiy ət-sifət) *çiy* (natamam; çiy iş-sifət)

qalın (iri; həcmli; qalın dəftər-sifət) *qalın* (key; qalın adam-sifət) *qızğın* (qaynar; qızğın iş-sifət) *qızğın* (intensiv qızğın döyüş-sifət) *qırmızı* (rəng; qırmızı işıq-sifət) *qırmızı* (həyasız; qırmızı adam-sifət) *qorxaq* (cəsarətsiz; qorxaq adam-sifət)

İsim-fel: isim və feldən ibarət olan omonimlər bir-birindən tonallıqla fərqlənir. Adlardan ibarət olan omonimlərdən bunların fərqi ondadır ki, ad omonimlərində bir məna həqiqi, sonrakılar isə məcazi xüsusiyyət daşıyır. Yəni mənalar arasında daxili bir bağlılıq mövcuddur. İsim (ad) – fel omonimlərində isə belə daxili məna əlaqəsini müəyyənləşdirmək olmur. Belə bir mülahizə söyləmək mümkündürsə, ehtimal edilə bilər ki, ya ən ilkin dövrdə onların arasında daxili bir əlaqə olmuş, sonradan bu bağlılıq itib getmişdir. Ya da omonimlik sadəcə sözün fonem tərkibinin oxşarlığı ilə məhdudlaşdırılmışdır. Tonallıq isə onların əsas fərqləndirici əlamətinə çevrilmişdir. Beləliklə, isim (ad) – fel omonimliyinə gətirib çıxaran dil faktlarına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *yağ* (inək yağ-ı-isim) *yağ* (yağmaq (tökülmək) yağışın yağması-fel) *yaz* (fəsil; -isim) *yaz* (yazı yazmaq; fel) *at* (heyvan; kəhər at-isim) *at* (atmaq; daşı atmaq-fel) *aş* (yemək növü-isim) *aş* (keçmək; daşı aşmaq-fel) *böyür* (yan; böyür tərəf-isim) *böyür* (böyürmək; mal böyürür-isim) *bulama* (süd məhsulu-isim) *bulama* (əmr, II şəxs, tək- paltarı bulama-fel) *burun* (qoxu üzvü; insanın burnu-isim) *burun* (coğrafi termin; qurunun suya uzanan hissəsi; -isim) *burun* (əmr, II şəxs, cəm; vinti burnu;-fel) *vurma* (vurma cədvəli; isim) *vurma* (əmr, II şəxs tək-fel) *qabar* (bədəndə şiş-isim)

qabar (qabarmaq, şişib qalxmaq-fel) *dan* (üfük; dan yeri-
isim) *dan* (danmaq; boynuna almamaq-fel) *don* (paltar;
don geymək-isim) *don* (donmaq, soyuqdan donmaq-fel) və
s.

Sifət-fel: *az* (az adam, az iş-sifət) *az* (yolunu azmaq
– fel) *düz* (düş iş, düz xətt-sifət) *düz* (düzmək; sıraya
düzmək-fel) *dik* (dik divar, dik qaya-sifət) *dik* (gözünü
dikmək-fel) *dolama* (burma; dolama yol-sifət) *dolama*
(əmr, II şəxs tək, inkar; ipi dolama-fel) *gəlmə* (köçmüş,
köç etmiş, yad-gəlmə adam-fel) *gəlmə* (əmr, II şəxs, tək,
inkar) *yığma* (toplanmış, yığma komanda-sifət) *yığma*
(əmr, II şəxs, tək, inkar) və s.

Fel-fel: feli omonimlik də ismi omonimlilik kimi
məcazi mənalılıqla bağlıdır. Ad nitq hissələrində ilkin
məna həqiqi, sonrakılar məcazi olduğu kimi, feli
omonimlərdə də oxşar keyfiyyət müşahidə edilir. Yəni ki,
mənanın biri həqiqilik, sonrakılar isə məcazilik bildirir.
Belə omonimlərə dair aşağıdakı nümunələri misal
göstərmək olar: *basmaq* –sıxmaq *basmaq*-məğlub etmək
basmaq-damlamaq *batırmaq*-sancmaq *batırmaq*-suda
boğmaq *batırmaq*-məhv etmək, yox etmək, itirmək
(qazancı batırmaq) *batırmaq*-çirkləndirmək *baxmaq*-
görmək *baxmaq*-üzbəüz olmaq (evlərimiz bir-birinə baxır)
böyümək-irilənmək, boy atmaq *böyümək*-ürəyi qalxmaq
böyümək – (mövqeyi artmaq) *bişirmək* -(qaynatmaq)

bişirmək -(yoldan çıxartmaq) *qalxmaq* – (yuxarıya doğru dikəlmək) *qalxmaq* – (ucalmaq) *qalxmaq* (tərpənmək) *qaralanmaq* (pozulmaq) *qaralanmaq* (şübhələnmək) *dəymək* –toxunmaq *dəymək* – yetişmək (meyvələr dəyib).

Əks anlayışların bildirilməsi yolu ilə. Əkslik və onların vəhdəti təbiətdə mövcuddur. Əks qütblərin vəhdəti təkamülün mənbəyi və bazasıdır. Təbiətdə mövcud olan əkslik və onun vəhdəti təbiət hadisələrindən törənən bir fenomen kimi dildə və onun ayrı-ayrı səviyyələrinə daxil olan nitq elementlərində də öz təcəssümünü tapır. Dil vahidlərində mövcud olan daxili əksliklər barədə müəyyən tədqiqatlar da aparılmışdır. Bu tipli sözdaxili əksliklər dilçilik tədqiqatlarında *enantiosemiya* termini ilə adlandırılır. *Enantiosemiya* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənaca qütbləşmə (mənanın qütbləşməsi) anlayışını bildirir (125, s. 87). Rus dilində *enantiosemiya* barədə L.A.Novinkovun tədqiqatında məlumat vardır. L.A.Novikov antonimlərlə bağlı tədqiqat apardığı zaman daxili məna qütbləşməsi bildirən sözlərə də rast gəlir ki, onların antonimlərdən fərqləndiyi aşkar edilir. Antonimlər mənaca bir-birinə zidd (əks) məna bildirdiyi halda, L.A.Novinkovun aşkar etdiyi nümunələrdə zidd (əks) mənalılığın sözdaxili qütbləşməyə çevrildiyi aydın olur. Yəni eyni söz daxilində bir-birinə zidd olan iki məna olduğu müşahidə olunu. Belə qütbləşmə *enantiosemiya*

termininin mənasına uyğun gəlir (136, s.304). Rus dilində daxili məna qütbləşməsi bildirən sözlərin mövcudluğu haqqında A.VSuperanskaya da öz mülahizələrini bildirir (125, s. 304)

Ümumiyyətlə, məna qütbləşməsi ilə bağlı tədqiqatların mənbəyi antonimiyaya aid təhlillər zamanı müəyyən olunmuşdur. Bu barədə A.A.Ufim-sevanın, D.N.Şemelevin və başqalarının tədqiqatlarında maraqlı mülahizələrin irəli sürülməsi ilə rastlaşmaq olur (136, s.191-192; 139, s.131).

Azərbaycan dilində də bu məsələ ilə bağlı müvafiq faktlar əsasında maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Zərifə Budaqovanın məqaləsində enantiosemiya ilə bağlı fikirlər *almaq* (azaltmaq-çoxaltmaq), *bağlamaq* (bağlamaq-açmaq), *buraxmaq* (daxil etmək-ayırmaq), *ayaqlanmaq* (ayağa durmaq-tapdanmaq) kimi sözlərin əks mənalılıığı əsasında irəli sürülür (109, s.56-57).

Enantiosemiya barədə Azərbaycan dili materialları əsasında Aydın Ələkbərovun tədqiqatında daha genişləndirilmiş məlumat verilir. Aydın Ələkbərov enantiosemiyaya dair aşağıdakı kimi nümunələri təhlil edir:

Keçirmək (ötürmək-söndürmək), *yanmaq* (lampa yandı (söndü) – *lampa* (yandı (ışığılandı); *aşıрмаq* (yükü qoymaq-yükü salmaq), *buraxmaq* (arxa su buraxmaq-

boşaltmaq-bankanın suyunu boşaltmaq), *qaytarmaq* (qusmaq-borcu qaytarmaq), *düşmək* (eşqə düşmək, həvəsə düşmək-gücdən düşmək) və s. (104, s. 100-122).

Sözdaxili mənə qütbləşməsi çoxsözlülüyün əvəzində çoxmənəlilik formalaşması tələbi əsasında yaranmışdır. Mümkündür ki, hətta, dildə qütbləşmiş mənaları ifadə edə bilən sözün yaranma imkanlarında məhdudiyyət baş verməsi nəticəsində eyni sözün daxilində iki zidd mənə ifadəsi meydana gəlmiş olsun. Azərbaycan dilində sözdaxili mənə qütbləşməsi qədim və ilkin söz yaradıcılığının izlərini özündə saxlayan əlamətlərdən biridir. Məsələn, *az* sözü müasir dövrdə çox sözünün əksi mənəsini bildirir. Ancaq *azman* (böyük) *azı* (dişi) kimi sözlərin tərkibində *az* sözünün *böyük*, *iri* mənəsində işlədilməsi mənə qütbləşməsinin təsadüfi olmadığını göstərir. Eyni zamanda, *al* kök morfemi *alp* sözündə *böyük*, *hündür*, *alçaq* sözündə *aşağı* mənəsi bildirir. Fonetik söz yaradıcılığı prosesində məsələn, *an* kökü əsasında *qan* (bilmək, başa düşmək) və *dan* (imtina etmək), *üt* kökü əsasında *ütük* (vurnuxan), *ütəlgə* (şığışan quş) sözləri düzəldiyi kimi, həmin kökün üzərinə *ük* əlavə etməklə *ütük* (iti hərəkətli) əvvəlinə *k* əlavə etməklə *küt* (hərəkətsiz, key) kimi sözlər düzəlir. Bu ənənə isə sonralar davam etməklə bəzi sözlərin daxilində əks mənəlilik yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, *yazıq* sözünün

kökü mənbələrdə qeyd olunduğuna görə *günah*, *səhv* mənası bildirmişdir. *Yazıq* sözünün özünün də *günah*, *səhv*, *səhvə* yol vermiş adam mənasında olduğuna dair mənbələrdə nümunələr vardır: “Emti bu on türlü *yazuqda* boşunu ötünür” (İndi biz dua edib yalvarırıq ki, on cürbəcür günahdan uzaqlaşaq) (117, s. 251).

Sonrakı vaxtlarda isə “yazıq” sözünün, artıq günahkar mənası arxaya keçmiş və həmin söz daha çox “günahsız” mənasında işlənmişdir. (Mən yazığın günahı nədir?; *Yazığın* nə günahı var?). Bunun kimi, *yaman* sözü də dilimizdə iki mənada işlədilir: *pis* və *yaxşı*:

Pis mənada: Bu dünyada üç şey başa bələdir,

Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.

(Aşıq Ələsgər)

Yaxşı yoldaş yaman gündə tanınar

(Atalar sözü)

Yaxşılığa yamanlıq hər kişinin işidir

Yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir.

(Atalar sözü).

Yaxşı mənada: Fəhlələr bu gün yaman işlədilər; Bu konsertdə müğənni yaman oxuyurdu. (Şifahi nitqdən).

Məna qütbləşməsini bəzi alınma sözlərdə də müşahidə etmək olur. Məsələn, “*gümrah*” sözü fars mənşəlidir. Mənası *yolunu azmış* (qom-azmaq, rah-yol) deməkdir. Bizim dilimizdə isə *gümrah şən, sağlam, xoş*

əhvallı deməkdir. Sərbəst sözü də mənşəcə fars dilinə məxsusdur. “*Sər*” *baş*, *bəst* isə *bağlı* deməkdir. Bizim dilimizdə isə *sərbəst* sözü *başı bağlı yox, azad, müstəqil, açıq* (sərbəst yaşamaq), sərbəst hərəkət etmək, sərbəst buraxmaq) mənasında işlədilir.

Nümunələrdən göründüyü kimi mənə qütbləşməsi çoxmənalılıqla bağlı olduğu üçün belə sözlərə həm adların, həm də fellərin tərkibində rast gəlmək olur. Müasir dilimizdə mənə qütbləşməsi ilə səciyyələnən aşağıdakı nümunələrə rast gətirmək olur:

durmaq – qalxmaq (ayağa durmaq) – *durmaq* (dayanmaq; tərənəmmək)

almaq – (azaltmaq-üstündən götürmək) *almaq* (çoxaltmaq-qazanın üstünə su almaq)

bağlamaq (bənd etmək, buraxmamaq-yolu bağlamaq) *bağlamaq* (açmaq-həyətə su bağlamaq)

ayaqlanmaq (tapdanmaq-ayaqlar altında qalmaq), *ayaqlanmaq* (ayağa qalxmaq, dirçəlmək)

becərmək (yetişdirmək-tərəvəzi becərmək)

becərmək (zay etmək, itkiyə vermək-yaxşı becərdik)

dinmək (danışmaq, səslənmək), *dinmək* (sakitləşmək; dişimin ağrısı dindi)

kökləmək (kök atmaq-bitkinin kökləməsi)

kökləmək (kökündən qoparıb atmaq-alağı kökləmək lazımdır)

qaytarmaq (qaytarıb özünə vermək-aldığı borcu qaytardı, verdi), *qaytarmaq* (qəbul etməmək-cavab qaytarmaq, yediyini qaytarmaq)

yanmaq (ışığılanmaq-axşam oldu, lampalar yandı), *yanmaq* (xarab olmaq, ışıqlanmamaq-lapma yandı)

vurulmaq (kiməsə vurulmaq, məhəbbət yetirmək), *vurulmaq* (kimin tərəfindənsə vurulmaq, zərbə almaq)

çalmaq (əldə etmək, qazanmaq-sən yaxşı çaldın), *çalmaq* (itirmək, məhv etmək-malları kefinə çalmaq)

calanmaq (birləşmək, qovuşmaq), *calanmaq* (tökülmək, ayrılmaq-su yerə calandı)

keçinmək (yaşamaq-birtəhər keçinmək), *keçinmək* (ölmək-can verən keçindi)

Adların aparıcılığında frazeoloji vahidlərin formalaşması yolu ilə. Frazeoloji vahidlərin bir qismi adların aparıcılığı ilə formalaşır. Adların aparıcılığı ilə formalaşan frazeologizmlərin bazasında ad nitq hissələrinin çoxmənalılıq xüsusiyyəti dayanır. Frazeologizmlərin adlarla bağlı qismində, aparıcı söz, əsas etibarlı ilə bədən üzvləri bildirən leksemlərdən ibarət olur.

Göz sözü ilə:

1) göz dəymək - 2) gözə gəlmək- 3) gözü düşmək- 4) gözdən düşmək-5) gözə girmək-6) göz tökmək - 7)

gözümçixdıya salmaq- 8) gözə soxmaq- 9) göz eləmək-10) gözü götürməmək - 11) gözündən gəlmək - 12) gözdən qaçmaq-13) gözdən itmək - 14) gözü doymamaq- 15) gözü düşmək-16) gözə kül üfürmək-17) gözgörəti aparmaq-18) gözaltı eləmək-19) gözəyarı ölçmək -20) göz-gözə gəlmək-21) gözdən uzaq gəzmək-22) gözükölgəli olmaq-23) gözə kül üfürmək-24) gözüaçıq olmaq- 25) gözübağlı qalmaq- 26) gözünü yolda qoymaq-27) gözünü çəkməmək -28) gözünü on yerindən tökmək-29) gözəgəlimli görünmək-30) yarası göz-göz olmaq.

Əl sözü ilə:

1) əl atmaq- 2) əl uzatmaq-3) əl üzmək-4) əl çəkmək- 5) əl eləmək- 6) əl ver-mək- 7) əl saxlamaq-8) əl tutmaq-9) ələ salmaq-10) ələ almaq- 11) ələ gətirmək -12) ələ düşmək-13) ələ keçmək-14) əli gətirmək-15) əli uzanmaq- 16) əli gödək olmaq-17) əli bağlı olmaq-18) əli çatmaq- 19) əli çatmamaq-20) əli işləmək- 21) əli uzun olmaq-22) əlini qıasmaq-23) əlini gödəltmək-24) əlini saxlamaq-25) əlini qaytarmaq -26) əlini (qolunu) bağlamaq-27) əlini kəsmək-28) əlini buraxmaq-29) əlini uzatmaq-30) əlini çəkmək-31) əlini boşaltmaq-32) əldən tutmaq-33) əldə (ovucda) qalmaq -34) əldə saxlamaq-35) əldə oynatmaq- 36) əldə qoymaq-37) əldə bəsləmək-38) əlində tutmaq-39) əlində saxlamaq-40) əlində qalmaq-41) əlində oynatmaq

-42) əlində bəs-ləmək-43) əldən düşmək-44) əldən qaçıрмаq-45) əldən vermək- 46) əldən almaq-47) əldən-dildən düşmək-48) əldən tutmaq- 49) əldən vermək-50) əldən qoymaq -51) əldən alınmaq-52) əlindən tutmaq-53) əlindən buraxmaq-54) əlindən gəlmək-55) əlindən vermək-56) əlindən çıxmaq-57) əlindən almaq-58) əlindən salmaq və s. Belə nümunələrin, əlbəttə sayını qat-qat artırmaq mümkündür. Məsələ burasındadır ki, çoxmənalılıq bazasında baş verən omonimləşmə leksik söz yaradıcılığı prosesində dilin daxili məna potensialını canlandırmaqla lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Fellərin aparıcılığında frazeoloji vahidlərin formalaşması yolu ilə

Adlarda olduğu kimi fellərin aparıcılığı ilə frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında da feli çoxmənalılıq mühüm rol oynayır. Həm adların və həm də fellərin aparıcılığı ilə formalaşan frazeoloji vahidlərin əsas funksiyası dilin daxili məna potensialının zənginləşməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilində həm adların və həm də fellərin çoxmənalılıq xüsusiyyəti onların öz ətraflarına digər sözləri cəlb etmək imkanlarının artmasına səbəb olur. Odur ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərlə zəngin olan dillər arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. Məsələ burada frazeoloji zənginliyi tamamilə əhatə etməkdən

ibarət deyildir. Məqsəd burada aparıcı sözlərin hesabına frazeoloji vahidlərin bir nüvə ətrafında cəmləşməsini nümayiş etdirməkdir. Bu mənada, aşağıdakı kimi dil faktları frazeoloji mühitin formalaşmasını nümayiş etdirən nümunələr kimi təqdim oluna bilər:

Düşmək sözü ilə:

1) ələ düşmək- 2) dilə düşmək- 3) ayağa düşmək- 4) işə düşmək- 5) eşqə düşmək - 6) həvəsə düşmək-7) böhtana düşmək-8) dara düşmək- 9) çətinə düşmək - 10) xataya düşmək - 11) başa düşmək - 12) dərdə düşmək - 13) qana düşmək

-14) könülə düşmə -15) ortaya düşmək-16) araya düşmək- 17) siyahıya düşmək -18) bəxtinə düşmək -19) abıra düşmək- 20) xəstə düşmək - 21) payana düşmək

-22) az düşmək-23) çox düşmək-24) artıq düşmək- 25) qovğaya düşmək-26) həkimə düşmək- 27) qəzaya düşmək-28) kefinə düşmək-29) bəlaya düşmək-30) geriyyə düşmək-31) irəli düşmək-32) arxasınca düşmək-33) köndələn düşmək- 34) dilə düşmək-35) küçələrə düşmək- 37) bolluğuna düşmək-36) basırığa düşmək- 38) dərinə düşmək-39) vəlvələyə düşmək-40) izinə düşmək və s.

Gəlmək sözü ilə:

1) ağır gəlmək- 2) yüngül gəlmək-3) batman gəlmək- 4) iti gəlmək- 5) cəld gəlmək- 6) irəli gəlmək- 7) kələk gəlmək- 8) hiylə gəlmək- 9) həvəsə gəlmək

-10) cüşə gəlmək-11) ağıla gəlmək-12) xəyala gəlmək-13) ərəyə gəlmək-14) başa gəlmək-15) başına (iş) gəlmək-16) ayağına gəlmək-17) dilinə gəlmək-18) ağzına gəlmək-19) gözə gəlmək-20) ələ gəlmək və s.

Fellərin aparıcılığı ilə yaranan frazeologizmlərin də sayının qat-qat artırmaq olar. Fakt bundan ibarətdir ki, fellərin aparıcılığı ilə yaranan frazeologizmlər dilin daxili mənə potensialının zənginliyinin göstəricisidir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili müstəqil bir dövlətin dili kimi həm birbaşa, müstəqil və həm də emosional mənaların ifadəsi üçün olduqca zəngin potensiala malikdir. Dilimizin bu xüsusiyyəti onun lüğət tərkibinə əcnəbi sözləri cəlb etməkdənsə özümüzün məhdud olmayan potensialımızın bazasında yeni sözlərin formalaşdırılması imkanlarından səmərəli istifadə etmək yollarının axtarılıb tapılmasını tələb edir.

Leksik vahidlərdə mənanın genişlənməsi. Sözlərin mənə potensialının genişlənməsi insanların məişət həyatının inkişafı və fərvanlaşması ilə, sosial-ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərlə, eləcə də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Buludxan Xəlilov sözün mənə genişlənməsini belə izah edir: "Sözün mənasının genişlənməsi" dedikdə sözə baş verən semantik hadisə başa düşülür. Məsələn, vətən sözü vaxtilə insanların doğulduğu kənd, şəhər mənasında işlənirdisə

indi daha geniş mənə kəsb etmişdir. Yaxud yoldaş sözü vaxtilə yol yoldaşı mənasında işlənirdisə indi daha geniş mənada işlənir. Bu söz bir zaman rəsmi müraciət forması kimi işlənirdi. İndi yol yoldaşı, həmkar, həyat yoldaşı mənasında daha çox işlədilir” (66, s.145).

Cəbhə sözü Buludxan Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, bir vaxtlar döyüş cəbhəsi mənasında işlənmişdir. Sonralar isə əmək cəbhəsi, təsərrüfat cəbhəsi, xalq cəbhəsi, sülh cəbhəsi və s. mənələrdə işlədilməyə başlamışdır (66, s.145-146)

Məna genişlənməsini aşağıdakı kimi sözlərin nümunəsində də görmək mümkündür:

Tıxac. *Tıxac* sözü daha çox şüşə qabların ağzının bağlanması işlədilən əşyanın adını bildirir. Son zamanlar nəqliyyat sıxlığını bildirmək məqamında da *tıxac* sözündən istifadə edilir.

Barmaq. *Barmaq* sözü əlin barmağı mənasındı bildirir. Texniki tərəqqi ilə əlaqədar barmaq sözü həm də rus dilindəki «спиү», «paleü» terminlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığı kimi işlənir.

Başmaq. *Başmaq* sözü məişətdə «ey ayaqqabısı» mənasında işlədilir. *Başmaq* sözü, həmçinin, texnikada da bir termin kimi işlədilməkdədir.

Yastıq. *Yastıq* sözü də məişətdə işlədilən ümumişlək leksik vahidlərdən biridir. Mənanın genişlənməsi ona

imkan vermişdir ki, *yastıq* sözü də texniki termin kimi işlədilsin.

Başçı. *Başçı* sözü ümumişlək vahid kimi daha çox dəstənin başçısı, qrupun *başçısı* mənasını bildirir. Bununla yanaşı, *başçı* sözü hazırda ailə *başçısı*, təsərrüfat *başçısı* və həm də vəzifə bildirən söz kimi icra hakimiyyətinin *başçısı* mənasında işlədilir.

Yataq. *Yataq* sözü məişət mənalıdır. *Yataq* sözü adətən, qoyunçuluqla məşğul olan adamların yatacaq, olacaq yeri mənasında işlədilir. Bu söz, həm də coğrafi termin kimi *çayın yatağı* mənasında da işlədilməkdədir.

Sarğı. *Sarğı* sözü məişətdə sarınmaqla bağlı işlənən bir leksik vahid olmuşdur. Sonralar isə *sarğı* sözündən müalicə prosesində yaranın sarınması mənasında da istifadə edilmişdir. *Sarğı* sözü, həmçinin, texnikada da generatorun, motorun *sarğısı* mənasında işlədilir.

Buruq. *Buruq* sözü dilimizdə saçın qıvrıqlılığını, hər hansı əşyanın buruq-buruq olmasını, həmçinin axtalanmış erkək heyvanı bildirmək üçün işlədilmişdir. *Buruq* sözünün mənasının genişlənmək imkanı mövcud olduğu üçün bu söz həm də *neft buruğu* mənasında işlədilməyə başlamışdır.

Elçi. *Elçi* sözü məişət mənalıdır. Adətən, ailə mərasimlərində oğlan evindən qız evinə gedən adamlar

elçi adlandırılır. *Elçi* sözü sonralar, səfir, diplomatik nümayəndə mənasını qazanmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqil bir dövlət dili kimi inkişaf perspektivlərində yeniləşmə baş verdikcə mənə genişlənməsi prosesi də artıq, alınmalarla münasibətdə canlanmaqda davam edir.

Yeni sözlərin yaranması (neologizmlər və okkazonalizmlər). Yeni sözlərin yaranmasında qrammatik vasitələrin tarixən mühüm rolu olmuşdur. Yeni sözlərin yaranması prosesində xalq dili qaynaqları mühüm mənbə olduğu kimi, şairlərin, mütəfəkkirlərin dilində də yeni sözlərin formalaşdırılaraq işlədilməsi söz yaradıcılığında xüsusi maraq doğuran bir istiqamətdir.

Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaradılmasına meyl ictimai şüurun inkişaf etdiyi, milli şüurun rüşeymlərinin yarandığı XX əsrin əvvəllərində xüsusilə canlı bir şəkil almışdır. Bu dövrdə, daha çox ərəb-fars alınmalarının dildən çıxarılmasına və onların əvəzinə yeni sözlərin formalaşdırılmasına güclü bir maraq yaranmışdır. Əsrin 20-30-cu illərində bu marağın artması, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Yeni sözyaratma tərəfdarları, demək olar ki, ərəb-fars alınmalarına kütləvi etiraz nümayiş etdirirdilər. Bu meyl, bir növ, dində təmizləmə aparılmasına yönəlirdi. Dilçilikdə belə bir meyl “purizm” adlandırılır. *Purizm* sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Mənası – təmiz

deməkdir. Puristlər, məsələn, təklif edirdilər ki, uzun dövrlər ərzində dilimizdə işlədilən və ümumxalq istifadəsinə çevrilən *məktəb* sözü *okul*, *şagird* sözü *öyrənçi*, *müəllim* sözü *öyrətmən*, kənd sözü *köy*, ümumxalq sözü *ellik* şəklində işlədilsin. Güman ki, bu meyl həmin dövrdə Türkiyədə baş qaldıran yenilikçilərin təsiri ilə baş verirdi. Doğrudur, türk dilində purizm meyli əsasında *uçaq* (təyyarə), *okul* (məktəb), *öyrətmən* (müəllim), *ilişki* (əlaqə), *köy* (kənd), *öyrənçi* (şagird) oy (fikir, rəy) kimi çoxlu sözlər qəbul edildi və işlədilməkdə davam etdi. Azərbaycan dilində isə ilk dövrlərdə təklif olunan bu tipli sözlərə meyl olsa da onların işlədilməsinə sonralar ciddi bir ehtiyac qalmadı. Ancaq puristlərin keçdiyi yol bədii ədəbiyyatda özündə yeni bir cığır açaraq ənənə yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda dövrün qabaqcıl bədii sənət ustalarından Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Rəsul Rza və digər şair və yazıçılar özlərindən yeni sözlər düzəldərək ana dilinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinə çalışdılar. Şair və yazıçılar tərəfindən yaradılan sözlərin formalaşdırılmasında, əlbəttə ki, ana dilinin sözyaratma tələblərinə əsaslanılırdı. Ancaq bu sözlərin hamısının ucdantutma ümumxalq leksikasına daxil ola biləcəyini söyləmək də mümkün deyildir. Bədii sənət ustalarının yaratdığı sözlər də bütövlükdə neologizm

səciyyəsi daşıyır. Ancaq belə sözləri ümumxalq neologizmlərindən fərqləndirmək üçün onları *okkazional* sözlər adlandırırlar. *Okkazional* sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası fərdi yaradıcılıq məhsulu anlayışına uyğundur (134, s.351). Azərbaycan bədii ədəbiyyatında işlədilən okkazionalizmlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *duzaq* (tələ), *könüldaş* (sirdaş), *yolaq* (cığır), *eldaş* (bir elli), *əsrdaş* (bir əsrdə doğulmuş), *yoruq* (yorgunluq), *qanıxmaq* (qana susamaq), *işıqfor* (svetefor), *işılqan* (svetofor), *göydələn* (uca bina), *çimərlik* (dənizkənarı, çaykənarı, gölkənarı çimmək sahəsi), *saqqaldaş* (həmyaşıl), *soyutmaz* (termos), *istilikölçən* (termometr), *cəbhədaş* (cəbhə yoldaşı), *döyüşdaş* (döyüş yoldaşı), *vaxtdaş* (eynizamanlı), *gözsüz* (kor), *ölümsüz* (əbədi), *düşmənləşmək* (düşməncilik), *bizimləşmək* (bizə aid olmaq), *məktəbçi* (məktəbli) və s.

Neologizmlər dövrün ictimai-siyasi, mədəni, elmi, texniki tərəqqisi bazasında yeni anlayışların ifadə edilməsi əsasında yaranan dil vahidləri kimi öz yeniliyini mənimsənilmə dövrünə qədər saxlayır. Sonralar isə artıq, ümumdil vahidləri kimi işlədilir (59, s.160-167; 36, s.71; 66, s.161).

Azərbaycan dilində XX əsrin əvvəllərində *tətilçi*, *inqilabçı*, *üsyancı*, *nümayişçi*, *işçi*, *birlik*, *bərabərlik*, *qardaşlıq*, *qardaşlaşmaq*, *seçki*, *başçı*, *iqtisadçı*, *elançı*,

yarış, yarışçı, uzaqgörənlik, irqçi, irqçilik və s. kimi çoxlu sözlər formalaşdırılmışdı. Öz dövrü üçün belə sözlər ümumişlək sayılırdı. Dilçilik ədəbiyyatında bu tipli sözlər ümumdil neologizmləri hesab edilirdi.

Sözyaratma prosesində ana dilinin tələblərinin gözlənilməsi mühüm şərtidir. Bu prosesdə, əlbəttə ki, uyğunsuzluğun olması istisna deyildir. Məsələn, *ölümsüzlük, saqqaldaş, yataqdaş, vaxtdaş, qələmdaş, sinifdaş, elbəşliq, öyrəniş, bənzəməyiş, səhərlənmək, düşmənləşmək* və digər bunun kimi bir çox sözlər qrammatik cəhətdən etiraza səbəb olmasa da məntiqcə özünü doğrulda bilmədiyindən ümumişlək leksikanın tərkibinə də keçə bilməmişdir. Odur ki, sözyaratma prosesində təkcə zahiri morfoloji forma yox, həm də məntiqi, üslubi və orfoepik normalar da gözlənilməlidir (24,s. 91; 118, s.247; 110,s. 82, 158, 160).

Müasir dövrdə də dilimizdə yeni sözlərin işlədilməsi ənənəsi davam etməkdədir. Bu mənada aşağıdakı kimi sözlərin işlədilməsini təsadüfi satmaq olmaz: *ilgili* (əlaqəli), *sayğı* (hörmət), *bilgisayar* (komputer), *telegörüm* (televizor), *dönəm* (mərhələ), *baxış* (nəzər), *saylı* (nömrəli), *açıqlamaq* (şərh etmək), *durum* (vəziyyət), *toplum* (cəmiyyət), *özəl* (xüsusi), *önəmli* (əhəmiyyətli), *öncül* (qabaqcıl), *aşkarlıq* (qlasnostğ) *yetərsay* (kvorum), *bölgə* (reqlion) və s.

Dialekt və şivələrin hesabına söz artımı. Ümumi normativ dilin lüğət tərkibinin inkişafında və yeniləşməsində dialekt və şivələrin mühüm rolu vardır. Yerli nitq areallarında elə sözlər işlənir ki, onların ümumxalq dilində normativ bir vahid kimi işlənməsi lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir göstərir. Əlbəttə ki, hər hansı bir anlayışın doğru, düzgün, aydın, başa düşülən səviyyədə işlədilməsi üçün başqa dillərdən söz almaqdansa və ya uydurmaların yaradılmasına yol verməkdənsə danışıq dilində formalaşmış və özünəməxsus məna mühitinə malik olan leksik vahidlərin qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. Səlim Cəfərov bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edir ki, “Dialektlərdən gələn sözlər təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi terminlərin yaradılmasında dialektlər çox böyük rol oynayır. Bu cəhətdən də dilaektləri öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır” (36, s.144).

Dialekt və şivələrdən ümumi normativ dilə daxil olan sözlərə dair aşağıdakı kimi misalları nümunə göstərmək olar: *sayrışmaq, ilğım, boygörməsi, üzgörməsi, bişirim, muştuluq, tamarzı, kirmiş, küsənmək, irişmək, umacaq, gənəşmək, kürlük etmək, tıncıxmaq, öləzmək,*

simsar (66, s.395), *toxtamaq*, *təntimək*, *təpimək* (27, s.70-72), *gedərgi*, *gədik* (28, s.70-72; 28, s.155-158).

Ümumi normativ dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində areal nitqinin mühüm baza olması danılmazdır. Bu zəngin mənbədən istifadə vacibdir. Areal nitqinə məxsus leksik vahidlərin ümumdil səciyyəsi qazanmasında mətbuatın, radio və televiziyanın, bütövlükdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin çox böyük təsiri vardır. Ümumdil səviyyəsində işlədilən bilən leksik vahidlərin intensivliyi onların mənimsənilməsində aparıcılıq təşkil edir. Bu sahədə bədii ədəbiyyatın da müstəqil mətbuatın mühüm rolu vardır.

Konversiya yolu ilə leksik söz yaradıcılığı.
Konversiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası dəyişmə, əvəzlənmə deməkdir. Bu termin iqtisadiyyatda, anatomiya, fizikada və dilçilikdə işlədilir. Dilçilikdə *konversiya* termini qrammatik mühitə görə sözün məna funksiyasının dəyişməsi kimi başa düşülür (134, s.249).

Azərbaycan dilində konversiya hadisəsi sözlərin substantivləşməsində, atributivləşməsində və adverbiallaşmasında müşahidə olunur.

Substantivləşmə termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası müstəqil olan, mövcud olan, maddi olan deməkdir (134, s.489). Substantivləşmə termini

dilçilikdə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin isimləşməsi mənasında anlaşılır. Adətən belə sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. əks etdirməkdən çevrilib bilavasitə, əşyanın özünü bildirməyə xidmət edir.

Substantivləşmə bütün nitq hissələrinə xas ola bilər. Dil vahidləri hansı nitq hissəsinə aidiyyətindən asılı olmayaraq ismin ümumi kateqoriyalarına məxsus əlamətləri qəbul etdikdə substantivləşə bilirlər. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələr səciyyəvidir: *yaxşı* (sifət); *yaxşıya* (isim) zaval yoxdur; *beş* (say), *bir* (say); *beşi birə* (isim) *dəyməz*, *biri* (isim) *heçə*; *mən* (əvəzlik) *sən* (əvəzlik); *mənə* (isim), *sənə* *toxunmazlar*; *aşağı*, *yuxarı* (yer zərfi) *aşağıdan* *yuxarıya* (isim) *baxarlar*; *baxmaq*, *görmək* (məsdər) *baxmağın*, *görməyin* (isim) öz yeri var.

Substantivləşmənin təyin olunmasında sintaktik üsul da vardır. Bu halda substantiv element isim funksiyasını yerinə yetirir: *Qoca*-sifət; *Qoca* (isim) dənizə baxırdı; *Beş*-say; *Beş* (isim) mənim bəxtimə düşüb; *Bu*-əvəzlik; *Bu* (isim) mənim payımdır; *Aşağı* (zərf); *Aşağı* (isim) dumandan yaxşı görünür; *Qaç*-fel; «*Qaç*» (isim) felinə şəkilçi əlavə etmək olur.

Şagirdlərə substantivləşməni bu qaydada izah etməklə söz yaradıcılığının həmin növü barədə onlarda təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Artibutivləşmə. Atributivləşmə termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur (134, s.63). Mənası təyinetmə deməkdir. *Atributivləşmə* təyin yerində işlənən mənasında da qəbul edilir (6, s. 30). *Atributivləşmə* termini dilçilikdə sifətləşmə və ya sifət olmayan nitq vahidinin sifət yerində işlənməsi mənasında anlaşılr. Atributivləşən sözlər bilavasitə sintaktik funksiyasına görə təyin edilir. Substantivləşmədə substantivləşən söz həm ismin qrammatik şəkilçilərini qəbul etməsinə görə və həm də sintaktik funksiyasına görə təyin olunduğu halda, atributivləşmədə əsas meyar sintaktik funksiyaya görə təyin edilmədən ibarətdir. Çünki ismin öz qrammatik şəkilçisi olduğu halda sifətin qrammatik şəkilçisi yoxdur. Sifətlərdə dərəcə bildirən şəkilçilər vardır ki, onlar da sözdüzəldmə hüququndakı elementlər sırasına daxildir. Atributivləşmə əlamətini aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olar: *Daş*-(isim); *daş* (sifət) divar; *dəmir*-isim, *dəmir* (sifət) qapı; *xeyli* (say), *xeyli* (sifət) adam; o (əvəzlilik), o (sifət) dağlar; *cəld* (zərf)- *cəld* (sifət) hərəkət; *oxumaq* (məsdər)-*oxumaq* (sifət).

Şagirdlərə atributivləşməni bu qaydada izah etdikdə onun mənimsənilməsini təmin etmək asanlaşır.

Adverbiallaşma. Adverbial termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası zərfə çevrilmə deməkdir (134, s.17). Zərfə çevrilmə prosesi də sintaktik funksiyaya görə

təyin edilir. Çünki zərfin də özünəməxsus qrammatik şəkilçisi yoxdur. Zərf, bir qayda olaraq, hərəkətin əlamətini təyin etdiyi üçün, hərəkətə aid olduğu üçün felle yanaşma əlaqəsi yaradır. Nitq vahidlərinin adverbiallaşmasına daha çox atributiv xarakterli elementlər meyllidir. Digər nitq vahidlərinin adverbiallaşmasında məcazlaşma (epitetləşmə) mühüm rol oynayır. Atributiv xarakterli elementlərə sifətlər və saylar uyğun gəlir: *yaxşı tələbə-yaxşı oxumaq, iti bıçaq-iti yerimək; şirin meyvə-şirin danışmaq* və s.

Adamlar beş-beş, on-on içəri daxil olurlar; Xeyli danışdılar; Bircə-bircə saydılar və s.

Məcazlaşma (epitetləşmə) digər nitq hissələrinə aiddir:

- isimlərdə epitetləşmə: *daş kimi* (durmaq) *yarpaq kimi* (əsmək), *polad kimi* (dyanmaq).

- əvəzliliklərdə epitetləşmə: *sənin kimi* düşünmək, *onun kimi* dayanmaq, *sizin kimi* oxumaq.

Adeverbiallaşmanın bu qayda üzrə izahı şagirdlərdə anlaşımanı asanlaşdırır.

Leksik söz yaradıcılığının bütün parametri üzrə arqumentləşdirilməsi bu sahənin öyrənilməsini intensivləşdirir. Eyni zamanda, təfəkkürdə çeviklik yaranmasına təsir edir. Bu isə mənaların aydın dərk edilməsinə və onların məntiqi şəkildə ifadəsinə yardım

göstərir. Bunun əməli tətbiqi sinifdə aparılan təcrübədə özünü daha əyani şəkildə doğruldur.

Morfoloji derivasiyanın qaydaları. Azərbaycan dilinin aqlütinasiya sistemi bu dildə morfoloji derivasiya prosesinin genişlənməsinə münbit bir şərait yaratmışdır. Morfoloji söz yaradıcılığı aqlütinativ quruluşda olmayan dillərdə də mövcuddur. Lakin istər analitik, istərsə də köksözlü (və eləcə də polisintetik) dillərdə morfoloji söz yaradıcılığı türk dillərindəki kimi, xüsusən də Azərbaycan dilində olduğu kimi zəngin deyildir. Azərbaycan dili söz yaradıcılığının tədqiqatçısı Səlim Cəfərov bu dildə söz kökünə beşə qədər sözdüzəldici şəkilçinin qoşulmaq imkanlarının mövcud olduğunu göstərir həm də bunların 12 növünün olduğuna dair nümunələr verir. Söz sonuna beş sözdüzəldici şəkilçi qoşulmasına dair *boşaltdırılan* (boş-al-t-dır-ıl-an) sözünü misal göstərir (36, s.177).

Azərbaycan dilində söz sonuna beş şəkilçi qoşulmaq imkanlarının mövcudluğu onu deməyə imkan verir ki, bu dildə yeni anlayışların yaranması mühitində söz sonuna daha əlavə sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması potensialı istisna deyildir. Başqa sözlə, dilin daxili potensialı ona imkan verir ki, yeni anlayışların yaranması prosesində söz sonuna daha əlavə sözdüzəldici şəkilçilər qoşula bilsin. Məsələn, Azərbaycan dilində elə sözlərə rast gəlmək olur

ki, onların sonuna, hətta altı sözdüzəldici şəkilçi qoşulmaq imkanları mövcuddur (94, s. 40).

Söz sonuna birdən altıya kimi sözdüzəldici şəkilçi qoşulmasını aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

1) sözün tərkibinə bir şəkilçi qoşulması ad-ad-lı, dad-dad-lı, yağ-yağ-lı, dərin-dərin-li

2) sözün tərkibinə iki şəkilçi qoşulması: qorx-qorx-ul-u, pambıq-pambıq-çı-pmbıq-çı-lıq.

3) sözün tərkibinə üç şəkilçi qoşulması: yaz-yaz-ı-çı-lıq, bağ-bağ-la-yıcı-sız.

4) sözün tərkibinə dörd şəkilçi qoşulması: çək-çək-in-dir-ici-lik.

5) sözün tərkibinə beş şəkilçi qoşulması: yağ-yağ-sız-laş-dır-ıcı-lıq.

6) sözün tərkibinə altı şəkilçi qoşulması: duy-duy-ğusuz-laş-dır-ıl-an (92, 40).

Demək olmaz ki, altı qrup şəkilçinin bütün sözlərin tərkibinə daxil olması mümkündür. Ancaq fakt budur ki, dilimizdə aqlütinasiyanın yaratdığı imkanla əlaqədar söz sonuna silsilə sözdüzəldici şəkilçi qoşulması potensialı mövcuddur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi müstəqil işlənmə mühiti genişləndikcə bu potensialın reallaşma imkanları da artır.

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığı probleminə dair müvafiq tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur (35; s.63; 34; s.61; 132; s.131).

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığının tədqiqində diqqətəlayiq cəhət budur ki, burada adlardan ad, adlardan fel, fellərdən fel, fellərdən ad düzəltmə qaydaları ətraflı şəkildə izah olunmuş və demək olar ki, tədqiqata cəlb edilən faktların təhlili ciddi mübahisə doğurmur.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığında sözyaratma prosesi aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər qrupuna bunlar daxil edilir:

İsimdən isim düzəldənlər:

- lıq (lik,- luq, - lük): *dağlıq, bağlıq, dostluq, meşəlik, otluq, gözlük, dizlik*

– laq(-lək): *duzlaq, yaylaq, çaylaq, qışlaq, qırtlaq*

– ça (-çə): *dayça, qazança, lüğətçə, kəlçə*

-çılıq (-çilik, -çuluq,- çülük): *kasıbçılıq, bağçılıq, yolçuluq, nigarançılıq, baramaçılıq*

– daş: *vətəndaş, yoldaş, sirdaş.*

İsimdən sifət düzəldənlər:

-lı (-li, - lu, - lü) *yağlı, duzlu, dadlı, bəzəkli*

-sız (-siz,- suz,- süz): *yağsız, dadsız, susuz, ağılsız, köməksiz.*

-çı (-çi,-çu,- çü): *arabaçı (oğlan), dəmirçi (Həsən), pambıqçı (qızlar), çayçı (qadınlar), dilçi (alimlər).*

Sifətdən isim düzəldənlər:

-lıq (-lik, - luq, - lük): *yaxşılıq, yamanlıq, pislik, gözəllik, sərinlik*

-dakı (-dəki): *bağdakı (meyvə), evdəki (kitablar), şəhərdəki (binalar)*

la (-lər): *ağlar, qaralar, qırmızılar, yaşılar*

d) *sifətdən sifət düzəldənlər:*

-lı (li,-lu,-lü): *ağlı, qırmızılı, göylü, sarılı, allı, yaşılı*

-sız (-siz,-suz,-süz): *sarısız, qırmızısız, ağsız*

Saydan isim düzəldənlər:

-lar(-lər): *yeddi, üç, qırxdan, iyirmi altı*

Fəldən ad düzəldən şəkilçilər:

-aq (-ək), q (-k): *yataq, qaçaq, ürkək, istək, sınaq, ələk*

-ıq (-ik,-uq, ök): k *qırıq, sökük, batıq, sarıq, bükük, buruq*

-qı (-ki, qu,-kü): ki,ğu,-gü; *pusqu, asqı, seçki, sürtkü, sarğı, vurğu, silgi, bölgü*

-ı, (-i,-u,-ü): *yazı, çəki, ölü, dolu*

-ın (in,-un,-ün): *axın, biçin, qoşun, əkin*

-ım (-im,-um,-üm): *atım, içim, büküm, udum*

-ıntı (-inti,-untu,-üntü): *qırıntı, görüntü, gəzinti, çöküntü, ovuntu*

ıcı (-ici, -ucu, -ücü): *keçici, qırıcı, satıcı, alıcı, baxıcı, qurucu*

-ılı (-ili,-ulu,-ülü): *yazılı, qurulu, bükülü, çəkili, örtülü.*

-qan (-kən,-ğan,-gən): *çalışqan, döyüşkən, qudurğan, pilləkan, çilləkən*

-qın (-kin,-qun,-kün; -ğın,-gin,-ğun,-gün): *qaçqın, soyğun, daşqın, kəskin, uçqun, gərgin, sürgün, dolğun, ölgün, düzgün, azğın, vurğun, ötkün*

-anaq (-ənək): *döyənək, sızanaq, tozaqan, dəyənək, çözənək*

-ar (-ər): *açar, dəyər, kəsər, qaynar, çəpər*

-ış (-iş,-uş,-üş,-yış,-yuş,-yüş): *qaçış, duruş, eniş, uçuş, titrəyiş, yollayış, baxış, söyüş, tikiş, arayış, sıçayış, dönüş, büzüş*

-ma (-mə): *düymə, döymə, qıyma, dolma, süzmə, qoşma, qırma, çalma.*

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər:

-la (-lə): *işlə, dişlə, daşla, yağla, sula, pislə, təmizlə, duzla*

(d) -lan (-lən): *dillən, göllən, yağlan, boylan, hirslən, paslan, atlan, bitlən, başlan, aldan*

-laş (-ləş): *pisləş, yaxşılaş, daşlaş, sözləş, dərdləş, aralaş, yumruqlaş, təpikləş, zərafatlaş*

-lat (-lət): *yastılat, aydınlat, aldat, qırıldat, çıxqıldat, gözlət, gizlət, sızıldat*

-a (-ə): *sana, qana, dola, yaşa, boşa, dilə, dala*

-al (-əl,-l): *sağal, düzəl, daral, qaral, saral, boşal*

-ar (-ər): *göyər, qızar, otar, ağar, yaşar, bozar*

Feldən fəl düzəldən şəkilçilər:

-dır (-dir,-dur,-dür): *güldür, yandır, söndür, qandır, dondur, kəsdür, yazdır*

-t: *ağart, bozart, qurut, doğrult, qopart*

-at (-it,-ut,-üt): *axıt, qorxut, hürküt*

-ır (-ir,-ur,-ür): *itir, keçir, ötür, bişir*

-ın (-in,-un,-ün,-n): *görün, sevin, geyin, bəzən, yuyun, daran*

-ış (-iş,-uş,-üş): *qaçış, görüş, dönüş, ötüş, vuruş, büzüş*

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər:

-ca (-cə): *ayrıca, yaxşıca, əvvəlcə, beləcə*

-cadan (-cədən): *yavaşcadan, irəlicədən, öncədən, əvvəlcədən*

-casına (-cəsinə): *mərdcəsinə, qoçaqcasına, dostcasına*

-dan (-dən): *birdən, bərkdən, çoxdan, ucadan*

-da (-də): *ildə, ayda, gündə, qışda, yazda.*

Fellərdən zərf düzəldən şəkilçilər:

-araq (-ərək): *qaçaraq, qoparaq*

-malı,- məli: *gülməli*.

Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi qeyri-məhsuldardır. Qeyri məhsuldar şəkilçilərin sözlərə qoşulmaq imkanları məhduddur. Ona görə də derivasiya prosesində onlar passiv iştirak edir. Qeyri-məhsuldar (passiv) şəkilçilərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Adlardan ad düzəldənlər:

-ov (öv): *buxov, buzov, alov, kösöv, bütöv, qaşöv*

-a (-ə): *qoza, kündə, baca, kökə, təpə*

-sal: *qumsal*

-axlı: *adaxlı*

-man: *qocaman*

-qar: *ucqar*

-axay: *solaxay*

Feldən ad düzəldən şəkilçilər:

-ınc (inc,-unc,-ünc): *qoxunc, sevinc, gülünc, girinc, qaxınc*

-maca (-məcə): *tapmaca, gülməcə, bilməcə*

- id (-id,-ud,-üd): *öyüd, keçid, ayırd, qurud*

3) adlardan fel düzəldən şəkilçilər:

-ıx (ix,-ux,-ün): *açıx, pisik, gecik, şirnik*

-1 (-i,-u,-ü): *acı, turşu, bərki, təngi*

4) feldən fel düzəldən şəkilçilər:

-iz (-iz,-uz,-üz): *əmizdir, damızdır,*

-ğuz: *durğuz*

-kəz: *görkəz*

-tar (dər): *döndər, axtar, göndər*

-at (-t): *oxşat, oynat*

-şa (-şə): *göyşə, dinşə, töyşə*

-a (-ə): *tıxa, sına, dara, ara.*

Morfoloji derivasiya barədə aparılan tədqiqatlarda və hətta ali məktəblər üçün dərsik və dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuş ədəbiyyatda daha çox sözyaratmanın qrammatik (morfoloji) əsasları haqqında bəhs olunur. Onun yazılı və şifahi nitq normalarına münasibəti məsələsi nədənsə kölgədə qalır. Nəzərə alsaq ki, elə sözyaratmanın morfoloji əsaslarına dair fikirlər məhz yazılı dil normalarının üzərində qurulur, onda şifahi nitqə aid normaların yerinin boş qaldığı aydın müşahidə olunur. Halbuki, yazılı dil normaları şifahi dilin səlisliyinə xidmət edir. Odur ki, bütün izahlar və şərhlər yazılı dil qaydaları üzərində qurulduğu kimi, ondan şifahi dilin üzərinə düşən payı da ayırd etmək vacibdir. Çünki dil öz informasiya vəzifəsini bu iki xəttin üzərində qurmaqla yerinə yetirə bilir.

Morfoloji derivasiya elementləri üzrə təhlil apararkən müəyyən edilir ki, sözyaratma prosesində sözün kök və

şəkilçi hissəsi yazıda bir cür ifadə olunur, nitqdə isə fərqli deyiliş forması baş verir. Bu daimi bir prosesdir, nitqin dil strukturu üzərindəki dəyişdirici təsirləridir və həm də dil transformasiyalarının fəaliyyət meydanıdır. Aydınır ki, dildə transformasiyaların baş verməsi və artması, eyni zamanda, onun informasiyavericilik funksiyasının zəiflədilməsi deməkdir. Ancaq demək olmaz ki, morfoloji söz yaradıcılığında kök-şəkilçi hüduddakı bütün elementlər transformasiyaya xidmət edir. Bəzi elementlər var ki, onlarda transformasiya yoxdur, bəzilərinə isə transformasiyalar çoxvariantlıq yaratmağa meyllidir. Ona görə də morfoloji derivasiyanın nitq mədəniyyətinə münasibətini iki əsasda müəyyən etmək lazım gəlir.

Bunlardan birincisi transformasiya baş verməsi müşahidə edilməyən məqamdır. Sözüün kök sonu və şəkilçi əvvəlki mövqeyində transformasiya aşağıdakı hallarda baş vermir:

a) söz kökünün sonu saitlə bitdikdə: *yaxşı-yaxşılaş, meşə-meşəlik, sarı-sarığa, qara-qaraca, həya-həyalı, qorxu-qorxulu, qorxusuz, yeni-yenilik, dəstə-dəstələn* və s.

b) şəkilçi əvvəli saitlə başlandıqda: *gül-gülünc, dol-dolu, kəs-kəsici, qır-qırış, dur-duruş, çıx-çığış, qax-qaxınc, çap-çapıq, səp-səpin* və s.

c) söz kökünün sonu novlu *x, ğ, y, l, v, f, h* və sonor *m*, ilə bitdikdə: *bax-baxdır, yax-yaxdır, darıx-darıxdır,*

dolux-doluxsun, bağ-bağlı, yağ-yağlı, yağsız, sağ-sağlam; yay-yaylaq-yaylım, çay-çaylaq, çaylı, haray-harayla; gül-güllü, könül-könülsüz, səfil-səfillik, çöl-çöllük; sev-sevim, ev-evli, alov-alovlu, qəm-qəmsiz, qələm-qələmli, qum-qumlu; kef-kefli, kefsiz; şəh-şəhli, fərəh-fərəhli, şah-şahlıq.

ç) söz kökünün sonu *t, c, z, ş, n, j, r* və sonor *n* ilə bitən sözlərə müvafiq *d, c, m, k, g* samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *kəs-kəsdır, kəskin; tələs-tələsdir, küs-küsdür, küskün; gəz-gəzdir, süz-süzdür, bez-bezdir, qaz-qazdır, üz-üzdür; qoş-qoşma, yaraş-yaraşdır, barış-barışdır, güləş-güləşdir, sürüş-sürüşdür; gör-gördür, qır-qırdır; qan-qandır, qansız, qaraj-qarajsız, senaj-senajsız, tut-tutdur, qurut-qurutdur.*

İkincisi, transformasiya baş verən məqamdır. Sözüün kök və şəkilçi hissəsində aşağıdakı halalrda transformasiya baş verməsi müşahidə edilir.

a) sonunda kipləşən *q, k, t, d, q, c, p, b* samitləri işlənən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *çarıq-çarıqlı-çarıxlı-çarığlı; sarıq-sarıqda-sarıxda-sarığda; kürək-kürəkdə-kürəx'də-kürəydə, çörək-çörəkdə-çörəx'də-çörəğ'də; tut-tutluq-tutduq, hörmət-hörmətli-hörmətdi, söyüd-söyüdlük-söyüddük, dad-dadlı-daddı, saç-saçda-saşda, seç-seçki-seşki, ovuc-ovucdu-ovuşdu-ovujdu, ip-iplik-iflik, cib-cibli-civli.*

b) sonu *z, s, n, r* samtləri ilə bitən sözlərə *l* samiti ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *diş-dişlər-dişdər, daş-daşlı-daşdı, göz-gözlər-gözdər-gözdər, səs-səsli səsdi, həvəs-həvəsli-həvəsdi, sultan-sultanlıq-sultannıq, qarlı-qarrı, narlı-narrı.*

Məlum məsələdir ki, morfoloji sözyaratma ilə bağlı dərsliklərdə məlumat verilərkən bu tipli dəyişmələr barədə izahlara gəlmək olmur. Ancaq assimilyasiya hadisəsindən danışılarkən belə dəyişmələr assimilyasiyasının təsiri ilə şifahi nitqdə baş verən hadisə kimi izah edilir. Nitq mədəniyyəti baxımından isə bu tipli dəyişmələrə münasibət bildirməsi və onların yazıda və şifahidə necə işlədilməli olduqları barədə ümumi fikir formalaşdırılmalıdır.

Sintaktik derivasiyanın qaydaları. Nominativlər. Sintaktik (analitik) yolla yaranan mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi nominativ vahidlərdən ibarətdir. Nominativ mürəkkəb sözlərin keyfiyyət cəhəti onunla səciyyələnir ki, bu qəbildən olan sözlər həqiqi mənalılıq bildirir. Bu o deməkdir ki, belə mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı qammatik əlaqələr öz funksiyasını dəyişdirməmiş qalır. Yəni əgər belə sözlərin komponentləri yanaşma əlaqəsi əsasında birləşmişsə həmin əlaqə özünün qrammatik –məntiqi funksiyasını itirmir. Nominativ mürəkkəb sözlərin idarə əlaqəsi

əsasında formalaşan növlərində də idarə əlaqəsi öz qrammatik funksiyasını yerinə yetirir. Bu cür mürəkkəb sözlərin bir vahid kimi formalaşmasının əsas və ən başlıca motivi komponentlərin məna cəhətdən ümumi bir anlayışı ifadə edərək yaxınlaşa bilməsindən ibarətdir. Məhz buna görə də yaxınlaşa bilən müstəqil ifadə vasitələri bir vurğu altında deyilərək bütövləşir və bir vəhdətdə sabitləşir. S.Cəfərov sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərdən bəhs edərkən nominativ mənalarını saxlayan vahidlərin bir vurğu altında deyilməsini əsas əlamətlərdən biri kimi qiymətləndirir (36, s.204-229).

Sintaktik (analitik) yolla yaranan mürəkkəb nominativlərlə müstəqil mənalılığın saxlanması normaya uyğun sayılan bir keyfiyyət olsa da onu da inkar etmək mümkün deyildir ki, belə sözlərdə tərəflərin müstəqilliyi heç də daimi və dəyişməz qalmır. Çünki ayrı-ayrı müstəqil komponentlər bir anlayış bazasında bir vurğu altında birləşə bilirsə, deməli həmin komponentlərdə keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsi də qaçılmaz deyildir. Nəzərə alıqda ki, Azərbaycan dili aqlütinativ dildir və həmin komponentlərdən sonuncusu affiksallaşdırmağa meyillidir, onda həqiqətən də mürəkkəb tərkiblərdə keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsi Azərbaycan dili üçün qanunauyğun bir hal sayılmalıdır. Demək olar ki, mürəkkəb nominativlərin bütün növləri bu ümumi

qanunauyğunluq əsasında formalaşır və ümumi əlamətlərlə səciyyələnir. Mürəkkəb nominativlərin birləşərək bir vahid təşkil edən qismi ümumi əlamətlərə malik olsa da tam müstəqilliyini qoruyan qismi də mövcuddur. Bunlar məfhumu ifadə etmək baxımından bir-birini tamamlayan tərkiblərdən ibarətdir ki, yazılış cəhətdən də bir vahid kimi formalaşan mürəkkəb sözlərdən fərqlənilirlər. Belə mürəkkəb sözlər defislə yazılır və hər bir komponent öz vurğusunu saxlayır. Ancaq həmin sözlər anlayış etibarı ilə bir-birini tamamladığına görə onları mürəkkəb vahid kimi nəzərə almaq mümkündür. O da mümkündür ki, nitq intensivliyinin təsiri onların nə zamanca bir vurğu altında səslənərək mürəkkəb vahid kimi formalaşa biləcəyini də istisna etmir. Beləliklə, mürəkkəb nominativləri özlərinin daxili struktur əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Bir-birini mənaca tamamlayan sözlərin yaxınlaşması yolu ilə düzələn nominativlər. Bu qayda üzrə yaxınlaşan və mürəkkəb vahid təşkil edən nominativlər, bir qayda olaraq, müstəqil vurğu altında deyilir. Orfoqrafiya qaydasına görə bu cür sözlər defislə yazılır. Müstəqil vurğu ilə deyilən və defislə yazılan bu cür nominativ sözlərin mürəkkəb bir tərkib təşkil etməsi onların ümumi anlayış bazasında vahid mənə bildirməsi ilə mümkün olur. Belə mürəkkəb

nominativləri tərkibinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

Eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər. Belə nominativlərdə məna müstəqilliyi saxlanması vacib şərtidir. Onların yanaşaraq bir vahid təşkil etməsi eyni məna daşıyan sözlərin təkrarlanma yolu ilə intensivlik bildirməsindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlər nitqin emosional və təsirli alınması məqsədi ilə işlədilir. Eyni sözlərin təkrarı yolu ilə düzələn nominativ mürəkkəb sözlər şifahi nitqin emosionallığını təmin edir. Üslubi-estetik çalarlıq yaradır, bədii mətndə obrazlaşdırma məqamında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni sözlərin təkrarından ibarət olan belə mürəkkəb nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Az-az, çox-çox, yaxşı-yaxşı, pis-pis, asta-asta, kəlmə-kəlmə, tikə-tikə, ovuc-ovuc, narın-narın, yavaş-yavaş, tez-tez, yeyin-yeyin, qoşa-qoşa, yazıq-yazıq, isti-isti, soyuq-soyuq, tələsik-tələsik-, boş-boş, sərin-sərin və s.

Yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələnlər. Yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər də nitqdə emosionallıq, bədii-estetik mətnlərdə və digər nümunələrdə intensivlik bildirmək məqamında işlədilir: *dost-danış, qohum-qardaş, el-oba, bağ-bostan, əl-üz, dil-dodaq, bayır-baca, ev-eşik, dost-aşna, ara-bərə, bağ-*

bağça, ala-bəzək, bığ-saqqal, burun-damaq, qəpik-quruş, qız-gəlin, qışqır-bağır, çıxır-bağır, doy-sındır və s.

Əks (zidd) mənalı sözlərin təkrarı ilə düzəlmələr. Əks-zidd mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər şifahi nitqdə, bədii-estetik nümunələrdə və ictimai-siyasi mətnlərdə ziddiyyətlərin intensivləşmə yolu ilə qabarıqlaşdırılmasına xidmət edir. Belə nümunələrə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *gec-tez, yaxşı-pis, yaxşı-yaman, aşağı-yuxarı, az-çox, eniş-yoxuş, dərə-təpə, baş-ayaq, ayaq-baş, artıq-əskik, əyri-düz, alt-üst, əvvəl-axır, anrı-bəri, dost-düşmən, böyük-küçük, dal-qabaq, alqı-satqı* və s.

Eynimənalı, yaxınmənalı və əks (ziddi) mənə bildirən sözdüzəldici şəkilçilərlə təchiz olunmuş sözlərin yanaşması ilə düzəlmələr. Belə mürəkkəb nominativlərdə sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı qrammatik əlaqə yaradır. Ancaq onların sözdaxili funksionallığı mövcud mənanın intensivləşdirilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Bunlara dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *zibilli-zibilli, ağıllı-ağıllı, aralı-aralı, yağlı-yağlı, duzlu-duzlu, fikirli-fikirli, güllü- güllü, qəmli- qəmli, sulu- sulu, dadlı-dadlı, qorxulu-qorxulu, bahalı-bahalı, əzik-əzik, qorxunc-qorxunc, dalğın-dalğın, yırtıq-yırtıq, cırıq-cırıq, sönük-sönük, ağılı-qaralı, dadlı-dadsız, enişli-yoxuşlu, ucuzlu-*

bahalı, gecəli-gündüzlü, yamaqlı-yırtıqlı, dadlı-duzlu, toplu-tüfəngli, qollu-budaqlı və s.

Hal şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər. Azərbaycan dilində ifahi nitqin və müvafiq mətnlərin fikir, məna və estetik intensivliyini canlandırmağa xidmət edən bu cür nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *qol-qola, dal-dala, enişə-yoxuşa, birə-beş, birə-yüz, altdan-altdan, altdan-üstdən, üst-üstə, altdan-yuxarı, eninə-uzununa, başına-gözüünə, ac-acına, axırdan-axıra, başdan-başa, yaxından-uzaqdan, eldən-elə, əldən-ələ, dildən-dilə, daşdan-kəsəkdən, eldən-obadan, əldən-dildən, əl-ələ, üz-üzə, göz-gözə, diz-dizə, axşamdan-sabaha, dostdan-danışdan və s.*

Daxili təkrarlanma yolu ilə düzələn mürəkkəb nominativlər. Daxili təkrarlanma yolu ilə yaranan mürəkkəb nominativlərin nitqdə və müvafiq mətnlərdəki funksiyası da emosionallıq bildirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilində şifahi nitq üçün səciyyəvi olan daxili təkrarlar intensivləşmə üçün daha çox folklor nümunələrində işlədilmişdir. Daxili təkrarlardan, həmçinin, poetizmini canlandırma yaratmaq üçün yazılı abidələrimizdə də istifadə olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında belə ifadə formaları daxili obyektli fellər və ya mürəkkəb fellər, tərz dərcəsi kimi təqdim olunur (67,

s.4,46; 37, s.71; 11, s.155; 32, s.84; 53, s.129-164; 88, s.181; 65, s.183).

Daxili təkrar yolu ilə formalaşan nominativlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Oyu-oyur (oynamaq), qayır-qayır (qaynamaq), işım-ışım (işıldamaq), ilim-ilim (itmək), atım-atım (atılmaq), üzüm-üzüm (üzülmək), əzim-əzim (əzilmək), dilim-dilim (dilimləmək), yarım-yarım (yarılmaq), titim-titim (titrəmək), qatım-qatım (qatlanmaq), uçum-uçum (uçunmaq) və s.

f) *tərəflərdən birinin tərkibinin səs dəyişməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb nominativlər: qırın-qırtı, əzik-üzük, xırda-mırda, uşaq-muşaq, ala-bula, taxta-taxta, yır-yığış, yer-yemiş, qart-qurt, xırt-mırt, adam-udam, ət-üt, qab-qacaq, xamır-xumur və s.*

Analitik model kimi formalaşan mürəkkəb nominativlər. Analitik model şəklində formalaşmış mürəkkəb nominativlər. Belə modellərin analitikliyi onunla müəyyən edilir ki, onlarda təyin edən birinci yox, ikinci gəlir. Təyin olunan isə birinci yerdə işlənir. Mürəkkəb nominativlərin bu qismi artıq söz birləşməsi quruluşundan çıxararaq mürəkkəb söz şəklində formalaşmışlar. Bu cür mürəkkəb sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: ayağıyalın (yalın ayaq), başıaçıq (açıq baş), gözüyumulu (yumulu göz), ağziyekə

(*yekə ağız*), *qoluzorlu* (*zorlu qol*), *ağzıbağlı* (*bağlı ağız*) və s.

Belə modellər, eyni zamanda, bəzi toponimlərdə mühafizə olunan analitik quruluşu xatırladır:

Quşqara (Göygöl), *Quzeyçirkin* (*Kəlbəcər*), *Dondar Quşqu* (Tovuz), *Zərgər Qıyıqçı* (Füzuli) və s.

Sözün əvvəlində prefiks kimi işlənən vasitələrin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər. Belə nominativlərdə birinci tərəfin prefiks kimi işlənməsinin səbəbi onların analitik dinlərə məxsus modellərdən kalka olunması ilə bağlıdır (130, s.147; 108, s.61; 76, s.134-143; 99, s.103-113; 75, 46-50; 126, s.11-20; 53, s.129-183). Azərbaycan dilində belə nominativlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *yarımqapalı* (*полузаккрытый*), *yarımmüdafiəçi* (*полузащитник*), *yarımkürə* (*полушарие*), *yarımmüstəmləkə* (*полуколония*), *yarımrəsmi* (*полуофициальный*), *yarımsəhra* (*полупустыня*), *yarımstansiya* (*подстанция*), *yarımillik* (*полугодичный*), *əleyhqaz* (*противогаз*), *əleyhtank* (*противотанковый*), *əks-zərbə* (*контрудар*), *əks-kəşfiyyat* (*контрразведка*), *əks-təsir* (*противодействие*), *əks-hücum* (*контратака*), *qeyri-qanuni* (*незаконный*), *qeyri-ixtiyari* (*невольный*), *qeyri-kafi* (*неудовлетворительный*), *qeyri-mümkün* (*невозможный*), *qeyri-rəsmi* (*неофициальный*), *qeyri-*

müəyyən (неопределенный), *qeyri-üzvi* (неограниченны) və s.

Belə nümunələrdə analitik strukturun saxlanılmasına üstünlük verilir. Bununla belə, həmin tipli sözlərdə birinci tərəflər öz müstəqilliyini itirərək prefiksləşməyə çevrilir.

İkinci komponenti suffiks səciyyəsi daşıyan sözlərin iştirakı ilə düzəlmələr. Bu tipli mürəkkəb nominativlər də kalkalaşma yolu ilə yaranan vahidlər sırasına daxil olur. Onlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *məktəbdənkənar* (внешкольный), *sinifdənkənar* (внеклассный), *qitələrarası* (межпланетный), *millətlərarası* (межнациональный), *əzələdaxili* (внутримышечный), *qazşəkilli* (газообразный), *briqadadaxili* (внутрибригадный), *şəhərlərarası* (междугородный), *insanabənzər* (человекообразный) və s.

Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb nominativlər. Belə nominativlər yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşır və bir vurğu altında deyimləri mürəkkəb bir vahidə çevrilir: *kosasaqqal*, *aqroməşə*, *avtodüşərgə*, *aqroməktəb*, *ağbirçək*, *ağsaqqal*, *qarasaqqal*, *balacaboy*, *əyribel*, *qalınqabıq*, *qaragöz*, *qıyıqgöz*, *südlüplöv*, *üümüşəhər*, *fotoşəkil* və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb nominativlər. İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki mürəkkəb nominativlər idarə əlaqəsi əsasında

flrmalaşır. Ancaq belə mürəkkəb sözlər ikinci növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq bir məfhum (anlayış) bildirir və bir vurğu altında deyilərək bir yerdə də yazılır. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *yazqabağı, ayətrafi, bələkbağı, bloküstü, vağzalyanı, qabırğaüstü, yolüstü, yorğanüzü, gecəquşu, külqabı, ayaqqabı, çörəkqabı, quşyemi, şumaltı, günaşırı, meşəbəyi* və s.

Tərkibdaxili –a (-ə), -ba (-bə) şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər. Azərbaycan dilində bu tipli mürəkkəb nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *üzbəsurət, üzbəüz, bərbəbir, qarabaqara, dəstəbədəstə, dalbadal, başabaş, boyaboy* və s.

Mürəkkəb nominativlərin tədqiqi və təhlili onların bədii və estetik keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, mürəkkəb nominativlərin təhlili bu cür sözlərin orfoqrafik normalarının sabitləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Repetitlər. Repetitlər sintaktik söz yaradıcılığının bir növünü təşkil edir. Repetit sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası təkrar, təkrar etmək deməkdir. Tədris işi ilə əlaqədar repetit sözünün ayrı-ayrı derivatlarından da istifadə edilir: *repetisiya* (mətn, təkrar etmə, öyrənmə), *repetitor* (məşqçi, zəif şagirdi hazırlayan müəllim), *repetitorluq* (məşqçilik, müəllimlik) (132, 440).

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi *repetisiya* təkrar yolu ilə formalaşan mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Analitik repetitlər Azərbaycan dilinin qədim sözyaratma ənənələrini özündə yaşadır.

Repetitlərin (təkrarların) formalaşması bu sahədə aparılan tədqiqatlarda sintaktik üsulla sözyaratma prosesinin bir istiqaməti kimi qəbul edilir (114, s.502-503; 122, s.7; 103, s.3-14, 102, s.36-44; 141, s.95-105, 112, s.3-4; 129, s.3-7). Repetisiya yolu ilə yaranmış sözlər özünün formalaşma dövrü ilə əlaqədar fonetik söz yaradıcılığı prosesindən sonrakı, morfoloji söz yaradıcılığından isə əvvəlki mərhələni əhatə edir. Fonetik yolla söz yaradıcılığı elə bir dövrün məhsuludur ki, həmin dövrdə təkhecalılıq mərhələsinin söz yaradıcılığı prosesində ya daxili səs dəyişməsi, fleksiya, və ya tonallıq əsasında baş verməklə də sözlərin yanaşması, birləşməsi, təkrarı və digər analitik üsullara əsaslanan modellər mövcud olmamışdır. Fonetik söz yaradıcılığı prosesi artan informasiyaları ödəmədiyi mərhələdə isə sözlərin analitik yolla yanaşması başlanır. Bununla da fonetik söz yaradıcılığı mərhələsi özünün fəaliyyətini başa çatdırmış olur. Belə bir mərhələdə sözlərin birhecalılıqdan ikihecalılığa keçidi baş verir. Şəkilçiləşmə dövrü isə ikihecalı müstəqil sözlərdən ya birincisinin, ya da

ikincisinin şəkilçi funksiyası daşımından sonrakı prosesin məhsulu kimi meydana gəlir (97, s.152-163).

Aydın məsələdir ki, istər fonetik və istərsə də analitik söz yaradıcılığı prosesi Azərbaycan dilində öz dövrünü yaşadıqdan sonra daha məhsuldar olan aqlütinasiya mərhələsi başlanır. Ancaq dildə həm fonetik söz yaradıcılığının, həm də analitik sözdüzəltmənin izləri, təsirləri və ənənələri yaşamaqda davam edir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində aqlütinativ (sonşəkilçili) söz yaradıcılığı geniş təhlil və tədqiq edildiyi halda fonetik və analitik söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir.

Sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb repetitlər, xüsusilə folklor nümunələrində öz ritmikliyi ilə emosional çalarlığı qüvvətləndirir, ifadənin obrazlı olmasını qat-qat canlandırır. Bu cəhətdən yazıya alınmış abidə olmasına baxmayaraq xalq dilinin bütün incəliklərini özündə təcəssüm etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında analitik repetitlərin bariz nümunələrini görmək mümkündür:

Yapa-yapa qarlar yağsa yara qalmaz; *Ayrı-ayrı* yollar izin dəvə bilir; *Qolça-qopuz* götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər; Gəldin ol kimi, solduran soydur; Sabahdanca yerindən uru durar, *əlin-üzün* yumadan

doqquz bağlamaq, ilən bir qüvvələn yoğurd küvəzlər
doyunca *tıxa-basa* yeyər (74, s.12-14).

Atalar sözləri, zərbi məsəllər kimi folklor
nümunələrində də analitik repetitlər emosionallığın və
obrazlılığın ifadə vasitəsi kimi işlənir: Acam, quyuq
acıyam, *bağır-öpke* acı deyiləm; Adam *aşını-işini*
bilməlidir; Adam, *yanıla-yanıla* öyrənir; Allah dəvəyə
qanad versə *dam-divarı* yıxardı; Anası çıxan ağacı qızı
budaq-budaq gəzər; Az idi *arıq-uruq*, biri də gəldi dabanı
cırıq; *Barmaq-barmaq* oğurlayandan *qarış-qarış*
oğurlayarlar; Borc *gülə-gülə* gələr, *ağlaya-ağlaya* gedər
(13, s.18, 20, 21, 31, 34, 46, 50, 63).

Təkrarlama yolu ilə mətnə intensivlik yaradılması
türk poetik dilinin ən səciyyəvi əlamətlərindən biridir.
Təkrarların belə bir keyfiyyətə malik olması türk
poeziyasının səciyyəvi əlamətlərindən biri kimi mövcud
tədqiqatlarda da qeyd olunur (140, s.23; 135, s.71).

Repetitləri daxili quruluşuna görə aşağıdakı kimi
qruplaşdırmaq olar:

*Eyni sözün təkrarlarından ibarət olanlar: yaxşı-
yaxşı, təmiz-təmiz, dolu-dolu, iti-iti, qucaq-qucaq, dəstə-
dəstə, beş-beş, on-on, yüz-yüz, cəld-cəld, yeyin-yeyin,
uzun-uzun, artıq-artıq, qucaq-qucaq.*

*Yaxın mənalı sözlərin təkrarından ibarət olanlar:
ağrı-acı, qada-bəla, aydın-aşkar, açıq-aşkar, and-aman,*

arzu-kam, ata-bala, ata-oğul, axar-baxar, açıq-aydın, ac-yalavac, bayır-baca, bac-xərac, baş-beyin, bişir-düşür, var-dövlət, qabaq-qarşı, qabaq-qənşər, qab-qaşığ və s.

Zidd (əks) mənalı sözlərin ətkrarından ibarət olanlar: böyük-küçik, var-yox, var-gəl, ayaq-baş, baş-ayaq, alt-üst, gec-tez, yaxın-uzaq, ağır-yüngül, dost-düşmən, dal-qabaq, yalan-doğru, əyri-düz, yalan-gerçək, köhnə-təzə, iri-xırda.

Hər iki tərəfində sifətdüzəldən –lı şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: ağıl-bozlu, ağıl-qaralı, qaralı-göylü, ağıl-qırmızı, ağıl-sarı, adlı-sanlı, allı-yaşılı, allı-güllü, altlı-üstlü, analı-balalı, analı-atalı, bağlı-bağatlı, bağlı-bağçalı, güllü-çiçəkli, qanlı-qadalı, qanlı-qanlı, qarlı-boranlı, qollu-budaqlı və s.

Bir tərəfində sifətdüzəldən –li şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: ay-ulduqlu, ata-analı, axar-baxarlı, ah-naləli, bağ-bağatlı, bağ-bağçalı, boy-buxunlu, böyük-küçikli, qaş-daşlı, qədd-qamətli, qəm-qüssəli, dava-qalmaqallı, dəm-dəsgahlı, dərə-təpəli, dedi-qodulu, düz-əməlli, ev-eşikli, eniş-yoxuşlu, zir-zibilli, gül-kollu və s.

Tərəflərində sifətdüzəldici –sız şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: yersiz-yurdsuz, dilsiz-ağızsız, evsiz-eşiksiz, yurdsuz-yuvasız, könülsüz-könülsüz, arsız-qəmsiz, dərdsiz-qəmsiz, əlsiz-ayaqsız, izsiz-soraqsız,

barsız-bəhrəsiz, odsuz-alovsuz, qılıncsız-qəməsiz, ağılsız-ağılsız, döyüşsüz-söyüşsüz, xatasız-bəlasız, yersiz-yersiz və s.

Tərəflərinin birində sifətdüzəldici –sız şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: arvad-uşaqsız, ata-anasız, dost-tanişsız, ağrı-acısız, dava-şovası, dava-dərmansız, dost-danışsız, ac-susuz, xata-balasız, dərə-təpəsiz, dəftər-kitabsız, zurna-balabansız, paltar-palazsız və s.

Tərəflərində –a(ə), - ya (-yə) yönük hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: o yana-bu yana, daşa-divara, evə-eşiyə, yaxşıya-yamana, qocaya-cavana, aya-ilə, qara-borana, ada-sana, ayağa-başa, eninə-uzununa, yanına-yörəsinə, yaxşısına-yamanına, əlinə-ayağına, başlı-başına və s.

Tərəflərində –a(-i, ı , -ü) təsirlik hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: eniş-yoxuşu, dağı-dərəni, çölü-biyabanı, dünyanı-aləmi, aranı-bərəni, ağı-qaranı, qapını-bacanı, çölü-düzü, yaxşını-pisi, yaxşını-yamanı və s.

Tərəflərində – da (-də) yerlik hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: orada-burada, çöldə-çəməndə, dağda-aranda, daşda-kəsəkdə, yazıda-yabanda, dalda-bucaqda, arada-bərədə, boranda-qarda, çöldə-düzdə və s.

Tərəflərində –dan (-dən) çıxışlıq hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: əldən-ayaqdan, əldən-dildən, azdan-çoxdan, altdan-üstdən, altdan-altdan, çöldən-çəməndən, başdan-beyindən, üzdən-gözdən, daşdan-kəsəkdən, oradan-buradan, dava-qalmaqaldan, söz-söhbətdən, dedi-qodudan, üstən-aşağı, altdan-yuxarı və s.

Tərəflərində –dan (-dən) yerlik və –a(-ə)-, ya (-yə) hal şəkilçilərinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: eldən-elə, dildən-dilə, birdən-birə, daldan-dala, oradan-bura, daşdan-daşa, könüldən-könülə, yaxından-uzağa, əldən-ələ, başdan-başa, axırdan-axıra, əvvəldən-axıra və s.

Tərəflərində –a(-ə), -ya (-yə) tərzdüzəldən şəkilçinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: deyə-gülə, gülə-gülə, baxa-baxa, yana-yana, qaça-qaça, vuruşa-vuruşa, əsnəyə-əsnəyə, sarala-sarala, göyərə-göyərə, titrəyə-titrəyə, əsə-əsə, duruxa-duruxa, qızara-qızara və s.

Tərəfləri arasında mənsubiyyət və yönlük hal şəkilçisi iştirak edənlər: əlinə-əlinə (vurmaq), dizinə-dizinə (döymək), başına-başına (çırpma), ağzına-ağzına (vurmaq), ağına-bozuna (baxmaq), başına-gözüinə (döymək) və s.

Birinci tərəfində –ıb tərzdüzəldən şəkilçinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: saralıb-solmaq, deyib-

gülmək, dinib-danışmaq, bəzənib-düzənmək, qırılıb-batmaq, coşub-daşmaq, yazıb-yaratmaq, dinib-danışmaq, qatıb-qarışdırmaq.

Tərəfində felin –armaz (-ərməz) inkar formasının işləndiyi təkrarlardan ibarət olanlar: gedər-getməz, dillənər-dillənməz, gedər-gəlməz, dinər-dinməz, oyanar-oyanmaz, dadar-doymaz, alışar-alışmaz, daranar-daranmaz, dayanar-dayanmaz və s.

Tərəfində şühuda keçmişin monolitləşmiş –dı (-di, -du, dü) şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: dedi-qodu, qaçdı-tutdu, qaçdı-qovdu, qırdı-qaçdı, gəldi-gəlmədi, dedi-demədi, oldu-olmadı, tutdu-tutmadı, qaldı-qalmadı və s.

Tərəfində əmr formasının monolitləşmiş –ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: üüm-üzüm (üzülmək), yaram-yarım (yarılmaq), titim-titim (titrəmək), əsim-əsim (əsmək), zülüm-zülüm (ağlamaq), ölüm-dirim (savaşı), ölüm-itim (dünyası) və s.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, sintaktik repetitlər Azərbaycan dilində analitizm mərhələsinin məhsulu olsa da sonrakı dövrlərin söz yaradıcılığında repetit modellər öz zəngin ənənələrini davam etdirmişdir. Repetitlərin tədqiqi və təhlili nitq mədəniyyətinin, üslubiyyatın, orfoepiya və orfoqrafiyanın bir sıra vacib problemlərinin aydınlaşdırılması, dəqiqləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi

baxımın-dan faydalıdır. Tədris prosesində, xüsusən, nitq inkişafının formalaşdırılmasında, natiqlik sənətinin lakonikləşməsində, bədii məntlərin obrazlaşdırılmasında repetitlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində repetitlər zəngin olduğu üçün ayrı-ayrı nitq üslublarında onlardan istifadəni stimullaşdırmaq məqsədi ilə xüsusi bir repetitlər lüğətinin hazırlanmasına da ehtiyac olduğu nəzərə alınmalıdır.

Monolitlər. Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan sözlər forma və məzmun ebiarı ilə olduqca zəngindir. Sintaktik söz yaradıcılığının mühüm bir qismi zaman-zaman cilalanaraq nitqin emosionallığını təmin edən monolitlərdən ibarətdir.

Monolit sözü öz mənşəyinə görə yunan dilinə məxsusdur. Söz iki hissədən ibarətdir: *monos-bir, vahid və litos-daş*. Nominativ vahid kimi monolit sözü bütöv daş (qaya) parçası, bütöv tikinti və ya bütöv qayanın qopmuş bir hissəsi mənasını bildirir. Termin kimi isə monolit sözü buütövləşmiş, bərkimiş, vahidləşmiş mənasında işlədilir (124, s.329).

Monolitləri şərh edərkən Səlim Cəfərov yazır ki, *“Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən ünsürlərin tam daşlaşması onun həm məzmun, həm də formaca inkişafını təmin edir. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onlar mənsub olduğu nitq*

hissələrinə xas olan xüsusiyyətləri tamamilə itirir. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözlərdən suiti sadə söz kimi, dəvədəlləyi isə təyini söz birləşməsi kimi hallanır. Bunun kimi, qarğıdalı, dəstəbaşı, yüzbaşı, ayaqqabı, külqabı, qəlyanaltı, danaburnu sözləri birinciyə, küküotu, ayrınaşı, yerkökü və s. sözləri ikinciə misal ola bilər” (36, s. 215-216).

Monolit mürəkkəb sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif şəkildə formalaşsa da həmin tərkibdə qrammatik əlamətlər öz funksionallığını saxlamır. Buna görə də monolit mürəkkəb sözlərdə qrammatik forma müşahidə edilsə də burada qrammatik forma ancaq zahiri xarakterlidir.

Monolit sözləri daxili strukturuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Təkrarlanma yolu ilə formalaşan monolit sözlər. Təkrarlanma üsulu sintaksik söz yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən biridir. Təkrarlanma əsasında yaranan sözlərdə komponentlərin təkrarən ardıcıl qoşulması ritmilik və ahəngdarlıq yaradır. Bu cür sözləri formal qrammatik göstəricilərinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar.

Fəli qrammatik ifadə vasitələrinə malik olanlar. Fəli qrammatik ifadə vasitələri əsasında formalaşan

monolitlərdə daha çox əmr və zaman formalarının əlamətlərinə təsadüf olunur. Əmr formasının əlamətlərini daşıyan təkrarlarda, qrammatik vasitələr əsas etibar ilə birinci və ikinci şəxslərə aid ola bilər. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *ölüm-itim*, *görüm-baxım*, (birinci şəxs); *sil-süpür*, *döy-sındır*, *döyüş-söyüş*, *götür-qoy*, *yalvar-yapış*, *yalvar-yaxar*; *gətir-götür*, *ölmə-diril*, *gör-götür* (ikinci şəxs).

Monolitləşmə həmin nümunələri fellikdən çıxarıb müvafiq nitq hissələrinə aid sözlər kimi formalaşdırmışdır. Buna görə də onlar müvafiq ifadə tərkibində özlərinin ad nitq hissələrinə aid funksionallığını bariz şəkildə təcəssüm etdirir: *ölüm-itim dünyası* (sifət), *görüm-baxım eləmək* (isim), *sil-süpür etmək* (isim), *döy-sındır almaq* (zərf), *döyüş-söyüş qoparmaq* (zərf), *götür-qoy eləmək* (isim), *yalvar-yapış eləmək* (isim), *gətir-götür eləmək* (isim), *ölmə-diril yaşamaq* (zərf), *gör-götür dünyası* (isim) və s.

Belə monolitlərin bəzilərində, deqradasiya olunmuş qrammatik əlamət öz formallığını saxlasa da onun felliyinin tamamilə itməsi müşahidə edilir. Məsələn, *ölüm-dirim* monolitinin birinci tərkibində fellik müşahidə olunur. İkinci tərkibdə (dirim) isə fellik itdiyi üçün həmin tərkib isim kimi təssürat yaradır. Halbuki, birinci tərəfi fel olan monolitnin ikinci tərkibinin fellə ifadəsi struktur baxımından norma sayılmalıdır.

Qrammatik cəhətdən zaman şəkilçiləri ilə təchiz olunan monolitlərdə də analogi vəziyyət müşahidə edilir. Belə ki, bu cür mürəkkəb sözlərdə komponentlərin hansı zaman şəkilçisi ilə işlənməsindən asılı olmayaraq onlar fələ aid zaman bildirmək keyfiyyətini irtməklə ad nitq hissəsi kimi funksionallaşır. Belə monolitlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *gedər-gəlməz*, *görməzə-bilməzə*, (qeyri-qəti gələcəyin inkarı), *qırdı-qaçdı*, *dedi-qodu*, *öldü-qaldı*, (şühudi keçmiş), *gəldi-gedər* (qeyri-qəti gələcək) və s.

Bu nümunələrdəki monolitlər də müvafiq ifadələrlə birlikdə işləndikdə onların ad funksiyası aydın müşahidə edilir. *Gedər-gəlməz yer* (sifət), *görməzə-bilməzə getmək* (zərf), *qırdı-qaçdı adam* (sifət), *dedi-qodu yayan* (isim), *öldü-qaldısı bilinməz* (isim), *gəldi-gedər adam* (sifət).

Yanaşma yolu ilə formalaşan monolit sözlər. Yanaşma yolu ilə formalaşan monolit sözlər Azərbaycan dilində daha zəngindir. Onları öz daxili quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Cümlə şəkilindəki monolitlər. Cümlə şəklindəki monolitlər dildə zaman-zaman nitqin təsiri ilə öz funksiyasını dəyişdirib mürəkkəb söz şəklinə düşmüş vahidlərdən ibarətdir. Belə monolitlər özlərinin struktur tərkibinə görə inkorporasiya səviyyəli vahidlər sırasına daxil edilə bilər. Elmi tədqiqatlardan da məlum olduğuna

görə inkorporlaşmada bir neçə cümlə üzvü birləşərək monolit bir formaya düşür və cümlə səviyyəsində işlədilir. Azərbaycan dilindəki cümlə monolitləri isə artıq cümlə kimi öz sintaktik funksiyasını itirərək mürəkkəb söz şəklində formalaşma mərhələsini keçirmişdir: *hacımənəbax*, *hacıbəribox*, *haciyatmaz*, *alışdımyandım*, *buküçəmənədargəlikir*, *əlinivurma gendədur* (parça növləri). Bu nümunələrdə qrammatik cəhətdən *hacımənəbax*, *hacıbəribox*, *gendədur* sözləri əmr formasının ikinci şəxsinin təkini, *haciyatmaz* sözü qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını, *alışdımyandım*, mühiti keçmiş zamanın birinci şəxsinin təkini, *buküçəmənədargəlikir* sözü isə indiki zamanın üçüncü şəxsinin təkini bildirir. Ancaq onlar monolitləşdiyi üçün qrammatik əlamət formal göstərici kimi işlədilir.

Söz birləşməsi şəklindəki monolitlər. Yanaşma yolu ilə əmələ gələn söz birləşməsi strukturuna uyğun monolitlərdə artıq yanaşma əlaməti nitqə görə birləşmə ilə əvəz olunmuşdur. Belə monolitlər öz qrammatik funksiyasını dəyişdiyi kimi nominativ mənalarını da dəyişmiş olurlar: *qarayol* (cəhənnəm), *qaraqün* (məşəqqət), *qarabaş* (kölə qadın), *qarabatdaq* (quş), *qaradolaq* (oğlan), *qarasaqqal* (cavan), *ağsaqqal*, (ehtiram edilən yaşlı kişi), *qaraçuxa* (xəyal), *qılquyruq* (ördək), *qırxbuğum* (buğda), *qırxayaq* (həşərat), *darqursaq*

(hövsələsiz), *dargöz* (paxıl), *daşürək* (qəddar), *qayışbaldır* (cin, əcinnə, şeytan), *ağzıbir* (bütöv, möhkəm), *ağzıboş* (sözgəzdirən), *ağzıbütöv* (etibarlı), *ağzıqara* (canavar), *ağziyəri* (narazı), *ağziyirtıq* (boşboğaz), *ağgünlü* (xoşbəxt), *acıgöz* (həris), *ağciyə*r (qorxaq), *yaşılbaş* (ördək), *diribaş* (qoçaq, cəld), *dördgöz* (qorxaq), *quşbeyin* (ağılsız, düşüncəsiz), *istiot* (ədviiyyat), *təkəsaqqal* (kosa) və s.

Birinci növ təyini söz birləşməsi strukturuna uyğun formalaşan monolit mürəkkəb sözlərin bir qismini də ikinci tərəfi fellə ifadə olunan vahidlər təşkil edir. Bu cür mürəkkəb sözlərdə də simvollaşmış yeni məna bildirilir: *itotaran* (avara, işsiz), *yelapardı*, *yelaparan* (yüngül), *yerəbaxan* (çoxbilmiş), *sözgəzdirən* (xəbərçi), *sözgötürməz* (qaba), *sözükeçən* (nüfuzlu), *ürəkaçan* (sevindirici), *məməyeyən* (böyük), *küpəgirən* (cadugər), *beşatılan* (tufəng), *qurdboğan* (bitgi), *daban-basdı*, *dabanbasaraq* (iti, cəld), *ağılasığmaz* (qeyri-adi), *bacadandüşmə* (hazır), *ityatan* (iri qab) və s.

İdarə yolu ilə formalaşan monolit sözlər. İdarə yolu ilə formalaşan monolit mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyətini ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki vahidlər təşkil edir. Birləşmənin özü vahid bir tərkib kimi, simvolik-məcəzi mənalılıq bildirir. Belə mənalılığı aşağıdakı kimi, nümunələrdə müşahidə etmək olar:

qazayağı (tibki), *qəlyanaltı* (səhər yeməyi), *qarğıdalı* (bitki), *quzuqulağı*, (bitki), *dəvədabanı* (bitki), *danadışi* (həşərat), *dəvəquşu* (quş), *gözucu*, *ağızucu* (ötəri), *barmaqarası* (etinasız), *ayaqqabı* (geyim), *ayıpəncəsi* (bitki), *quşəppəyi* (bitki), *işıqucu* (ümid), *gözaltı* (seçim), *kisədibi* (qalıq vəsait) və s.

Azərbaycan dilində təyini söz birləşməsi strukturundakı vahidlərin bazasında zəngin monolit potensialı formalaşmışdır. Onların bir qismini də birinci tərəfi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi təsəvvürü yaradan elementlərlə ifadə olunmuş monolitlər təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlər ya tək tərəfli təyini söz birləşməsi kimi adlandırılır, ya da təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan söz birləşmələri kimi təqdim edilir (63, s.79; 92, s.166-169).

Azərbaycan dilində belə sözlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *əliağır* (xeyirverməz), *əliaçıq* (səxavətli), *əliboş* (kasıb), *əliyüngül* (imkanlı), *əliuzun* (uğurlu), *diligödək* (günahkar), *qanısoyuq* (adama yovuşmaz), *boynuyoğun* (arsız), *boynubükük* (çarəsiz), *başıqapazlı* (fəqir), *qəlbisınıq* (incik), *qəlbinazik* (həssas), *üzüyumuşaq* (həlim), *üzüdənük* (etibarsız), *gözüaçıq* (fərasətli) və s.

Monolitlərin nominativ mənadan uzaqlaşmış simvolik-məcəzi mənə bildirməsi mücərrəd təfəkkürün inkişafı ilə

bağlıdır. Nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti olan belə sözlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi dilçiliyin aktual məsələlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Metaforizmlər. Sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözlərin içərisində metaforizmlərin xüsusi yeri vardır. Metafora mürəkkəb sözlərin yaranmasının, formalaşmasının və stabilləşməsinin təməlinə çevrilən vacib əlamətlərdən biridir. Metaforik əlamət əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdə qrammatik və sintaktik vasitələr mövcud olsa da onlar əslində artıq öz funksiyallığını itirmiş əlamətlər təəssüratı yaradır. Belə sözlərin formalaşmasında metaforik əlamət əvvələ keçir və aparıcı xarakterə malik olur. Mürəkkəb sözlərin formalaşması prosesində metafora heç bir xüsusi əlamətlə öz mövcudluğunu təcəssüm etdirmir. *Metafora* belə bir xüsusi vasitə kimi formalaşır ki, qrammatik əlaqə və vasitələri üstələməklə gizli şəkildə yeni bir əlaqə vasitəsinə çevrilir. Metafora sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Metafora elə bir ifadə vasitəsidir ki, gizli uyğunlaşmaya səbəb olur, sözləri məcazi mənalar əsasında bir-birinə obrazlılıqla yaxınlaşdırır. (134, s.314; 66, s.150-154; 59, s.98-102; 36, s.97-109).

Mürəkkəb quruluşlu metaforizmlərin formalaşmasında iki aparıcı istiqamət müşahidə olunur.

Birincisi, eyni sintaktik tərkibli vahidlərin bazasında yeni mənalı ifadə vasitələrinin formalaşdırılması, ikincisi isə şifahi nitqdə, bədii-estetik nümunələrdə, həmçinin, sosial-siyasi və ictimai məzmunlu mətnlərdə zəruri obrazlaşma və intensivləşmə yaradılmasına olan tələbatdır. (35, s.27-35; 36, s.95-125; 48, s.97-102; 59, s.208-237; 92, s.136-138; 66, s.140-163; 58, s.96-98; 27, s.48-88).

Mürəkkəb metaforizmləri daxili quruluşuna və məna xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Mürəkkəb metaforizmlərin struktur xüsusiyyətləri

Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb metaforizmlər

Mürəkkəb quruluşlu metaforizmlərin əsas xüsusiyyətlərini və səciyyəvi əlamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Təyin və təyinolunandan ibarət olan birləşmələr şəklindəki metaforizmlər: boşboğaz, qaytanqaş, qalınqabırqa, qarabaş, qarabəxt, qaraqabaq, qaradaban, qaradolaq, qarayara, qarayaxa, qarayol, qarakağız, qaraqün, qaramal, qarasaqqal, qaraqura, qaşqabaq, qələmqaş, qəmərüz, qızılağac, qızılazar, qaraazar, qızılacaq, qızılbalıq, qızılbaş, qızılboğaz, ağacayaq, qızılquyruq, qızılgöz, qılbaş, qılboğaz, iynəyarpaq, qırğıburun, əlbir, dilbir, qırxayaq, qırxbuğum, qifilbənd,

qozbel, diribaş, dördgöz, dördyol, sadəqəlb, sarıköynək, iynəyarpaq, şələquyruq, dargöz, danabaş, dikbaş, dikdaban, ağsınal, qarasapal, ayqabaq, acgöz və s.

Birinci tərəfi təyinedici sözlərlə, ikinci tərəfi düzəltmə sifətlərlə ifadə olunan metaforizmlər: beşgözlü, dördəlli, onəlli, qələmqaşlı, ayüzlü, şirindilli, daşqəlbli, düzqamətli, sadəqəlbli, daşürəkli, dirigözlü, dikbaşlı, acidilli, ayqabaqlı, gülüzlü və s.

Birinci tərəfi təyinedici sözlərlə, ikinci tərəfi ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə ifadə olunan metaforizmlər: Belə sözlərə aid aşağıdakı nümunələr misal göstərilə bilər: bığaltı, ayaqqabı, qarğıdalı, qarğadili, qarınqulu, qəlyanaltı, yüzbaşı, onbaşı, minbaşı, qəhvəaltı, quzuqulağı, qoyunqulağı, maldili, qoçuğaşı, dilucu, dılcavabı, dodaqaltı, evarası, yolüstü, oğrubaşı, ürəkdolusu, xoruzgülü, itburnu, quşəppəyi, itdirsəyi, işıqucu, yazbaşı, yazqabağı, quşbaşı, quşüzümü, dəvədabanı, atüstü və s.

Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi oxşar elementlə ifadə edilən, ikinci tərəfində təyinolunan söz işlənən metaforizmlər. Belə söz birləşmələri Azərbaycan dilində çoxdur (61, s. 5; 63, s.79; 92, s.64-183; 73, s.150-151).

Azərbaycan dilində emosionallıq cəhətdən təyini söz birləşmələrindən fərqlənən belə söz birləşmələri öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunlara aid aşağıdakı kimi

nümunələri misal göstərmək olar: *ağzıbir, sözübir, dilibir, ağzıbütöv, ağzıqara, ağziyava, ağziyırtıq, ağzıkəsərli, başıpozuq, ağziyüngül, ağzısürüşkən, başıbağlı, başıyuxarı, üzügülər, arxasibərk, sözübütöv, başıboş, başıaşağı, başıalovlu, boynubükük, qanıqara, gözütöx, qolubağlı, gözüyumulu, diligödək, diliuzun* və s.

Birinci tərəfi təyinedici sözlə, ikinci tərəfi feli-sifət feldən ad düzəldən və ya zaman şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərlə ifadə edilən mürəkkəb metaforizmlər: ağl-kəsməz, ağlasığmaz, ağlabatmaz, aravuran, araqarışdıran, aradüzəldən, bacadandüşmə, başdansovdu, başıpozuq, boğazadöymə, qantökmə, qaradinməz, qarasoran, qəlbiqırıq, dilbilməz, dilədəyər, evyıxan, ələbaxım, gözəgörünməz, gözdəymə, ürəkverici, ityatan, itarparan, itoynadan, gəlinboğan və s.

Təkrarşəkilli sözlərin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb metaforizmlər: acı-acı, var-gəl, var-yox, dilli-ağızlı, dilsiz-ağızsız, ölüm-dirim, ölüm-itim, çək-çevir, işsiz-gücsüz, gəldi-gedər və s.

Mürəkkəb metaforizmlərin məna xüsusiyyətləri. Mürəkkəb metaforizmlərin məna xüsusiyyətləri məcazlanmaya əsaslanır və özünəməxsus zənginliklə təcəssüm olunur. Onların məna xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

Tərəflərinin hər ikisində nominativ mənə təsəvvür edilən, ancaq bütövlükdə məcazi mənada işlədilən metaforizmlər: ağbirçək (ehtiram göstərilən yaşlı qadın), *ağsaqqal* (ehtiram göstərilən yaşlı kişi), *qarasaqqal* (ehtiram göstərilən cavan adam), *ağzıqara* (canavar), *qaradolaq* (oğlan), *qırmızıdolaq* (qız), *qoluzorlu* (ehtiram bilməyən), *boynuyğun* (arsız), *işsiz-gücsüz* (avara).

Tərəflərinin birində məcazlaşma baş verən mürəkkəb metaforizmlər: ağbaş (araq şüşəsi), *ağzıbək* (sirsaxlayan), *ağzıbir* (bütöv, sadıq), *ağzıboş* (çoxdanışan), *ağzıdağınıq* (söyüşcül), *ağzıəyri* (narazılıq edən), *ağızucu* (ötəri), *ayaqüstü* (tələsik), *başıboş* (ağılsız), *qaramal* (inək, camış), *qarınqulu* (çox yeyən), *qılboğaz* (boğazı nazik), *qırxayaq* (həşərat), *qozbel* (donqar), *dilucu* (ötəri), *ələbaxım* (müftəxor), *sözükeçən* (hörmətli, nüfuzlu). Nümunə gətirilən bu sözlərdə birinci tərəflər qismən öz müstəqilliyini saxlayır. Ancaq məcazlaşmada bu komponentlər ikinci komponentlə birlikdə metaforun balanslaşma təşkil edir.

Tərəflərin hər ikisində məcazlaşma baş verən mürəkkəb metaforizmlər: başıqapazlı (fəqir), *başıalovlu* (həyəcanlı), *başıpozuq* (nəzarətsiz), *arxasıtək* (himayədarlığı olan), *boğazadöymə* (yoxsulluq), *boynuburuq* (çarəsiz), *qanıçək* (qəddar), *qanıacı* (bədxasiyyət), *qanıqara* (kefsiz), *qanısoyuq* (etinasız,

adamayovuşmaz), *qanışirin* (mehriban), *qaradaban* (uğursuz), *qarayol* (cəhənnəm), *qaragün* (bədbəxt), *qəlbiqara* (qısqanc), *itotaran* (avara, sərgərdan), *işıqucu* (ümid), *itoynadan* (məzhəkəçi), *gendədur* (parça), *gəlinbarmağı* (üzüm), *qulaqkəsmək* (aldatmaq), *acgöz* (həris) və s.

Sinonim mənə bildirən mürəkkəb metaforizmlər: quşürək –*ağürək-ağciyər-gözüdürd* (qorxaq), *ayaqüstü-atüstü* (tələsik), *boynuburuq-boynubükük* (çarəsiz), *boşboğaz-ağziyurtıq* –*ağziğöyçək* (çox danışan), *ağzıbək* – *ağzibir* (etibarlı), *ağziyurtıq-ağzipərtov* (hərzə danışan), *ağzişəkərli-ağzikeçər* (nüfuzlu, zabıtelı), *alınaçıq-xoşsifət-açıqürəkli* (mehriban), *bacadandüşmə-göydəndüşmə* (hazır), *ağızucu-dodaqucu-dilucu* (ötəri), *ətiacı-qanıacı* (adamayovuşmaz), *gönüqalın-qalınqabırğa* (həssas olmayan), *acgöz-qarınqulu* (doymayan), *dinməz-söyləməz-qaradinməz-dilsiz-ağızsız* (fağır), *qaytanqaş-qələmqaş* (qaşınazik) və s.

Omonimlik bildirən mürəkkəb metaforizmlər: *ağbaş* (saçı ağarmış, yaşlı) – *ağbaş* (araq), *abirçək* (birçəyi ağarmış qadın)–*ağbirçək* (ehtiram göstərilən yaşlı qadın), *ağziqara* (ağzının rəngi qara olan) –*ağziqara* (canavar), *ağızucu* (ötəri) –*ağızucu* (etinasız), *ağır ayaq* (ləng, tənbel)–*ağırayaq* (hamilə), *başiboş* (ağılsız)–*başiboş* (ərsiz qadın), *boyudolu* (canlı, kök)–*boyudolu* (hamilə),

qayışbaldır (nazıkbaldır)-*qayışbaldır* (cın, əcinnə), *diliuzun* (razı)-*diliuzun* (çoxdanışan), *dodaqucu* (saymazıyana)-*dodaqucu* (ötəri), *gözəgörünməz* (gizlin)-*gözəgörünməz* (ilahi varlıq), *üstüörtülü* (bağlı)-*üstüörtülü* (xəlvət) və s.

Antonim mənalı mürəkkəb metaforizmlər: əlidolu (imkanlı), *əliboş* (yoxsul, fəqir), *qanıacı* (adamayovuşmaz), *qanışirin* (mehriban), *qaragünlü* (bədbəxt), *ağgünlü* (xoşbəxt), *qarasaqqal* (cavan), *ağsaqqal* (yaşlı), *gözütöx* (təmənnasız) *gözüac* (həris), *diliacı* (bədxasiyyət), *dilişirin* (xoşxasiyyət), *əliağır* (xəbis)-*əliyüngül* (xeyirxah), *gözüaçıq* (fərasətli), *gözübağlı* (fərasətsiz), *ürəyiyumşaq* (həlim), *ürəyidaş* (qəddar), *ürəkaçan* (xoşagəlimli), *ürəksıxan* (kədərli), *ağırayaq* (tənbel), *yüngülayaq* (cəld, qoçaq), *ağırxasiyyət* (təmkinli), *yüngülxasiyyət* (bayağı), *acıdil* (bədxasiyyət), *şirindil* (xoşxasiyyət) və s.

Mürəkkəb metaforizmlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi dilimizin söz ehtiyatlarının, semantik potensialının, həmçinin, üslubi-emosional təbiətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mürəkkəb metaforizmlərin öyrənilməsi həm də nitq mədəniyyətinin formalaşması və normalarının stabilləşdirilməsi baxımından maraq doğurur.

Hibridlər. Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin bir qismini hibrid leksemlər təşkil edir.

Hibrid sözlər başqa-başqa dillərə məxsus olan sözlərin yanaşması və birləşməsi əsasında formalaşır. Hibrid termini mənşəcə latın dilinə (hibrida) məxsusdur. Mənası müxtəlifcinsli növlərin birləşməsindən və çarpazlaşmasından əmələ gələn məhsul kimi başa düşülür (134, s.127). Hibrid termini daha çox təbiət elmlərində, xüsusən, biologiyada və botanikada geniş işlədilir. Dilçiliyə də bu termin təbiət elmlərindən alınaraq tətbiq edilir. Hibrid termini dilçilikdə özünü mənaca tamamilə doğruldur. Çünki hər bir dildə başqa-başqa dillərin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Onların birləşməsi və yanlaşması yolu ilə söz düzəldilməsi isə istisna deyildir. Dilçilikdə, hətta hibrid terminindən “hibrid dillər” anlayışını ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Afat Qurbanov “hibrid dillər” anlayışı ilə əlaqədar yazır ki, *“hibrid dillər cəmiyyətin ayrı-ayrı milli tərkib nümayəndələrinin iqtisadi, siyasi və digər əlamətləri ilə bağlı formalaşır. Hibrid dillər adi ünsiyyət, əlaqə üçün yaradılmışdır. Məsələn, hind okeanı adalarında əmələ gəlmiş hibrid dillər, əsasən, ingilis, fransız, ispan, portuqal və holland dillərinin materiallarından istifadə edib yerli əhali ilə danışmaq, müxtəlif sahələrdə əlaqə yaratmaq nəticəsində əmələ gəlmişdir”* (76,s. 259-260).

Azərbaycan dilinə tarixən ərəb-fars dillərindən müxtəlif fəaliyyət sahələrinə dair sözlər daxil olunmuşdur.

XIX əsrdən Azərbaycan dilinə rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərində işlənən sözlər daxil olmağa başlamışdır. Müasir dövrdə Azərbaycanın Avropa məkanı ilə integrasiya mühiti genişlənməyə başlamışdır. Odur ki, Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən, artıq, sözlər qlobal informasiya mühitində müstəqil şəkildə keçə bilər.

Azərbaycan dilindəki hibrid mürəkkəb sözləri öz mənşə tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan və rus-Avropa mənşəli sözlər
2. Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli sözlər
3. Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər

Azərbaycan-rus-Avropa-ərəb-fars mənşəli sözlər.

Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olan Avropa sözləri rus dilində həmin dilin daxili tələblərinə uyğunlaşdığından Azərbaycan dilində də onlar çox zaman rus dilindən daxil olan alınmalar kimi qəbul edilmişdir (74, s.146; 69, s.26-63; 91, s.120-139; 79, s.144-146, 58, s.29-34).

Eyni arqumenti ərəb-fars alınmalarına da şamil etmək mümkündür. Belə ki, uzun tarixi dövrlər ərzində Azərbaycan dili ərəb və fars dilləri ilə kontaktda olmuşdur. Bu kontaktın bazasında ictimai-siyasi, mədəni-məişət və əməli fəaliyyət sahələri durduğu kimi əxlaqi, etik, dini və ideoloji amillər də aparıcı yer tutmuşdur. Ərəb-fars alınmaları artıq öz keçidini XX əsrin əvvəllərindən başa

vurmuşdur. Çünki həmin dillər Azərbaycan dili üçün öz informasiya əhəmiyyətini, demək olar ki, itirmişdir.

Azərbaycan dilindəki mürəkkəb hibrid sözləri öz quruluşuna və mənşə tərkibinin ənənəvililiyinə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi təhlil etmək olar:

Azərbaycan və rus-Avropa mənşəli sözlər. Birinci tərəfi Azərbaycan dili elementi ilə ifadə olunanlar: yarımstansiya, altproqram, altsistem, aşağımalekulyar.

İsmi hibrid sözlərin digər bir qismi əlavəli mürəkkəb sözlərdən ibarətdir: *boru-prokat, böyrək-aorta, buxar-trubin, tıxac-kalibr, dəmir-beton* və s. Bu tipli hibrid sözlər ona görə əlavəli mürəkkəb sözlər adlandırılır ki, onların birinci tərəfi əslində, ikinci tərəfin mənasını tamamlamağa xidmət edən əlavə kimi işlədilir (35, 156; 120, s.37; 70, s.50-52).

Birinci tərəfi Azərbaycan dili elementi ilə ifadə edilən hibrid sözlərin mühüm bir qismi atributiv funksiya daşıyan sözlərdən və ya düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: azvibrasiyalı, azvoltlu, azkarbonlu, azkomponentli, azkonsentratlı, azkontrastlı, azmetrajlı, qısametrajlı, altivalentli, altıkorpuslu, alçaqvoltlu, açıqtipli, aşağıvalentli, aşağıvoltlu, beşverstlik, beşvalentli, beşqramlı, beşelektrodlu, beşkiloqramlıq, beşkorpuslu, beşmetrlik, beşlampalı, beştonluq, birbloklı, biratomlu,

birbriqadalı, birvalentli, birvintli, birkadrlı, qısafokuslu, çoxvalentli, çoxseriyalı, çoxtirajlı, yüksəkvoltlu.

Birinci tərəfi rus-Avropa elementləri ilə ifadə olunanlar: Belə sözlərin ikinci tərəfi rus dili variantındakı ikinci hissənin Azərbaycan dilindəki adekvatı və ya qarşılığı kimi işlədilir. Bunlar, bəzi hallarda, kalka və ya yarımkalka da adlandırılır (107, s.61; 70, s.232; 116, s.106; 91, s. 103-120). Belə mürəkkəb sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: avtoqoşqu, avtodayanacaq, avtodərnək, avtodükan, aviabirləşmə, aviayanacaq, avtoyürüş, avtoçən, avtodüşərgə, avtoqatar, avtoqələm, radioqovşaq, radioqurğu, fotosərgi, veloyürüş, videoyazı, videotezlik, aerokirşə, aerosəpin, aerosüzgəc və s.

Birinci tərəfi rus-Avropa mənşəli hibrid sözlərin digər bir qismi isə əlavəli mürəkkəb söz şəklindəki ifadə vasitələrindən ibarətdir: aqrar-əmək, aqrar-kənd, aqronom-üzümçü, aqronom-tərəvəzçi, vaqon-ev, vakuum-süzgəc, vakkum-əyləc, vertikal-burğu, qamma-dəmir, alfa-zərrə, alfa-dəmir, amorf-kömür, anti-göbələk, beta-dəmir, aqronom-arıçı və s.

Birinci tərəfi rus-Avropa elementləri ilə ifadə olunan hibrid sözlərin ikinci tərəfində ya atributivlik bildirməyə xidmət edən –ıçı, - ma, - an şəkilçili sözlər, ya da affiksəl funksiyalı –yanı-oxşar, -bənzər, - arası, - kənar, -ətrafi, -

daxili, - qabağı, -altı kimi sözlər işlədilir və ya videogücləndirici, absorbsiyaedici, absorbsiya-olunma, avtobusqayırma, avtoverici, avtoyükləyici, avtomobilqayırma, avtomobil-quraşdırma, adsorbsiyaedici, adsorbsiyaolunma, aparatqayırma, asfaltdöşəyən, benzinayıran, betontökən, betondaşıyan, biletəoxlayan, biletsatan, bintsarıyan, bulkabişirən, briqadadaxili, bombaşəkilli, vağzalaltı, vağzalqabağı, vağzalyanı, veneraatrafı, vintəbənzər, amöbəbənzər, vintəoxşar, rayondaxili, sinifdənkənar, palentlərarası, plandankənar və s.

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda *–arası, -kənar, - oxşar, - bənzər, - yanı, - qabağı*, daxili kimi ifadə vasitələrinin mürəkkəb söz daxilində derivativ funksiya daşması barədə mülahizələrə də rast gəlmək olur (80, s.84; 75, s.51-60; 142, s.20-57).

Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli sözlər tərkibində Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli elementlər iştirak edən sözlərdən atributiv mənəvilik, xüsusilə, üstünlük təşkil edir. Belə sözlərin ikinci komponentlərində birbaşa derivativ səciyyəli *–arası, -aşırı, - oxşar, - bənzər, - sayağı, - varı, - qabağı, - uyğun* kimi elementlər də iştirak edir. *Ruhoxşayan, rutubətölçən, siyahıyaalma, silahqayırma, təzyiqölçən, təkzibedilməz, təsbitedici, xəbərdaredici, həmişəyaşar, hərəkətverici, çoxnövlü,*

çoxmənalı, çoxmərtəbəli, çoxhədli, ikihecalı, insansevər, icraedici, işsaedici, iştahaçan, işığadavamlı, təsərrüfatdaxili, hüceyrədaxili, hüceyrətrafı, hücumqabağı, şöbələrarası, imtahanqabağı, insanabənzər, insanaoxşar, mərtəbə-arası, məhəllədaxili, qanunauyğun, dəzgahvarı, dərvişvarı, şəhərsayağı, sarıvarı, vaxtaşırı, həftəaşırı, xalqlararası və s.

Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər: elektrocərrahiyyə, stereoşəkil, hidroinşaat, abrazav-maye, aviainşaat, aviakəşfiyyat, aviaməlumat, aviamüəssisə, aviamütəxəssis, aviamühərrik, avianəqliyyat, aviasəyahət, aviaxətt, avtonəqliyyat, aqrar-iqtisadi, aqrar-istehsal, aqrar-sənaye, aqrar-texniki, aqrar-xammal, aqrobədi, aqroqayda, aqroməktəb, aqrosənaye, aqroşəhər, admiral-mühəndis, aeroiqlim, aeroşəkil, alfa-hissəcik, anti-maddə, antinüvə, antihəqiqət, anticism, zooməntəqə, zoomağaza, videonəzarət və s.

Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli hibrid sözlər Azərbaycan dilində daha çox isim kimi formalaşmışdır. Müəyyən məqamlarda isə bu tipli mürəkkəb sözlər aributiv səciyyə də daşıya bilir (*aqrar-iqtisadi həyat, aqrar-texniki vəziyyət, aqrar-sənaye məhsulları və s.*).

Azərbaycan-rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər. Aviamühərrik-qayırma, aviaciəzqayırma, aerofotoşəkil-çəkmə, bioidarəedici, bioidarəolunan, fotoşəkilçəkmə və s.

Bu tipli hibrid sözlər kəmiyyət etibarı ilə nisbətən azlıq təşkil edir. Ancaq sahələrarası integrasiya şəbəkəsi genişləndikcə bu cür hibridlərin potensialının artacağı istisna sayılmamalıdır.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hibrid mürəkkəb sözlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi həmin tipli söz və terminlərin orfoepik və orfoqrafik normalarının müəyyənləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi və stabilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli-dir. Azərbaycan dilində hibrid sözlərin potensialı artıqca onların norma baxımından qaydaya salınması tələbatı da ortaya çıxır. Bu tələbatın ödənilməsi işinin normaya uyğunlaşdırılması terminoloji lüğətlərin hazırlanması işində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İKİNCİ BÖLMƏ

DERİVATOLOJİ QAYDALARIN TƏLİMİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Fonetik derivasiyanın təlimi və nitq mədəniyyəti.

Ümumtəhsil məktəblərinin dərsliklərində fonetik derivasiya xüsusi bölmədə izah olunmur. Ancaq müəyyən izah və şərhlər vardır ki, onlarda fonetik derivasiyaya aidiyyəti olan maraqlı məqamlara rast gəlmək mümkündür.

Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinifində tədris edilən “Ana dili” kitabında aşağıdakı kimi nümunələr maraq doğurur:

Birhecalı fonetik parçalar verilir, onların kombinasiyalarından mənalı sözlər düzəldilir: ta-at; bu fonetik parçalardan at və ata sözləri düzəldilir. Birinci sinif şagirdinə sual verdikdə ki, ta və at səs birləşməsindən hansı sözləri düzəltmək olar: şagird asanlıqla at və ata sözlərini düzəldə bilər.

Mənalı sözlər heca qaydası üzrə bölünür, birinci hecanı təşkil edən sait səs sözdən ayrılır: a-rı, a-lın, A-lı, i-ti, i-lan, ö-rüş, ö-yüd, ö-küz, ü-zün, ü-mid, o-dun, o-ba, ağ-a, a-ğac. Şagirdə sual verdikdə ki, bölünən hissələr mənə bildirirmi? Şagird asan cavab verə bilər ki, bölünən

hissələr ayrılıqda məna daşımır. Onları birləşdirdikdə isə sözlər mənalı elementlərə çevrilir. Beləliklə, şagirdin həm məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, həm də nitqsi səlisləşir və aydınlaşır.

Sözlərin daxili elementlərində dəyişiklik aparmaqla mənalı vahidlər yaradılır: al-əl, at-at, il-it, on-ot. Bu dəyişkənlik şagirdlərin təfəkkürünü, həm də nitqini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Əşyanın şəkli verilir, əşyanın adının bəzi hərflərinin yerində qara dairə göstərilir. Yazılmayan hərfi şagird müəyyən etməli olur: y···a· (yumaq), yar · a · (yarpaq), ul · u · (ulduz), də· ə (dəvə), d···an (dovşan), o· a · (ocaq), · a· ı· (qaşığı) (10, s. 22, 24, 26 30, 32, 36, 40, 42, 68,76).

Şagird qara işarələrin yerinə lazım olan hərfləri (səsləri) bərpa etməklə təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini isə səlisləşdirir.

İkinci sinfin "Azərbaycan dili" kitabında da şagirdin diqqətini gələcəkdə şərh oluna bilən fonetik söz yaradıcılığına istiqamətləndirmək üçün əhəmiyyət daşıyan aşağıdakı kimi nümunələrin verilməsi diqqəti cəlb edir.

Sözlərin tərkibində daxili səs dəyişməsi: yad-yod; bol-bil-bal; tay-toy, dön-don-dən-din; tər-tor-tir, baş-beş-biş, məktəb-məktub.

Sözün tərkibindəki birinci elementin dəyişməsi: soyuq-toyuq, bir-gir, at-at, qaz-saz, qar-dar (10, s.10,30).

Dəyişən elementləri şagird müəyyən edir. Belə bərpa üsulu ilə şagirdin intellektual istensialını genişləndirməklə nitqinin səlisləşməsinə də yardım göstərilir.

3-cü sinfin “Azərbaycan dili” kitabında fonetik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan misallar verilsə də söz sonunda bəzi samitlərin (*d-t, k-g, ç-c, q-x*) tələffüzünə dair nümunələr göstərilir ki, bunlar da şagirdlərin düzgün nitq normalarına yiyələnməsi baxımından maraqlıdır: *qanad-qanat, tüfəng-türənk, ağac-ağac, ocaq-ocax* (15, s. 57). Doğrudur bu cür sözlərin düzəltmə olub-olmamasını müəyyən etməklə samitlər üzrə baş verən dəyişmələrin təyin olunması çətinlik yaratmamalıdır. Dəyişiklikləri şagirdlərə başa salmaq və sonra onların diqqətini bu cür nümunələrin tapılmasına yönəltmək sözlərin düzgün tələffüz edilməsi baxımından maraqlıdır.

4-cü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində söz tərkibində fonetik vahidlərin yeri məsələsi ilə əlaqədar sonu qoşa samitlə bitən: *sirr, xətt, dürr, haqq*, sözlərinin yazılışına aid izahlarda maraqlı bir cəhət diqqəti cəlb edir (16, s.105). Burada maraqlı budur ki, verilən sözlərin hamısı mənşəyinə görə ərəb dilinə məxsusdur, işlədilmə mühitinə görə bunlar Azərbaycandilli vahidlərdir. *Sirr, xətt, dürr, haqq* sözlərinin Azərbaycan dilində omofon variantı yoxdur. Odur ki, onlara saitlə başlayan şəkilçi

artırıldıqda söz sonundakı qoşa samitlər dəyişmir: *sirr-sirri, xətt-xətti, dürr-dürrü, haqq-haqqı*.

Bu sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda söz sonunda qoşa samitlərdən biri *nitqə* görə ixtisar olunur: *sirr-sirlər, xətt-xətlər, dürr-dürlər, haqq-haqqdan*. Bu ona görə baş verir ki, Azərbaycan dilində *nitqə* görə üç samit səsin bir mövqedə işlənməsi tələffüzdə ağırlıq yaradır. Ancaq *hiss* sözünün Azərbaycan dilində *his* (*qurum*) fonetik oxşarı vardır.

Odur ki, hər iki sözün eyni cür, eyni qaydaya tabe edilib işlədilməsi düzgün nəticə vermir. Bunun üçün də ərəb mənşəli *hiss* sözünə həm saitle, həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda söz sonundakı iki ss dəyişmir: *hissi* (idrak), *hisslər*.

Azərbaycan dilindəki *his* sözü isə adi qaydada sait və samit başlanğıclı şəkilçi qəbul edir: *hisi* (təmizləmək), *hisdən* (yaxa qurtarmaq).

Dərslikdə maraqlı sual qoyulur: *hislər* sözünün kökü necə yazılır: Bu sözə- *lər* şəkilçisi artırıdıda sözün kökündə hansı dəyişiklik baş verir? (16, s.105).

Şagird müstəqil şəkildə düşünməli, suala aydın, düzgün, dolğun cavab tapıb məntiqli izah verməlidir. Cavab çox da asan deyildir. Ona görə müəllimin müdaxiləsi ilə düzgün cavab müəyyən edilib məntiqli izahı

şagirdlərin özlərinə həvalə etmək onların təfəkkürü ilə nitqi arasında əlaqə yaradılmasına təminat verə bilər.

Fonetik söz yaradıcılığına aiddiyyəti olan *qov* (16, s.155) və *yaz* (16, s.167) sözlərinin məna xüsusiyyətlərinə dair tapşırıqlar da maraqlıdır. Şagird *qov* sözünün daha ümumişlək variantı olan *qovmaq* (fel) mənasını asanlıqla tapa bilər. Ancaq onun *od* (çaxmaq-qov) ismi mənasını lüğətdən müəyyən edə bilər. *Yaz* sözünün müxtəlif mənalarını tapmaq isə asandır. Burada *yaz* (fəsil) ismi ilə *yaz* (yazmaq) feli qarşılaşdırılır. Ancaq şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün, nitqdə tonallığa (intonasiyaya) görə fərqlənməni aydınlaşdırmaq üçün belə də sual qoyula bilər ki, bu sözlər *tona* (intonasiyaya) görə necə fərqlənir? Hansı nitq hissəsinə aid olduqda *ton* (intonasiya) zəif olur, hansında güclü?

Beləliklə, şagird həm eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğunu təyin edir, onları tonallığa görə fərqləndirir və ədəbi tələffüzün (tələffüz normalarının) incəliklərini ayırd etməkdə çətinlikləri aradan qaldıra bilər.

5-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində də 4-cü sinfin kitabında olduğu kimi fonetik söz yaradıcılığının aidiyyəti təxmin edilən *xətt*, *sirr*, *fənn*, *hədd*, *zidd* (burada *hiss* sözü yoxdur) və məcazlaşmaya görə fərqlənən eyni fonetik tərkibdəki müxtəlif mənalı sözlər (*düz-doğru-düz-*

düzmək), (*bal-qıymət*, *bal-ərzaq*, *bal-rəqs*) nümunə gətirilir (17, s.56, 82).

6-cı sinfin “Azərbaycan dili” dərslində fonetik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan *elə* də maraqlı nümunələrə təsadüf edilməmişdir. Yalnız burada *yaz* feli ilə *yaz* isminin əlaqəsi olmamasından danışılır (18, s.18). Onda sual yaranır: -Bəs necə olur ki, eyni köklü sözlər müxtəlif mənə bildirir? Bu nəyin hesabınadır? (Əlbəttə, tonallığın, intonasiyanın). Sualların belə qoyuluşu şagirdlərdə həm qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır, həm də onlarda nitq normalarına marağın gücləndirilməsinə səbəb olur.

7-ci sinfin dərslində fonetik söz yaradıcılığını təcəssüm etdirən nümunələr verilmir, yalnız zərf və feli bağlamanın izahında sözlərin intonasiyaya görə fərqlənərək zərfə və feli bağlamaya aid olmasını bildirən nümunələrdə fonetik söz yaradıcılığı üçün maraqlı görünən məqamlar vardır. Belə ki, məsələn, *qaçaraq*, *çaparaq*, kimi nümunələrdə vurğunun axıncı hecaya düşməsi ilə zərf, ikinci hecaya düşməsi ilə feli bağlama bildirilməsi göstərilir: *qaçara'q gəldi* (zərf), *qaça'raq gəldi* (feli-bağlama), *çapara'q gəldi* (zərf), *çapa'raq gəldi* (feli-bağlama) (19, s.103).

Bu fərqlərin ayırd edilməsində çətinlik baş versə də şagirdlər müəllimin köməyi ilə əvvəlki siniflərin dərslərində göstərilən *qov*, *yaz* (4-cü sinif), *düz* (5-ci

sinif), *yaz* (6-cı sinif) sözlərin intonasiyaya görə fərqlənməsinin nümunəsində zərfi və feli-bağlamayı ayırd etməklə çətinlikləri aradan qaldıra bilərlər.

8-ci, 9-cu siniflərin dərsliklərinə sintaksisə aid bölmələr daxil edildiyindən burada fonetik söz yaradıcılığına aid nümunələrə təsadüf olunmur (20, s. 105).

10-cu sinfin dərslik kitabında söz yaradıcılığından bəhs edilərkən söz yaradıcılığının əsas üsullarının aşağıdakılardan ibarət olduğu göstərilir: *leksik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul*. Burada fonetik üsul xüsusi olaraq səciyyələndirilmir. Ancaq sözlərin tərkibində fonetik dəyişmə yolu ilə və tonallığa görə (intonasiyaya görə) fərqlənən nümunələr göstərilir ki, bu da şagirdlərin diqqətini fonetik söz yaradıcılığının başa düşülməsinə yönəltmək baxımından maraqlıdır. Məsələn, dərsliyin 71-ci səhifəsində *tələ-dələ, zaman-saman, dağ-sağ-çağ-bağ-tağ* kimi nümunələr verilərək burada sözün mənasında dəyişiklik yaradan səslərin aydınlaşdırılması və eyni zamanda, *kal-kol, göl-gəl, kal-göz, dad-dar, yar-qar* kimi sözlərdə səs əvəzlənməsi ilə müşayiət edilən fonemlərin izah edilməsi tələb olunur (22, s. 71). Doğrudur dərsliklərdə fonetik söz yaradıcılığının əsasları şərh edilmir. Ona görə də belə nümunələrin özünü fonetik söz yaradıcılığına dair faktlar kimi şagirdlərə izah etmək

çətinlik törədə bilər. Ancaq bu cür nümunələrin dərsliklərdə verilməsi şagirdlərdə eyni kökdən yaranan sözlərin izahına maraq yaradır. İstər-istəməz şagirdlərin eyni kökdən yaranan və bir-birindən mənaca ayrılan sözlərin necə əmələ gəlməsi barədəki potensial sualları müəllimi aydın və düzgün cavab axtarmağa vadar edir.

11-ci sinfin dərsliyi dilin morfoloji quruluşuna həsr edildiyindən burada fonetik söz yaradıcılığına dair materialların izahı və mənimsədilməsi nəzərdə tutulmamışdır (23).

Dil sistemində söz yaradıcılığının universal bir hadisə olduğunu nəzərə alaraq onun ümumtəhsil məktəblərində tədris edilməsinə pozitiv cəhətdən yanaşılması tamamilə məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Çünki məktəbdə kök və şəkilçi öyrədilirsə kökün özündə quruluşun və dəyişmənin öyrədilməsi məntiqə uyğundur. Köklərin dəyişməsinin öyrədilməsi isə etimoloji təhlilin uydurmalar, gümanlar və qeyri-məntiqi bünövrə üzərində aparılmasını istisna edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ 5-ci sinfin Azərbaycan dili dərsliyində şagirdlər etimologiyanın ilkin anlayışı ilə məlumatlandırılır (17, s. 93).

Fonetik söz yaradıcılığının öyrədilməsi, həmçinin, şagirdlərdə *fonetik normaların mənimsənilməsinə, onlarda*

məntiqi düşüncənin formalaşmasına, yazılı və şifahi nitqin düzgün qurulmasına stimül yaradır.

10-cu sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, *“Dilin bütün sahələrində, fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, daxili qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşən normalar var. insanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətdə ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında deyildir. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışığ aydın və dinləyənin və ya dinləyənlərin qavrayışına uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır”* (22, s. 96).

Elmi və pedaqoji metodik mənbələrdə fonetik derivasiya məsələlərinə, demək olar ki, ciddi şəkildə münasibət bildirilmir. Lakin bəzi hallarda, fonetikaya aidiyyəti olan tələffüz məsələləri barədə fikir və mülahizələrin söylənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu mülahizələrdə sözlərin yazılışı və deyilişi arasındakı fərqlərin araşdırılması əsas yer tutur. Halbuki fonetik söz yaradıcılığının öyrədilməsinin nitq mədəniyyətinə münasibəti təkcə bununla məhdudlaşmır. Fonetik söz yaradıcılığının mənimsədilməsində birinci prinsip şagirdlərdə *intellektual potensialın və məntiqi təfəkkürün formalaşdırılmasından ibarətdir*. Şagird düşünür, öz təfəkküründə fonetik söz yaradıcılığının nümunələrini

formalaşdırır, daha sonra isə təfəkkürdən sözə keçid baş verir. Söz isə tələffüz olunur, deyilir və yazılır. Bununla da nitq mədəniyyətinin üç elementi bir vəhdət təşkil edir: 1) məntiqi təfəkkür; 2) söz yaradıcılığı; 3) sözün deyilişi və yazılışı. Mövcud mənbələrdə fonetik derivasiya üzrə nitq mədəniyyətinin axırıncı, üçüncü elementi daha çox nəzərə alınır. Əksər tədqiqatlarda vurğunun yerini dəyişməsi ilə sözün mənasında dəyişiklik baş verməsindən (dolma/-do'lma, bağlama'-'bağla'ma) (6, s. 119), söz tərkibində səslərin tələffüzə tabe edilib dəyişdirilməsindən (müşdəri, xəsdə) sonu *x* və *q* ilə bitən ikihecalı sözlərin düzgün tələffüzündən (solux, darıx, yarıx, burax, vurnux, qatıx-qatıx, qaşiq-qaşix, yazıq-yazıx) (44, s.135), tələffüzdə *t-d* səslərinin yerdəyişməsindən (bulud-bulut, usta-usda, qanad-qanat, kənd-kənt, palıd-palıt) (46, s. 3, 47, s. 143) bəhs edilir.

Bu ondan irəli gəlir ki, fonetik söz yaradıcılığı mövcud dərsliklərə xüsusi bir mövzu kimi daxil edilməmişdir. Belə bir mövzunun dərsliklərə daxil edilməsi, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından, əlbəttə ki, maraqlı olardı.

Leksik derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti.
Ümumtəhsil məktəblərinin “Azərbaycan dili” dərsliklərinə leksik yolla söz yaradıcılığı xüsusi bir mövzu kimi daxil edilməsə də leksik vahidlərin mənimsədilməsi ilə bağlı

məqamların izahı xüsusi bir maraq doğurur. Birinci sinfin “Ana dili” kitabında sözlərin mənalarının anlaşılması və mənimsədilməsi məqsədi ilə əşyanın şəkli verilir, adın yazılışında hərflərdən bəzilərinin yeri boş qalır. Əlbəttə ki, bütün əşyaların hamısının adları şagirdlərə tanış olmaya bilər. Ona görə şagird şəklə diqqət yetirə-yetirə adda buraxılmış hərfləri tapıb sözü bərpa etməkdə çətinlik çəkmir. Əgər əşya şagird üçün tanış deyilsə müəllimin köməyi ilə əşyanın adı deyilir və hərfləri bərpa etmək şagirdin öhdəsinə düşür. Burada nitqin inkişafı üçün bir neçə məqam vardır. *Birincisi*, əgər əşya şagird üçün tanışdırsa dərhal şəklə görə əşyanın adı tapılır və buraxılmış hərflər şagirdin özü tərəfindən bərpa olunur. Bu halda şagirdin zehni qabiliyyəti fəaliyyətdə olur, məntiqi təfəkkür adın əşyaya uyğun bərpasını təmin edir. *İkincisi*, şagird özü əşya adını bərpa edərsə onun düzgün deyilişinə də nail olmalıdır. Tutaq ki, şagird Qərb regionunun sakinidir. Onda *dövşan* adını *dooşan* və ya *doyşan* şəklində səsləndirməsi ehtimalı baş verə bilər. Bu halda, müəllimin müdaxiləsi ilə sözün leksik normaya müvafiq olaraq *dövşan* şəklində deyilmiş tələb edilməlidir. Şagirdin təfəkküründə söz *dövşan* şəklində həkk olunursa onun yazılı forması da eyni şəkildə ifadə olunacaq. Bu halda şagird ona nail olur ki, onun məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, təsəvvürü genişlənir, sözün yazılışı və deyilişi

arasında bərabərliyin qorunmasına nail olur. Beləliklə, dilin informasiya vəzifəsinin yerinə yetirilməsi tələbi baş tutmuş olur. *Üçüncüsü*, əgər əşya şagirdə tanış deyilsə müəllimin köməyi ilə şagird əşyanı öyrənir, adı bərpa edir. Bu halda şagirdin söz ehtiyatı artır, tanış olmadığı əşyaları öyrənir. Bundan sonra isə öyrəndiyi sözün tələffüz və yazı normasını mənimsəyir. Birinci sinfin “Ana dili” dərslində belə *adlar tar, balta, ələk, əskər, kəpənək, dələ, lələk, rəndə, qılınç, qaşığı, əqrəb, balıq* və s. kimi əşya şəkillərinin nümunəsində verilir (9, 22, 24, 26, 28, 30, 32).

İkinci sinfin dərslində sözlərin daxilindəki hərflərin ardıcıl yerləşməsi üzrə sözlər düzəldilməsi tələb olunur. Məsələn, *cavanar* sözünün tərkibindəki elementlərdən *can, ana, an, var, ar* kimi sözlər düzəltmək mümkün olur. Eyni qayda üzrə *gilənar* sözündəki elementlərdən *gil, gilə, nar, ar, çarpayı* sözündəki elementlərdən *çarp, ay, ayı, ar, televizor* sözündəki elementlərdən *tel, el, ev, iz, zor* kimi sözlər düzəltmək mümkün olur (14, s. 30). Bu cür kombinasiyalar üzrə söz düzəldilməsi ilk növbədə, şagirdlərin *intellektual fəallığını artırır*, eyni zamanda, onların *nitqinin lüğət fondunu zənginləşdirir, həmçinin sözlərin düzgün nitq norması üzrə yazılı və şifahi formaları arasındakı variantlığı aradan qaldırır*.

Dərsləyin başqa bir yerində şagirdlərə bundan bir az mürəkkəb qaydada oxşar nümunələrin düzəldilməsi barədə

tapşırıq verilir. Aşağıda göstərilən sözlər yanaşı yazılır və qarşıdakı ardıcıl olmayan birinci sözün son hissəsi ilə ikinci sözün əvvəlki hissəsinin yanaşdırılması ilə söz düzəldilməsi tələb olunur:

<i>şuar</i>	<i>çəmən</i>
<i>qatar</i>	<i>payız</i>
<i>tülkü</i>	<i>lavaş</i>
<i>çiçək</i>	<i>təkrar</i>
<i>ləpə</i>	<i>mələk</i>
<i>mağaza</i>	<i>maral</i>
<i>sual</i>	<i>biton</i> (14, s. 204).

Şagird düşünür, özünün intellektual fəallığını hərəkətə gətirir və sözləri belə müəyyən edir:

Şuar-payız (arpa), *qatar-lavaş* (tarla), *tülkü-çəmən* (küçə), *çiçək-mələk* (çəkmə), *ləpə-təkrar* (pətək), *mağaza-biton* (zabit), *sual-maral* (alma).

Bu qayda üzrə sözyaratmada şagirdin intellektual fəallığı artmış olur, onda analitik təfəkkürün inkişafının rüşeymləri formalaşır. Nəticədə şagirdin söz ehityatı artır, nitq qabiliyyəti inkişaf edir, yazılı və şifahi nitq arasında vəhdət yaranması təmin edilir.

Üçüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərslində leksik söz yaradıcılığı xüsusi bir mövzu kimi verilmir. Lakin sözün məcazi mənalılığına və çoxmənalılığına dair anlayışlar barədə ilkin məlumatlara rast gəlmək olur.

Məsələn, dərsliyin 42-ci səhifəsində *boş* sözünün məcazi mənə bildirməsi ilə əlaqədar verilən *boş* (içi boş olan), *boş danışmaq* (mənasız danışmaq), *boş iş* (əhəmiyyətsiz iş), *boş ip* (müvəqqəti bağlanmış) kimi nümunələr maraqlıdır (15,s.72). 76-cı səhifədə soyuq və göz sözlərinin çoxmənalılığına dair verilən nümunələr də şagirdlərin məntiqi və intellektual təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir: *soyuq-soyuq hava*, *soyuq yanaşmaq*; *ayaq-küçənin ayağı*, *kəndin ayağı*; *baş-kəndin başı*, *dağın başı*; *göz-bulağın gözü*, *dolabın gözü*, *çalmaq-ot çalmaq*, *toy çalmaq* (15,s.76) və s.

Burada nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından mənaların fərqləndirilməsi və onların qarşılığının tapılması, sözlərin yazılı və şifahi nitq üçün normativlərinin dəqiqləşdirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə leksik söz yaradıcılığı baxımından mənə ardıcılığının, həmçinin semantik əlaqələrin ayırd edilməsinə diqqəti yönəltmək də o dərəcədə əhəmiyyətli dir.

Dördüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan çoxmənalılığa dair anlayışların mənimsədilməsi məqsədi ilə verilən nümunələr bir daha davam etdirilir. Həmçinin, burada şagirdlərin intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə sözlər arasındakı semantik əlaqələrin müstəqil müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Bu cəhətdən *qələm*

sözünün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə dair çalışma maraqlıdır. Burada tələb olunur ki, şagird «*qüdrətli qələm*», «*limon və sitrus bitkilərinin qələmi*», «*ayrı yonulub düz yazan qələm*» anlayışlarını həm fərqləndirə bilsin, həm də onların arasındakı daxili əlaqələri müəyyən edə bilsin (16,s.155).

Burada, həmçinin *qov* sözünün və *yaz* sözünün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə aid nümunələr tapılmasına dair verilən tapşırıqlar da nitq inkişafı və leksik söz yaradıcılığı baxımından maraqlıdır (16, s.167).

Şagird lüğətin köməyi ilə müəyyən edir ki, *qov* iki mənadadır. Birincisi isim kimi işlədilən *qığılcım* mənasından, ikincisi isə fel kimi işlədilən *rədd edilmək*, *uzaqlaşdırmaq* mənasından ibarətdir.

Yaz sözü ilə əlaqədar mənalar da bu tiplidir. Birinci mənada *yaz* fəslə anlaşılır, ikinci mənada isə *yazmaq* feli bildirir. Bunların mənaları arasındakı fərqləndiriciliyin isə intonasiyadan ibarət oluğu anlaşılır. Şagird müəyyən edir ki, ismi sözlər adi intonsiya ilə deyilir, feli sözlər güclü intonsiya ilə ifadə olunur. Bununla da şagird nitq mədəniyyətinin tələbini sözlərin yazılış və deyiliş qaydaları üzrə təmin edir, həmçinin, leksik söz yaradıcılığı baxımından intonasiya ilə fərqlənən omonimlilik barədəki anlayışı mənimsəmiş olur.

Beşinci sinfin «Azərbaycan dili» dərslində leksik söz yaradıcılığına dair nümunələrin sayı artırılmaqda davam edir. Burada, *ayaq, ağız, qol, dil, əmək, burun, düz, bal* kimi sözlərin çoxmənalılığına dair nümunələr verilir, həm də bilavasitə, leksik sözyaratmaya aidiyyəti olan neologizmlərdən bəhs edilir. Neologizmlərə aid aşağıdakı kimi nümunələr misal göstərilir: *soyad* (familiya), *bölgə* (rayon, ərazi), *olay* (hadisə), *durum* (vəziyyət), *uçaq* (təyyarə), *çağdaş* (müasir), *dabankeş* (ражок), *cangüdən* (телеохранитель), *nəfəslik* (форточка), *açıqca* (открытка), *açıqlamaq* (şərh etmək, izah etmək), *yenidənqurma* (перестройка), *aşkarlıq* (гласность), *soydaş* (vətəndaş), *yətərsay* (kvorum), *özəlləşmə* (хүсүсилəşmə), *soyqırım* (репрессия).

Beşinci sinfin dərslində neologizmlərin verilməsi həm nitqin inkişafı, həm də dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin mənimsənilməsi baxımından maraqlıdır. Burada nitq mədəniyyətinə aidiyyəti olan məsələ mənaların sözdəki ümumi anlayışlarla bağlılığından ibarətdir. Bu mənaların dərk olunaraq mənimsədilməsi nitqin rəvanlığını təmin edən başlıca amillərdən biridir (96, s. 107).

Altıncı sinfin “Azərbaycan dili” dərslində leksik söz yaradıcılığı baxımından maraqlı olan bir məqam konversiyaya aid nümunələrin verilməsidir. Nümunələrdə

verilən *gümüş*, *daş*, *igid*, *qərib* kimi sözlərin isim və sifət yerində işlədilməsinin aydınlaşdırılmasında mənə keçidlərinin xarakteri nəzəri cəlb edir (18,s.74). Belə ki, məsələn, dildəki bütün sözlərin hamısı yox, onların müəyyən qismi isim və sifət yerində işlənirsə, burada “nə üçün” sualı meydana çıxır. “Nə üçün”ün izahı isə şagirdin intellektual potensialının və nitq qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Əlbəttə, müəllim bu «nə üçün» sualının cavabına özü hazır olmalıdır. Cavab budur ki, dilin ilkin mərhələsində eyni sözün müxtəlif mənalarda və ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olunaraq işlədilməsi prosesi mövcud olmuşdur. Çünki yeni anlayışlar yeni sözün yaranmasını tələb etdiyi məqamda dil yeni sözlərin yaranmasına hazır olmamışdır. Odur ki, eyni söz bazasında ya intonasiya ilə, ya da funksiyaca fərqlənən mənalar əmələ gəlmişdir. Nümunə kimi göstərilən sözlərdə də həmin ənənənin davamı müşahidə edilir. Göründüyü kimi, dil öz qədim ənənələrini itirməyə yox, onu varisliklə davam etdirməyə meyllidir.

Yeddinci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində konversiya tipli nümunələrin şəbəkəsi bir daha genişləndirilir. Sifət-zərf, zərf-isim, zərf-say, zərf-feli bağlama kateqoriyaları üzrə paylaşan nümunələrin ayırd edilməsinin tələb olunması leksik söz yaradıcılığı və nitq mədəniyyəti baxımından maraq doğurur. Şagirdin əvvəlki

sinifdə konversiya (mənanın funksional dəyişməsi) barədə aldığı məlumat yeddinci sinfin dərsliyində verilən *axşam, səhər, gecə, gündüz, əvvəl, axır* (isim-zərf), *gözəl, açıq, cəld* (sifət-zərf), *az, çox, xeyli* (say-zərf), *qaçaraq, çaparaq* (zərf-feli bağlama) kimi nümunələrin ayırd edilməsini asanlaşdırır. Bütün bunlar yeni mənaların mənimsənilməsi, həmçinin, onların yazıya və nitq normalarına uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Səkkizinci sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyi *sintaksisə*, doqquzuncu sinfin kitabı *mürəkkəb cümləyə* aid olduğundan burada leksik derivasiya məsələsi barədə bəhs edilmir.

Onuncu sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində isə leksik üsulla sözyaratma barədə xüsusi bəhs edilir. Burada göstərilir ki, “*Dildə sözlərin öz əvvəlki mənasından fərqli olan yeni məna kəsb etməsinə leksik üsulla sözyaratma deyilir. Məsələn, Ay sözü Yerin peykini və onun Yer ətrafında fırlanma dövrünü (30 gün) ifadə edir*” (22,s.93).

Bu dərslikdə leksik norma barədə də ayrıca bəhs olunur. “*Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün yerində işlətməyi tələb edir. Söz öz yerində işlənmirsə, deməli, fikir düzgün ifadə olunmur və nitq mədəniyyətinin tələbi pozulur*” (22,s.123).

Dərslikdə həmçinin maraq doğuran bir məqam da vardır ki, o da leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan

“özləşmə” məsələsindən ibarətdir. Burada göstərilir ki, XX əsrin 20-30-cu illərində *qurultay*, *bildiriş*, *görüntü*, *seçki*, *ildönümü* kimi yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Sonrakı mərhələdə isə *çimərlik*, *duracaq*, *saxlanc* (maliyyə termini), *əyləc* (tormoz), *dönəm* (mərhələ), *qaynıq* (mənbə), *özəlləşmə* (xüsusiyləşmə), *nəfəslik* (fortoçka), *açıqca* (otkritka), *bölgə* (ərazi), *soyqırım* (repressiya) və s. (21,126) sözlər formalaşmışdır.

On birinci sinfin “Azərbaycan dili” dərslisi morfolojiyaya həsr olunduğu üçün burada leksik söz yaradıcılığı məsələsinə toxunulmur (23).

Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış “*Azərbaycan dili*” dərsliklərində leksik söz yaradıcılığına dair məlumatların xülasəsi bundan ibarətdir.

Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə leksik yolla söz yaradıcılığına aid nümunələrdən bəhs olunmasına rast gəlmək olur. Ancaq ayır-ayrı mənbələrdə leksik söz yaradıcılığı sistemli şəkildə verilmir. Leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan nümunələr şərh olunsada onlarda nümunələrin ardıcılığına demək olar ki, diqqət yetirilmir. Halbu ki, leksik söz yaradıcılığının ardıcıl, sistemli izahı leksik normaların gözlənilməsi, mənaların mənimsənilməsi, nitqin aydın, məntiqli ifadəsi və intellektual təfəkkürün inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Əfəndizadə, N.Əhmədov, Ə.Kəlbəliyevin, S.Vahidovun müəllifi olduqları “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi” adlı kitabda leksik söz yaradıcılığı məsələsi bir qədər geniş götürülür. Burada leksik söz yaradıcılığına aid məsələlər “leksik-morfoloji” yolla söz yaranması (yəni sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə söz yaranması), “leksik-sintaktik” yolla söz yaranması (yəni mürəkkəb sözlərin yaranması) və “leksik-semantik” üsulla (mənalарın dəyişməsi ilə sözlərin yaranması) kimi təqdim edilir. Bu təqdimatda leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan nümunələr üçüncü bölməyə (leksik-semantik üsul) daha çox uyğun gəlir. Bu bölmədə *yolçu* sözünün *dilənçi* və *yol yoldaşı* mənalарını bildirməsi nümunə kimi göstərilir. Söz yaradıcılığına dair «morfoloji-sintaktik» üsul adı altında bir bölmə də verilir ki, burada bir sözün bir nitq hissəsinə keçməsi barədəki nümunələr nəzərdə tutulur. Belə nümunələrin (məsələn, *yaxşı-sifət*, *zərf*, *iti-sifət*, *zərf*, *gündüz-isim-zərf* və s.) (41, s.206) daha çox konversiya hadisəsinə aidiyyəti vardır. Konversiya öz xarakterinə görə leksik söz yaradıcılığına məxsus hadisə hesab olunmalıdır (92,s.140).

Ənvər Abbasov, haqlı olaraq yazır ki, “*Azərbaycan dilinin leksiklogiyası, semasiologiyası, frazeologiyası ayrı-ayrı sahələrdir. Lakin məktəb kursunda onlar sintez edilərək “Leksika” başlığı ilə şagirdlərin anlaq*

səviyyəsinə uyğun şəkildə verilir. Yaxud sözün tərkibi, söz yaradıcılığı da Azərbaycan dilinin sahələridir. Lakin şagirdləri sözün tərkibi, sözün yaradılması prosesi ilə tanış etmək, onları bilavasitə praktik nümunələr üzrə iş aparmağa istiqamətləndirmək üçün həmin sahələr də birləşdirilmişdir” (1, s. 17-20). Burada maraqlı fikir leksikanın xüsusi bir fənn kimi nəzərə alınması və derivasiya prosesinin kompleks şəkildə öyrədilməsinə imkan yaradılmasıdır. Derivasiyanın kompleks öyrədilməsi bu prosesin ardıcılığının təmin edilməsi və derivasiya prosesi ilə əlaqədar nitq normalarının sistemli tədris edilməsi deməkdir. Bu halda, şagirdlərin intellektual potensialını canlandırmaq, onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək, yazılı və şifahi nitq normalarının mənimsədilməsini asanlaşdırmaq və intensivləşdirmək mümkündür.

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amillər, ələbəttə ki, təkcə hər hansı mövzunun öyrədilməsində komplekslik baxımından yetərli sayılmamalıdır. Bunlardan biri də təlimdə istifadə edilən yeni üsullardan ibarətdir. Mütəxəssislərin, aparıcı pedaqoqların, peşəkar müəllimlərin fikrincə, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün, nitq qabiliyyətinin canlandırılması üçün yazılı və şifahi nitq normalarının mənimsədilməsi üçün müəllim tərəfindən

interaktiv (fəallaşdırma) metodların tətbiqinin, sinif yarışlarının təşkil edilməsinin, sərbəst mühakimə yürütmək imkanlarının yaradılmasının da çox mühüm əhəmiyyəti vardır (82,s. 43; 83, s.51; 2, s.47, 49, 3, s. 50, 16, s.26; 23, s. 45-96; 85, s. 13-17; 41, s. 22).

Elbəyi Maqsudov omonim sözlərin mənaca mənimsənilməsində və onlarda tonallığın asan fərqləndirilməsində şagirdlərin zehni qabiliyyətinin fəallaşmasına imkan yaradan maraqlı bir üsuldan istifadə edir. Omonim sözləri “ekiz cümlələr” adlandırdığı eynitərkibli cümlələrin daxilində işlədir: “Get tut gətir” (meyvəni gətir), “Get tut gətir” (tutub gətir); “Ovçu üzürdü” (suda üzürdü), “Ovçu üzürdü” (ovun boğazını üzürdü); “Mən topu gətirdim” (oyun topu), “Mən topu gətirdim” (atəş silahı) (78, s.43).

Bu kimi nümunələr, ləbəttə, şagirdlərin intellektuallığını artırmaqla onlarda sözlərin mənasını dəqiqləşdirməyə, eyni tərkibli sözlərdəki fərqləndirici əlamətləri aydınlaşdırmağa xüsusi bir meyil yaradır. Bu metodların hər biri nitq normalarının mənimsənilməsi və şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır. Bunlar lazımlıdır, təkcə ona görə yox ki, şagird hansısa fənni daha yaxşı mənimsəyə bilsin, lazımdır ona görə ki, məktəb təkcə savadlı adamlar yetişdirmir, həm də gələcəyin çevik

düşüncə sahibi olan rəhbərlərini, siyasətçilərini, alimlərini, ziyalılarını, cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan elit təqəbəsini hazırlayır. Bunun üçün çevik düşüncə qabiliyyətinin, aydın, ardıcıl, məntiqli nitqin formalaşdırılması günün tələbidir. Buludxan Xəlilov haqlı olaraq yazır ki, *“Nitqin mədəni olması, nitq normalarına əməl etmək, məntiqli və rəhbərli danışmaq, saymadığımız digər neçə-neçə tələblər dilin zənginliyini üzə çıxarır, onu sevdirdir və praktik olaraq yaşadır. Odur ki, həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə müəllimin nitq mədəniyyəti fənni tədris olunmalıdır”* (67, s.29).

Ümumtəhsil məktəblərində leksik derivasiyanın kompleks şəkildə və ardıcıl tədris olunması leksik vahidlərin özünün mənimsədilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, şagird bilməlidir ki, dilin səviyyələri hansı meyarla təyin olunur. Deyək ki, şagird “Fonetika» bəhsini keçir. Buradakı ardıcılığını öyrənir. Saitlərin və samitlərin mövcudluğu, onların müxtəlif kombinasiyaları fonetik sistemi təşkil edir. Deməli, dilin fonetika bəhsi odur ki, bu sahənin öz struktur elementləri var. Bu struktur elementlər sait və samitlərdən ibarət olan nitq vahidləridir. Leksikanın struktur vahidləri sözlərdir. Morfologiya struktur vahidləri sözlərə qoşulan şəkilçilərdir. Sintaksisin struktur vahidləri söz birləşməsi və cümlələrdir. Semasiologiya struktur vahidləri yoxdur.

Semasiologiya mənadır. Məna həm fonemlərdə, həm leksemlərdə, həm morfemlərdə və həm də sintaktik vahidlərdə mövcuddur. Frazelogiyanın özünün struktur elementləri yoxdur. Frazelogiya məcazi mənalar üzərində qurulur. Məcəzilik daha çox sözlərdə, söz birləşməsi və cümlələrdə mövcuddur. Öz struktur elementi olmayan sahələrdən biri də üslubiyyətdir. Üslubiyyət ifadə tərzii üzərində qurulur. İfadə tərzii fonemdən tutmuş cümləyə qədər olan struktur vahidlərdə mövcuddur. Bunların mükəmməl öyrənilməsi isə *nitq mədəniyyətinin* dərinədən mənimsənilməsinə, ona əməl olunmasına, informasiya məkanının genişlənməsinə xidmət edir. Odur ki, leksikologiya bəhsinin tədrisi zamanı leksik vahidlərin derivasiyaya münasibətinin dərinləşdirilməsi və aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dili müstəqil inkişaf mərhələsi keçirir. Odur ki, anlayışların ifadəsində daxili imkanların fəallaşdırılmasına və yeni sözlərin normalaşdırılmasına, yəni yazılı və şifahi nitqdə onların öz yerlərini tutmasına çalışmaq lazımdır. Əlbəttə ki, burada yeni yaradılan sözlərə də birmənalı baxmaq olmaz. Daha çox əvəzlənməyə əsaslanan yeni sözlərin normaya çevrilməsi o zaman baş tuta bilər ki, onlar məna cəhətdən mənimsənilib ümumdil vahidləri sırasına daxil olsun. bu

cəhətdən, Elbəyi Maqsudovun təklif etdiyi aşağıdakı kimi nümunələri diqqətə çatdırmaq maraqlı olardı:

Mövcud sözlər - təklif edilən variantlar

Alpinist - dağçı

Ateist - tanrıtanımaz, tanrısız

Assitent - öncül

Avanqard - yardımçı

Aforizm - özdeyiş

Diqtonq - qoşasait (əkizünlü)

Diqtə - yazdırım

Dialektologiya - ləhcə bilimi

Omonium - səsdaş

Brifinq - bilgiləndirmə

Buldozer - yoldüzlər

Ekskavator - qazaratar

Qarantii - güvəncə

Kosmonavt - uzayadamı

Modernizm - çağdaşçılıq

Prinsipal - özgün

Protez - taxma

Realist - gerçəkçi

Standart - ölçünlü

Şou - göstəri

Astronom - göybilici

Trap - axar

Qrup - topar (80, s. 62,63,64).

Yeni sözlərin yaradılmasından məqsəd dilin məna potensialının genişləndirilməsindən ibarət olduğu kimi, onun mənimsədilməsində son nəticə nitq mədəniyyətinə yiyələnməkdən ibarətdir. Ağamməd Abdullayev bu xüsusda doğru olaraq yazır ki, *“Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi məktəbin qarşısında duran ümumpedaqoji problemdir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə biz, şübhəsiz, onların nitqinə təsir edir, nitqini inkişaf etdirməklə eyni zamanda, təfəkkürün inkişafını təmin edirik”* (3,s.329).

Leksik söz yaradıcılığının sistemli öyrədilməsi isə şagirdlərin nitq mədəniyyətinə mükəmməl yiyələnməsində o cəhətdən daha çox maraqlıdır ki, onların nitqində lüğət ehtiyatı artır. Bu da fikirin ifadəsində çevikliyə nail olunmasını şərtləndirir.

Morfoloji derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti.

“Azərbaycan dili” dərsliklərində morfoloji derivasiya məsələləri ətraflı və geniş şərh edilir. Hər hansı bir mövunun dərinədən mənimsədilməsi üçün maraqlı sual və tapşırıqlar verilir. Bu sual və tapşırıqlarda şagirdləri düşünməyə vadar edən maraqlı məqamlar çoxdur. Məsələ burasındadır ki, şagirdləri düşünməyə vadar edən sual və tapşırıqların tərtib olunmasından əsas məqsəd onların məntiqi təfəkkürünün inkişafıdır. Məntiqi təfəkkürün

inkişafı isə uşaqların hər hansı məsələ barəsindəki fikir və düşüncələrinin nitqə çevrilməsi prosesinin intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Şagirdlərin fikirlərinin və düşüncələrinin nitqə çevrilməsi sadəcə onların danışmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması həddində qapanıb qala bilməz. Nitqə çevrilən fikir və düşüncələr sonrakı prosesdə intellektual təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Beləliklə, intellektual təfəkkür nitq mədəniyyətinin müvafiq normalarına uyğun olaraq yazılı dil ilə şifahi dil mühitində özünün həyati reallığını tapmağa nail olur. Birinci sinfin “Ana dili” dərslində hələ morfoloji derivasiya barədə xüsusi məlumat verilmir. Çünki uşaqların yaş və intellekt səviyyəsi morfoloji derivasiyanı dərk etmək qüvvəsində deyildir. Ancaq onlar saymağı, sadə hesablama əməliyyatlarını aparmağı bacarırlar, əşyaları və onların adlarını fərqləndirirlər, sərbəst danışmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Ona görə də bunlar nəzərə alınaraq *birinci sinfin “Ana dili” dərslində* sözlərin hecalara ayrılaraq tələffüz edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Sözlərin hecalar üzrə tələffüzü ilkin normativ nitqin formalaşması üçün əhəmiyyətli olduğu kimi sözlərin tərkib hissələrinə ayrılaraq təhlil edilməsinə də hazırlıq mərhələsi kimi nəzərə alınmalıdır. Çünki sözlərin bir qismi sadəcə heca bölgüsü üzrə tələffüz edildiyi halda, digər bir qismində

kök və şəkilçi hissələrinin ayrılmasını da müşahidə etmək olur. Belə bir məqamda müəllim yeri gəldikcə izahat verə bilər ki, “*baxın, uşaqlar, məsələn, at-lı, ov-çu, üz-gəc, ot-luq, dağ-lıq, meşə-lik kimi sözlərin kökləri var, onlara şəkilçi deyilən əlamətlər qoşulmaqla yeni sözlər də əmələ gəlir*”.

Birinci sinfin dərslərində verilən ça-dır, çan-ta, çu-buq, çə-tir, a-çar, bı-çaq, ü-mid, ü-zük, sü-mük, gü-nəş, ge-cə, gün-düz, o-dun, or-du, bo-ru (10, s.22, 40, 42, 52, 62,64,68,72) kimi hecalara ayrılmış sözləri kök və şəkilçiyə görə müəyyənləşdirmək çətin olsa da uşaqların beynində belə bir sual formalaşır ki, niyə sözlərin bir qisminə “kök” və “şəkilçi” deyilən əlamətləri ayırd etmək olur, digər bir qismində isə olmur. Şagirdlərin diqqətini bu sualın cavabını tapmağa da yönəltmək olar. Bu halda onlarda sözləri mənimsəməyə maraq artır. Həm də onlarda fikir və düşüncə bolluğu yaranır. Bu fikir və düşüncəni intellektə çevirməklə onların səlis, aydın, məntiqli nitqə yiyələnmək bacarıqlarını artırmaq mümkündür.

İkinci sinfin dərslərində, artıq, birinci sinfin dərslərində verilən nümunələrin məntiqi davamı kimi, sözlərin kök və şəkilçi hissələrindən ibarət olması, həmçinin şəkilçilər vasitəsi ilə sözlərin düzəldilməsi barədə tapşırıqlar verilir. Məsələn, dərslərin 195-ci

səhifəsində belə bir tapşırıq verilir: “Dost” sözünə hansı şəkilçini əlavə edəndə düzəltmə söz yaranır? 1) –*um*, 2) –*la*, 3)–*luq*.

Şagird müstəqil olaraq düşünür. Fikrində müəyyən edir ki, –*luq* şəkilçisi ilə “dostluq” sözü yaranır. Həmçinin onu da düşünür ki, –*luq* şəkilçisi ilə «dostluq» sözü yarana bilirsə, – *um* və – *la* şəkilçiləri ilə yeni söz yarana bilmir. Beləliklə, şagird nəyi öyrənir? *Birincisi*, sözlərdən yeni söz düzəldən şəkilçilərin olduğunu, *ikincisi* isə sözlərə qoşulanda yeni söz düzəldə bilməyən şəkilçilərin mövcudluğunu. Şagirdlərin söz və şəkilçi barədə aldıkları məlumatın cümləyə çevrilməsi prosesinə, artıq, müəllim nəzarət edir. Şagird, *əvvəla*, fikrin aydın ifadə edilməsi üçün sərrast, məntiqli cümlə qurub aydın şəkildə çatdırmalıdır. *İkincisi* isə “dost” sözünün şəkilçilər qoşulmuş variantını nitq norması baxımından düzgün deməyə vərdiş etməlidir. Yəni, burada müəllim çalışmalıdır ki, şagird yazı və nitq normalarının yaxınlaşma imkanlarından istifadə edərək sözün normativ variantını deməyə öyrəşsin. Belə ki, məsələn, *dost* sözünə –*um* şəkilçisi qoşulduqda şifahi nitqin tələbi ilə “*dosdum*” variantı açılır. Həmin sözə –*la* şəkilçisi qoşulduqda isə “*dosla*” variantı əmələ gəlir. –*Luq* şəkilçisinin əlavəsi ilə “*dosluq*” variantı alınır. Ancaq dilin əsas vəzifəsi informasiya verilməsi və ötürülməsi olduğundan bir sözdə

bu qədər varianta yol vermək normativ sayılmamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, ən optimal yolu seçilməklə, mümkün qədər variantlıqdan uzaqlaşmaya nail olunsun. Bu halda şifahi nitqin sərbəstliyinə yol verilməklə ifadə olunan “dosdum”, “dosla” və “dosluq” variantlarının “dostum”, “dostla” və “dostluq” şəklindəki ifadəsinin baş tutmasına nail olunsun. Bu halda nitq mədəniyyətinin stabil normalarının inkişafına yiyələnmək mümkündür. Əgər bütün məktəblərdə şagirdlər sözlərin bu qaydadakı ifadəsinə nail olursa, dildə uzunmüddətli vahid normalara yiyələnmək çətinlik yaratmaz. Belə olduqda, indiki informasiyalar dünyada yaşayan bütün Azərbaycanlılara eyni tərzdə çatdırılmış olar. Azərbaycan Respublikasında yaşamayan Azərbaycanlılar dili həmin normaya müvafiq mənimsəyər. Həmçinin, indiki informasiyalar min illər bundan sonrakı nəsillərə də maneəsiz ötürülmüş olar.

Burada sözlərin məntiqli, səlis və dolğun cümlələrlə çatdırılması da nitqin normativliyi baxımından əhəmiyyətliyədir. Belə ki, məsələn, şagird – *um* və *-la* şəkilçilərinin “dost” sözünə qoşulmasına aid fikrini bu cür ifadə edə bilər: “Dost” sözünə *-um* şəkilçisi qoşulduqda yeni söz əmələ gəlmir, ancaq sözün quruluşunda dəyişiklik baş verir. Bu sözə – *la* şəkilçisi qoşulduqda da yalnız sözün quruluşunda dəyişmə əmələ gəlir. (Belə dəyişmənin qrammatik dəyişmə olduğu isə sonrakı siniflərdə

öyrədiləcək. Bu qayda şagirdin məntiqi təfəkkürünü və intellektual potensialını gələcək üçün hazırlayır).

“Dost” sözünə – *luq* şəkilçisi artırıldıqda isə yeni söz əmələ gəlir. Şagird məntiqi yolla düşünür ki, - *luq* şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçidir.

Dərsliyin 195-ci səhifəsində düzəltmə sözün məntiqi anlaşımasını möhkəmlətmək üçün belə bir tapşırıq da verilir: *dəftərçə, sərçə, döşəkçə* sözlərinin hansı düzəltmə deyildir (14, s. 195). Şagird asanlıqla tapa bilər ki, *dəftərçə* sözü kök və şəkilçi hissəsinə ayrılır. *Döşəkçə* sözündə də kök və şəkilçi ayrıla bilər. *Sərçə* sözündə kök və şəkilçi ayrılır. Odur ki, düzəltmə olmayan söz “*sərçə*” sözü hesab edilir. Bununla da şagirdin məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilir, məntiqi təfəkkürün isə nitqə çevrilməsi imkanları gücləndirilir.

Üçüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində düzəltmə sözlərlə bağlı izahlar həm davam etdirilir, həm də dərinləşdirilir. Üçüncü sinfin dərsliyində tərtib edilən tapşırıqlar, daha çox düşündürücü xarakterlidir. Bu tapşırıqlar şagirdlərin intellektual təfəkkürünün inkişafında interaktiv metodları tətbiq etməyə imkan yaradır. Belə ki, məsələn, verilən tapşırığın həlli üçün şagirdi doğru cavabı tapmağa yönəltmək üçün əlavə variantlar təklif edilir. Şagird müqayisə etməklə, təfəkküründə təhlil aparmaqla cavabı tapır. Bu, nitqin inkişafının *birinci, intellektual*

mərhələsidir. Cavab müəyyən edildikdən sonra təfəkkürdən dilə keçid üçün məntiqi təfəkkürə çevrilən *ikinci mərhələ* baş verir. Bu mərhələdə cavab üçün aydın, məntiqli, səlis cümlə qurulmalı, eyni zamanda, morfoloji üsulla düzələn yeni sözün morfoloji normaya uyğun tələffüzünə diqqət yetirilməlidir. Çünki qurulan cümlənin özəyini, əsasını, nüvəsini məhz yeni yaradılan söz təşkil edir. Beləliklə, üçüncü mərhələ, nitqin formalaşması kimi təzahür edir. Əlbəttə ki, yeni sözün təkcə şifahi deyilişi yox, həm də yazı forması nitq normasından kənara çıxmamalıdır.

Dərslikdə düşündürücü tapşırıqlar aşağıdakı tiplidir:

1) *tənbəl* sözünə hansı şəkilçi artırmaqla yeni söz yaratmaq olar: - *lik*, - *in*, *dən*. Şagird düşünür, doğru cavabın – *lik* şəkilçisi olduğunu müəyyən edir: *tənbəllik*. Bu sözün deyiliş forması regional tələffüzdə dəyişə bilər: *tənbəllik*, *tənbəlliy*, *tənbəllix'*. Müəllim çalışmalıdır ki, nitq mədəniyyəti baxımından yazı və şifahi ifadə üçün ortaq variant seçilsin. Çünki bir sözün üç cür ifadəsi dildə (yazıda və danışıda) çoxvariantlıq yaradır. Belə variantlıq isə dilin informasiya vəzifəsinin yerinə yetirilməsində maneçilik yaradır. Müəllim çalışmalıdır ki, şagird öz nitqində (yazıda və şifahidə) *tənbəllik* variantını işlətsin. 2) üzüm sözünə –*lük*, –*dən*, –*çü* şəkilçilərindən hansının qoşulması ilə mənanın dəyişmədiyini müəyyən etmək

tələb olunur. Şagird asanlıqla bu şəkilçinin – *dan* olduğunu tapa bilər: *üzümdən*. Bu halda, şagirdin nitq intellekti inkişaf edir (15, 93). Oxşar nümunələrə 97-ci səhifədə verilmiş tapşırıqlarda da rast gəlmək olur.

Dördüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində morfoloji sözyaratma üsuluna dair verilmiş tapşırıqlar daha rəngarəngdir. Bu tapşırıqlar həm şagirdin sözyaratma intellektinin seçmə və uyğunlaşdırma bacarığının, həm də nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi baxımından maraqlıdır.

13-cü səhifədə –*qa*, –*ıntı*, – *sız*, – *ləş*, – *lan*, –*çu*, –*ıcı* şəkilçiləri verilir və *səbir*, *meydan*, *futbol*, *sat*, *qır*, *maraq*, *sakit* kimi sözlərə onları uyğunlaşdırıb söz yaradılması barədə tapşırıq verilir. Burada sözlər və şəkilçilər arasında ardıcılıq nəzərdə tutulmur. Şagird düşünməli və sözlərə müvafiq şəkilçiləri qoşmaqla *səbirsiz*, *meydança*, *futbolçu*, *satıcı*, *qırıntı*, *maraqlan*, *sakitləş* kimi sözlər düzəltməlidir. Burada *bacarıq*, məntiqi təfəkkür və nitq normaları bir-birinə həmahəng olaraq öz təsirini göstərməlidir. Şagird yeni düzələn sözləri *səbirsiz* (sabırsız yox), *meydança*, *futbolçu* (fudbolçu yox), *satıcı*, *qırıntı*, *maraqlan* (maraqlan və ya maraxlan yox), *sakitləş* (sakitdəş yox) varianda ifadə etməklə onlara dair müvafiq cümlələr qurmağı bacarmalıdır.

19-cu səhifədə “bacarıq” sözündəki şəkilçinin tapşır, sın, sanc, qır, bax, art, yaz, qaç, yan, qalx fellərindən hansına qoşulması ilə isim düzəlməsi barədə tapşırıq verilir. Şagird əvvəlcə bacarıq sözündəki sözdüzəldici şəkilçini (-ıq) tapmalı və sonra verilən sözlərə uyğunlaşdırıb tapşırığı yerinə yetirməlidir. Şagird –ıq şəkilçisini müvafiq sözlərə qoşmaqla aşağıdakı kimi sözlər düzəldir: *tapşırıq, sınaq, qıraq, artıq, yanıq*. Bunların nitq normasına uyğun ifadəsi nitq mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir.

27-ci səhifədə verilən tapşırıq nitq norması baxımından maraqlıdır. Burada vicdanla, ağırlaşdı, qadından sözləri verilir və onların yazılışı ilə deyilişinin fərqli olduğu göstərilir: *vicdanla-vicdannan, ağırlaşdı-ağırraşdı, qadından-qadinnan*.

Burada başqa bir tələb qoyulmur. Ona görə müəllim göstərməlidir ki, düzdür, bu sözlərin tələffüz variantı var. Ancaq tövsiyə etməlidir ki, onların tələffüz variantından daha çox yazı üçün tələb ediləndən istifadə olunsun. Bu halda yazı və nitq arasında norma uyğunluğuna nail olmaq mümkündür.

Beşinci sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində də morfoloji söz yaradıcılığına aid müvafiq tapşırıqlar vardır (17, s. 12, 13, 14, 106, 107). Buradakı tapşırıqlar, bir növ,

dördüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyindəki tapşırıqların davamı kimi təəssürat yaradır.

12-ci səhifədə *zəhmət, ev, yemək, dəftər, qul, qayğı* sözləri verilir və *–imi, –dar, –xana* şəkilçiləri uyğun şəkildə həmin sözlərə qoşulması tələb olunur. Şagird düşünməklə *zəhmətkeş, evdar, yeməxana, dəftərxana, quldar* və *qayğıkeş* sözlərini düzəldir. Şagirdin təfəkkür intellekti, eyni zamanda sözlərin işlədilmə normasına uyğun olaraq nitq intellektinə çevrilir.

12-ci səhifədə *oğruçu* və *bağbançı* kimi sözlərin norma olub-olmaması barədə sual qoyulur. Əlbəttə, şagirddən ötrü çətindir izah etsin ki, *oğru* sözü peşə bildirdiyi üçün yenidən peşə bildirən *–çu* şəkilçisini qəbul etməyə ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, *bağban* sözü peşə bildirdiyi üçün yenidən ona *–çı* şəkilçisi qoşub peşə mənası bildirmək artıqdır. Bunları şagird müəllimin köməyi ilə müəyyən edərək öz intellektual təfəkkürünü genişləndirir və intellektual təfəkkürü yenidən nitq təfəkkürünə çevirir.

13-cü səhifədə “*peşmançılıq*” sözündə neçə sözdüzəldici şəkilçi olduğunu müəyyən etmək tələb olunur. Şagird əvvəlki tapşırığı yerinə yetirməklə müəyyən edir ki, *peşman* sözünə *–çı* şəkilçisi artırıb peşə məzmunu almaq olmur. Ona görə də *–çı* şəkilçisini *–lıq* dan ayırmır. *–Çılıq* şəkilçisinin bu sözdə bir tərkib olduğunu müəyyən

edir. Bu cür nümunələr, şübhəsiz ki, məntiqi təfəkkürü və eyni zamanda nitqi inkişaf etdirmək baxımından maraqlıdır.

14-cü səhifədə şagirdin məntiqi təfəkkürünün yoxlanması üçün belə tapşırıq verilir: “Birinci sütundakı sözlərə ikinci sütundakı şəkilçiləri düzgün birləşdirərək düzəltmə sözlər yaradın:

ağıl – çı

duz –lık

sərin – lı

cəfa- süz

proqram – keş

Şagird məntiqi təfəkkür əsasında düşünüb sözləri aşağıdakı kimi formalaşdırır: *ağıllı, duzsuz, sərinlik, cəfakeş, proqramçı*.

106-cı səhifədə *kişi, geniş, məzmun, narınc* sözlərindən *–lik, –lən, –mək, –lu, –ı* şəkilçiləri ilə yeni söz düzəldilməsi (*kişilik, genişlik, genişlənmək, məzmunlu, narıncı*) tələb olunur.

107-ci səhifədə isə *– ıcı, – çı* şəkilçilərini *oxu, iş, sür, əkin, dəniz, bil, gəmi, gəmir, müdafiə, ötür* sözlərindən yeni söz düzəldilməsi barədə tapşırıq verilir. Məntiqi təfəkkürlə, şagird sözləri bu qaydada düzəldir: *oxucu, sürücü, bilici, gəmirici, ötürücü, işçi, əkinçi, dənizçi, gəmiçi, müdafiəçi*.

Altıncı sinfin “Azərbaycan dili” dərslində morfoloji söz yaradıcılığına dair nümunələrdə şagirdin intellektual və məntiqi təfəkkürünün daha da dərinləş-dirilməsi nəzərdə tutulur. Bu nümunələr şagirdi daha artıq düşünməyə, düzgün cavab tapmağa və onların nitq normalarına müvafiq şəkildə ifadə olunmasına vadar edir (12, s. 18, 26, 27, 28).

18-ci səhifədə verilən tapşırıqda maraqlı budur ki, şagirdin diqqəti mənasını itirmiş söz köklərini fərqləndirməyə yönəldilir. Tapşırıqda deyilir: “*Qalıq*” sözü *qal* (maq) sözündən düzəlmişdir. *Yazıq* sözü sadə sifətdir. *Yaz* kökünün *yaz* feli və *yaz* ismi ilə əlaqəsi yoxdur. *Böyük* sözü böyü kökündəndir. *Kiçik* sözündə isə *kiç* və *ya* *kiçi* kökü yoxdur. *Qonaq*, *yarış* sözlərinin sadə, yoxsa düzəltmə olduğunu əsaslandırmaba çalışın».

Bu tapşırıqda qoyulan məsələlər birbaşa etimologiya ilə bağlıdır. Düzdür, etimoloji təhlil həm şagird, həm də müəllim üçün çətinidir. Çünki etimologiyada düzgün nəticə almaq üçün vahid təhlil prinsipi yoxdur. Elə üsul tapmaq lazımdır ki, sözü quruluşca təhlil etdikdə təhlil edən etimologiyanın arxasınca düşməsin. Etimologiya təhlilçinin arqumentlərinə tabe olsun. Etimologi təhlil şagirdin məntiqi və intellektual təfəkkürünü canlandırır. Eyni zamanda, müqayisələrə, qarşılaş-dırmalara müraciət etməklə, məntiqi nitqi cilalayır. Belə tapşırıqlar, eyni

zamanda, şagirdləri sonrakı siniflərin (məsələn, 10-cu sinfin) dərslərində etimoloji təhlil aparılmasına hazırlayır. Şagird nəyisə düz, nəyisə səhv təhlil edə bilər. Bu halda onun intellektual və məntiqi təfəkkürü ilə yanaşı *tənqidi təfəkkürü* formalaşır.

Dərslərin 26-cı səhifəsində “musiqiçi” və “musiqişünas” kimi sözlərin şəkilçi tərkibi müqayisə olunur. Sinonim xarakterli – *çi* və – *şünas* formantlarının təhlili ilə şagird başa düşür ki, onların hər ikisini eyni mənada işlətmək olar. Ancaq – *şünas* şəkilçili forma ixtisas anlayışını daha dolğun ifadə edir. Bu mənaların izahı şagirdin intellektual potensialını daha da canlandırır.

27-ci səhifədə müxtəlif nitq hissələrindən isim düzəldilməsi ilə əlaqədar tapşırıqlar verilir. *Döşəkçə, çəkməçi, qayğısızlıq, göyərtili, təmizlik, tikinti, dinləyici, üzümlük, fəaliyyət, hesabdar, bağlayıcı* sözlərinin köklərinin ismə, sifətə, fəle aidiyyətinin müəyyən edilməsi tələb olunur.

Eyni zamanda, 27-ci səhifədə – *lıq* şəkilçisi ilə sifət, say və əvəzlilikdən isim düzəldilməsi tələb olunur: *daşlıq* (isimdən) *sərinlik*, *düzlük* (sifətdən) *azlıq*, *birlik* (saydan), *mənlik* (əvəzlilikdən).

27-ci səhifədə, həmçinin, məhsuldar və qeyri məhsuldar şəkilçilərin derivasiya imkanları qarşılaşdırılır:

- *çı- dənizçi* – *ıış- ildiş*, - *lı- məktəbli*, -*aq-sancaq*, -*çə – döşəkçə*, -*tı – qışqırtı*, - *nar-sənətkar –ıq çarıq* və s.

28-ci səhifədə sözlərin müvafiq şəkilçilərə qoşulma uyğunluqlarını tapmaq tələb olunur: *çal-ki*, *vur-ki*, *böl-gu*, *ver-gü*, *it-kü*, *sürt-qı*, *qoş-im*, *as-qu*.

Şagird çətinlik çəkmədən, müvafiq tərkibləri səlissə aydın nitqlə uyğunlaşdırır: *çal-ğı*, *vur-ğu*, *böl-gü*, *ver-gi*, *it-ki*, *sürt-kü*, *qoş-qu*, *as-qı*.

Dərsliyin 76-cı səhifəsində düzəltmə sifətlər, 80-ci səhifəsində feldən düzələn sifətlər barədə məlumat verilir.

7-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində morfoloji yolla söz düzəldilməsi üsuluna geniş yer verilir. Burada həm adlardan fel düzəldilməsi, həm də feldən fel düzəldilməsi məsələləri ətraflı şərh olunur. Əvvəlki dərsliklərdə ad və fel düzəltmə üsullarından bəhs edildiyi üçün əlavə təkrarlara lüzumsuz yer vermədən burada nitq mədəniyyəti baxımından maraqlı olan başqa məqamlara diqqəti yönəltmək daha məqsədəuyğundur. Bunlardan birincisi, etimologiyaya dair tapşırıqlardır, ikincisi isə feldən fel düzəltməyə dair sözdüzəltmə üsullarıdır. Bu tapşırıqlar ona görə maraqlıdır ki, onlar daha çox düşündürücü xarakterlidir. Onlara cavab hazırlamaq şagirdin intellektual potensialını gücləndirir, nitqin isə məntiqli və ardıcıl olmasına şərait yaradır. 17-ci səhifədə etimoloji xarakterli tapşırıqda *qandırmaq* və *qanatmaq*

sözləri verilir. Onların eyniköklü olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsinə diqqət yönəldilir. Aydın məsələdir ki, *qandırmaq* sözünün kökü olan *qan* tərkibi feldir. Mənası anlatmaq, başa salmaq anlayışına uyğundur. *Qanatmaq* sözünün kökü isə isimdir. – *At* şəkilçisi vasitəsi ilə feldən isim düzəldilmişdir. Bu halda həmin sözlərin kökü eyni ola bilməz. Şagird belə bir müqayisəni aparmaqla tapşırıqda verilən şərti düzgün müəyyənləşdirmiş olur. Sözlərin müqayisəli təhlil olunması isə şagirdin həm intellektual qabiliyyətini inkişaf etdirir, həm də nitqin səlisliyinə təsir göstərir.

19-cu səhifədəki izah əvvəlki tapşırığın davamı kimi təsir bağışlayır. Burada deyilir: “*Bir sıra fellər var ki, onların sonluğu fel düzəldən şəkilçiləri xatırladır: yap-ış, dağ-ıl, an-la, yarış(maq), sataş, güləş*” (18, 19). Bu nümunələrdə sözün kök hissəsi (*yap, dağ, an, yar, sat, gül*) öz mənə müstəqilliyini tamamilə və ya qismən itirdiyinə görə onları təhlil yolu ilə bərpa etmək məktəb şagirdlərinin qüvvəsində deyildir. Odur ki, dərslikdə onlar quruluşca sadə sözlərə bərabər tutulur. Halbuki, onları şagirdlərə kök müstəqilliyini itirmiş sözlər kimi də təqdim etmək olardı. Həqiqətdə də həmin tipli sözlər mənşəcə təkhecalı köklərdən düzəlmiş vahidlərdən ibarətdir. Quruluşca da onları, əlbəttə, *gəl, bil, al, gör, bax, dağ, çöl, bağ, qar, göl* kimi təkhecalı sözlərlə müqayisə etmək olmaz. Həm də

nəzərə almaq lazımdır ki, 5-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində (16, 93) etimologiya barədə məlumat verilir. Buna istinadən həmin məlumatın davamı kimi, burada kök müstəqilliyini itirmiş ikihecalı (o cümlədən, üçhecalı) sözlərin quruluşu barədə aydın məlumat vermək olardı. Bu isə şagirdlərin intellektinin inkişafına və nitq mühitinə, əlbəttə ki, daha pozitiv təsir göstərə bilirdi. Ancaq dərsləyin 19-cu səhifəsində bir daha deyilir ki, «Belə felləri düzəltmə fellərlə səhv salmaq olmaz, çünki bu cür sözlərin kökü (şəkilçiyə bənzər sonluğa qədərki hissəsi) ya heç bir məna vermir (*gizlə*) ya da sözün mənası ilə heç bir yaxınlığı olmur (*güləş, düşün*). Bir sıra sözlər var ki, onların kökü təhrif və ya ixtisar olunmuş, dəyişmişdir. Məsələn, *kiçilmək, qızarmaq, uzanmaq*. Aydındır ki, bu sözlər müvafiq olaraq “*kiçik*”, “*qırmızı*”, “*uzun*” sifətlərindən yaranmışdır. Bununla belə, bu cür fellər də quruluşa görə sadə fellər sayılır» (19, s. 19).

Dərsləkdə, felin məna növləri qrammatik funksiyalı kateqoriya kimi izah edilir. Belə çıxır ki, məsələn, məchul, qayıdış, şəxssiz, qarşılıq və icbar növlərin morfoloji derivasiyaya aiddiyyəti yoxdur (19, s. 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38). Halbuki, 16-cı səhifədə feldən fel düzəldən şəkilçilərdən bəhs edilərkən *asıl, əzil, yorul, düzül, döyül, əyil, çatdır, tezdir, dondur, qandır, güldür, anlat, axıt, qızart, çalın, silin, yolun, bilin, görün, sevin, çalış, atış,*

bulaş, gülüş kimi nümunələr verilir. Bunlar isə xaraktercə felin məna növlərinə aidiyyəti olan nümunələrdir. Belə nümunələrin morfoloji derivasiyaya aidiyyətinin şagirdlərə izah edilməsi isə onların məntiqi düşüncəsinin və nitq mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərir. Dərsliyin 92-ci səhifəsində morfoloji yolla zərfdüzəltmə məsələləri izah olunur və müvafiq tapşırıqlar verilir.

Onuncu sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində etimologiya ilə bağlı izahlar davam etdirilir. Bu da bilavasitə, şagirdlərin düşünmə, müqayisəetmə və nəticəçıxarma kimi zehni qabiliyyətinin inkişafına pozitiv təsir edir. Eyni zamanda, onların nitqini kamilləşdirir.

Dərsliyin 44-cü səhifəsində etimoloji təhlil ilə əlaqədar aşağıdakı kimi izah verilir: “*Alçal, alçaq sözlərindən –l, - q şəkilçidir. Kiçik, kiçil sözlərində - k, -l şəkilçidir. Ancaq alça, kiçi müstəqil söz yoxdur. Ona görə alçal, alçaq, kiçik, kiçil lüğəvi vahidləri sadə söz kimi qiymətləndirilir. Eyni vəziyyət dağıl, dağıntı sözlərində də görünür. Ayrılıqda isə dağ sözü dağılmaq və dağıntı sözlərinə uyğun məna vermir. Dilimizdə dağmaq feli yoxdur. Ona görə həmin sözlər sadə sayılmalıdır*” (22, s.44).

Bu cür nümunələr əsasında şagirdlər kökü öz müstəqilliyini saxlamayan və kök-şəkilçi hissələrinə ayrıla bilməyən sözləri asanlıqla təhlil edə bilirlər.

11-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində morfoloji söz yaradıcılığı, bir növ, 7-ci sinifdəki izahın ardıcıl davamı təsirini bağışlayır.

5-ci səhifəsində düzəltmə isimlərdən, düzəltmə saylardan, feldən düzələn isimlərdən, 14-15-ci səhifələrində düzəltmə sifətlərdən, feldən düzələn sifətlərdən, 15-ci səhifəsində düzəltmə saylardan, 21-ci səhifəsində düzəltmə əvəzlilərdən, 24-cü səhifəsində düzəltmə fellərdən (ad-fel, fel-fel), 38-ci səhifəsində düzəltmə zərflərdən bəhs edilir.

Bu xülasələlərdən aydın olur ki, dərsliklərdə interaktiv metodların tələbinə uyğun olaraq daha çox düşündürücü tapşırıqlara üstünlük verilir. Yazılı və şifahi nitqin normaları isə müəyyən qədər kölgədə qalır. Nitq mədəniyyəti baxımından məntiqi təfəkkür yazılı normalarla sıx bağlıdır. Odur ki, dərsliklərdə bu üçbucağın nəzərə alınması nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə bəzən sözdüzəldici şəkilçilər “leksik” şəkilçi kimi təqdim edilir. Doğrudur, məktəb dərsliklərində də sözdüzəldici şəkilçilər bu adla verilir. Ancaq terminin mənasının daha yaxşı anlayışla bilməsini də nəzərə almaq lazımdır. “*Leksik*” sözü bir linqvistik termin kimi mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası leksikaya (sözə) və ya ayrıca sözə,

lüğəti vahidə aid olan deməkdir (134, s.282). Bu mənada, leksik şəkilçi adının işlədilməsi bu adın şagirdlər tərəfindən dəqiq və aydın mənimsədilə bilməsini çətinləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçi adı isə asanlıqla mənimsənilə bilir və şagirdin təsəvvüründə daha tez öz assosiativ təsirini canlandırır. Ofelya Piriyeva “*Məktəb və pedaqoji terminologiya məsələləri adlı məqaləsində daha tez qavranılan terminə müraciət etmək əvəzinə “leksik şəkilçi” termini işlədir və bu adın pedaqoji termin yaradılmasında aktiv rol oynadığını göstərərək öz fikrini təsbit etmək üçün aşağıdakı kimi nümunələri misal gətirir: *abunəçi, növbətçi, beynəlmiləçilik, kollektivçilik, vətənpərvərlik, bədbinlik, çalışqanlıq, bayraqdar, bilik, bacarıq, biliksiz və s. (86, s. 25). Sona Hacıyevanın bir məqaləsində sözdüzəldici şəkilçi tərkibinin düzgün tələffüzü məsələsi düşündürücü nümunə kimi verilir. Məqalədə sonu - ıq, -uq, -q, -kin, -gün, -kən şəkilçiləri ilə bitən sözlərin nə üçün variantlıqla tələffüzünün aydınlaşdırılmasına diqqət cəlb olunur. Aydındır ki, həmin şəkilçilər qoşulduğu sözlərdə müəyyən nitq areallarına görə müxtəlif cür səslənir. Məsələn – *qırıq* sözü *qırığ, qırux, uçuq* sözü *uçuğ-uçux, dolaq* sözü *dolağ-dolax, kəskin* sözü *kəsgin, küskün* sözün *küsgün, çəpkən* sözü *çəpgən* şəklində tələffüz edilir (57, s.37). Bunun səbəbləri şifahi nitqin təsiri kimi izah olunmalıdır. Ancaq düzdürmü**

ki, nitq mədəniyyəti baxımından dildə tələffüz variantlığı normal və məqbul hesab edilsin?

Bu barədə düşünmək lazımdır. Ona görə ki, hələ orfoepik normanın özü tam müəyyən edilməmişdir. Ancaq dilin informasiya vəzifəsinin yerinə yetirilməsi və norma sabitliyinin qorunması baxımından variantlığın aradan qaldırılması yollarını da düşünmək lazımdır. Aydındır ki, dil öz struktur vahidləri ilə sistem yaradır. Sistem dəyişmir. Strüktura isə nitq təsir edir və onu dəyişdirir. Bu da dildə transformasiyalara gətirib çıxarır. Məktəb təcrübəsi isə norma sabitliyinin qorunması üçün ən əlverişli bir mühitdir.

Esmira Əhmədovanın məqaləsində olduqca maraqlı bir məqam vardır. Məqalədə göstərilir ki, *“Dil vahiddir, qapalı bir sistemdir. Onun bütün vahidləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub biri digərinin mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Məsələn, fonetik sabitlik olmadan leksik vahid yarana bilmədiyi kimi, söz olmadan qrammatik dəyişmə, sözlərin əlaqəyə girərək müxtəlif sintaktik birləşmə əmələ gətirməsi və dairənin qapanması mümkün deyil”* (41, s. 21).

Bu fikri söyləməkdən müəllifin məqsədi odur ki, sözlərə şəkilçilərin qoşulub yeni söz əmələ gətirməsi prosesində ixtiyarilik yoxdur. Şəkilçilər məna bünövrəsi olmadan, semantik mühit baş vermədən istənilən sözə

qoşula bilməz. Məsələn, *dilxor* sözünə süni şəkildə – *çuluq* şəkilçisini qoşmaq düzgün deyildir. Yaxud, *maldar* sözünə -*çuluq* şəkilçisi əlavə edib *maldarçılıq* sözü əmələ gətirmək olmur. Ancaq *odun* sözündən *odunçuluq*, *quş* sözündən *quşçuluq*, *qoyun* sözündən *qoyunçuluq* sözləri düzəltmək olur.

Semantik mühitin mənimsədilməsi çox mühüm bir məsələdir. Çünki şagird semantik mühiti anladığı təqdirdə yeni söz yaradıcılığını süni və quraşdırma vahidlərdən fərqləndirə bilir. Məntiqə əsaslanan, mənanın düzgün ifadəsinə xidmət edən sözlərin mənimsənilməsi və işlədilməsi isə nitqin ardıcılığına, sistemliliyinə və səlisliyinə xidmət edir.

Elbəyi Maqsudovun bir məqaləsində isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərin derivasiya xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Burada göstərilir ki, qeyri-məhsuldar şəkilçilər məhdud dairədə işlənərək bir və ya bir neçə sözə qoşula bilir. Onların məktəbdə mənimsənilməsi şagirdlərdə belə təəssürat yaradılmasını şərtləndirir ki, şəkilçilər bütün hallarda istənilən sözlərə qoşula bilmir. Ona görə də semantik mühitə uyğun olaraq baş verən derivasiya prosesinin nəticəsi kimi formalaşan sözlərdə məna olur. Süni sözlər isə məntiqə uyğun deyildir. Semantik mühitin mənimsənilməsi nitqin aydınlığına xidmət edir. Nitqin aydınlığı isə normadır. Fikrin doğru, düzgün ifadəsi

normalar mühitində mümkün olur. Bu baxımdan Elbəyi Maqsudovun gətirdiyi *gündüz, yağmur, əlcək, sağmal, boyunduruq, yorğan, yorğa, yarğan* kimi sözlərin şəkilçi tərkibinin mənimsənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir (77, 26).

Morfoloji derivasiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə öyrədilir ki, şəkilçilər sözlərə qoşulmalarına görə aktiv və passiv funksiyaya malik olur. Aktiv funksiyalı şəkilçilər öz semantik mühitində məhsuldar olur, passiv funksiyalı şəkilçilər isə tək-tək sözlərə qoşulmaqla qeyri-məhsuldar səciyyə daşıyır. Bunların fərqləndirilməsi üçün şagirdlərin sərbəst mühakiməyə malik olması vacib bir mühitdir. Bu mənada Gülnarə Abbasovanın bir məqaləsində deyilən aşağıdakı fikrə tam haqq qazandırmaq olar: “*Dərs prosesində şagirdlərin sərbəst mühakimə yürütməsinə dərsdə problem situasiyanın yaranması xüsusilə kömək edir. Dərsdə problem situasiyanın yaradılması şagirdlərin dərin təfəkkür fəaliyyəti üçün şərait yaradır, onları düşünməyə və axtarmağa alışdırır*” (2, 47). Bu da nitqin düzgün qurulmasında mühüm şərtlərdən biri hesab edilməlidir.

Aygün Əliyevanın bir məqaləsində omonim şəkilçilərin öyrədilməsinin nitq prosesinə necə təsir göstərdiyi barədə bəhs edilir. Məsələn, - *ın* (*iş, -up, -ün*) şəkilçisi feldən isim düzəldir: *sağın, əkin, axın, qoşun*. Bu

şəkilçi həm də yiyəlik hal və ikinci şəxsin təkimi kimi də işlənir. Qarşılıqlı və müştərək fellər əmələ gətirən *-iş* (*-iş*, *-uş*, *-üş*) şəkilçisi, həm də feldən isim düzəltmək məqamında işlənir: *tikiş*, *eniş*, *baxış*, *arayış* (50, s. 25). Şəkilçilərin funksiyaca fərqləndirilməsi şagirdlərin zehni qabiliyyətini inkişaf etdirdiyi kimi, nitqin normativə uyğun ifadəsinə də mühüm təsir göstərir.

Əziz Əfəndizadə morfoloji derivasiya prosesində samit səslərin tələffüzündə nitq mədəniyyəti normalarını müqayisə üzrə təhlil edir. Əziz Əfəndizadə sonu *x* və *ğ* ilə tələffüz edilən sözlərin *q* ilə yazılışına diqqət edərək göstərir ki, belə bir vəziyyət substantivləşən sözlərə aiddir. Məsələn, *çıraq-çıraq-çıraq*, *qapaq-qapaq-qapaq* və s. Ancaq fellərdə belə vəziyyət müşahidə edilmir. Fellərdə sonu *x* ilə deyilən sözlər elə də yazılır: *doluxmaq*, *soluxmaq*, *buraxmaq*, *vurnuxmaq* və s. (44, s. 135).

Əziz Əfəndizadənin bu müqayisəsi maraqlıdır. Şagird isimlərdəki *-q*, *-x*, *-ğ* tələffüzü ilə fellərdəki *x* tələffüzünü qarşılaşdırır və mühakimə yolu ilə ismi və feli tələffüzdə, eyni zamanda, yazılışda nitq normalarını düzgün təyin edə bilir.

Əziz Əfəndizadə, həmçinin, *bulud-bulut*, *boğça-boxça*, *qaşıq-qaşx*, *yaylaq-yaylax* kimi sözləri tələffüzə qarşılaşdırır ki, belə nümunələrin şagirdlərə

mənimsədilməsi nitq normalarına yiyələnməsi baxımından əhəmiyyətlidir (46, s. 3-4).

Morfoloji derivasiya prosesində sözlərin düzgün tələffüzü və norma baxımından onların mənimsədilməsi mühüm şərtidir. Məsələn, - *lı* (-*li*, -*lu*, - *lü*) sifətdüzəldən şəkilçi özündən əvvəl samit işlənən sözlərdə tərkibcə dəyişə bilir: -*qarlı-qarrı*, *təpərli-təpərri*, *kinli-kinni*, *şəhərli-şəhərri*, *dadlı-daddı*, *buludlu-buluddu* və s. (46,148).

Doğrudur, bu sözlərin nitq üzrə dəyişmiş variantı orfoepik norma kimi qəbul edilir. Ancaq onları yazı variantındakı kimi tələffüz etmək də mümkündür. Bunu şagirdlərə belə öyrətməklə ona nail olunar ki, yazı ilə nitq arasındakı norma fərqləri azaldıla bilsin.

Əli Fərəcov və Məmməd Həsənov da ənənəyə görə Əziz Əfəndizadənin irəli sürdüyü orfoepik normanı təqdir edir: *atan-atdı*, *ətli-ətđi*, *duzlu-duzdu*, *güclü-gücdü*, *narlı-narrı*, *tərli-tərri*, *qanlı-qannı*, *enli-enni*, *yunlu-yunnu* (56, s.24).

Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, variantlığın çoxluğu dil transfor-masiyasına aparır. Ona görə də mümkün qədər nitqi yazı normasına yaxınlaşdıran variantdan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Doğrudur, Ağamməd Abdullayev və Yəhya Kərimov yazırlar ki, “*Şifahi nitq orfoepiyaya daha çox diqqət verməyi tələb edir*”, ancaq bunun ardınca onu da göstəririlər ki, “*Şagirdlərdən sözləri düzgün, orfoepik normalara müvafiq tələffüz etmək, nitq normalarını düzgün tələffüz etmək tələb olunur*” (3, s. 331-332).

Bu o deməkdir ki, yazı və nitq arasında çoxvariantlılıq tətbiq etmək dilə mənfəət gətirmir. Bu kiçik xilasədən aydın olur ki, elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə doğru olaraq məntiqi təfəkkürlə yanaşı yazılı və şifahi normaların bərqərar edilməsinə də vacib bir məsələ kimi baxılır. Bu vacibdir, çünki normalara riayət etmək o mənada anlaşılmalıdır ki, biz dilin informasiya funksiyasının yerinə yetirilməsinə minimum yox, maksimum nail olmaq barədə düşünməliyik.

Sintaktik derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti.

Birinci sinfin dərslində sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb sözlərə aid nümunələr verilmir.

İkinci sinfin dərslində sintaktik yolla yaranmış sözlərə dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: *irili-xırdalı, gül-çiçək, kağıt-kuğuz, qaça-qaça, qayda-qanun, baş-ayaq, söz-söhbət, tovanabav, soyuqqanlı, birdən-birə, ana-bala, kəklikotu, yavaş-yavaş* (s. 111); *dəvətikani, qol-budaq, tozsoran* (s. 195).

Üçüncü sinfin dərslində qohum-qardaş, gözəl-göyçək, gediş-gəliş, oturub-durmaq, səhər-səhər, yavaş-yavaş, gülə-gülə, dost-tanış, uzunsaç, üzüyumşaq, ayaqqabı, gecə-gündüz, ana-bala, (s. 122), dəvədabanı, çör-çöp (s. 196) kimi misallar verilir.

Dördüncü sinfin dərslində sintaktik söz yaradıcılığına dair nümunələr verilir.

Beşinci sinfin dərslində qızılquş, bədxasiyyət, sarıköynək, üçbucaq (s. 14), ağacdələn, itburnu, beşmərtəbəli, videokamera, yarımada, qohum-qardaş, dil-ağız, söz-söhbət, toyuq-cücə, az-çox, böyük-küçük, qaçaqar, yavaş-yavaş, tez-tez, birdən-birə, axşam-axşam; göz sözü vasitəsi ilə düzələnlər: qaragöz, gözümuncuğu, gözübağlı, itigöz, alagöz, acgöz, gözükölgəli, gözucu, gözuaçıq, gözütöx, gözəyənliyi, gözaltı, gözbağlayıcı, qaş-göz, gözəgörünməz, göz-qulaq, gözəşərdici, gözöyürücü, gözüyümü (s. 116) kimi nümunələr verilir.

Altıncı sinfin dərslində eniş-yoxuş, söz-söhbət, ana-bala, mal-davar, baş-ayaq, qapı-pəncərə, adət-ənənə, suiti, mer-meyvə, uşaq-muşaq, çör-çöp, kağız-kuğuz, vurhavur, çalhaçal, basabas, gəlhağəl, dedi-qodu, qarabəniz, qarabasma, qaragün (s. 30), qıvrımcaq, məqsədaşuğun, ala-bula, kələ-kötür, əzik-üzük, güllü-çiçəkli, daşlı-kəsəkli, qeyri-sabit (s. 83), milli-mənəvi, gözəşərdici (s. 84) kimi sözlər nümunə verilir.

Yeddinci sinfin dərslində üzbəüz, dalbadal, arabir, birbaşa, üzüyuxarı, addımbaşı, ayaqüstü, gözaltı, bərk-bərk, yavaş-yavaş, altdan-altdan, yan-yana, yana-yana, birdən-birə, ildən-ilə, gündən-günə, gecə-gündüz, əvvəl-axır, az-çox, birə-on, birə-iki, azmaz, dizin-dizin, için-için; növbənöv, rəngarəng, axşam-səhər, gecə-gündüz, aşağı-yuxarı, irəli-geri (s. 100) kimi nümunələr verilir.

Səkkizinci və doqquzuncu siniflərin dərslərində sintaktik derivasiyaya aid nümunələr verilmir.

Onuncu sinfin dərslində asta-asta, səhər-axşam, yorğan-döşək, yarımada, əlüzyuyan, ağsaqqal, Əliağa, Koroğlu (s. 93) kimi nümunələrdən bəhs edilir.

On birinci sinfin dərslində sintaktik yolla düzələn sözlər nitq hissələrinə görə verilir.

Mürəkkəb isimlərə aid *yorğan-döşək, toyuq-cücə, alqı-satqı, alış-veriş, ayaqqabı, suiti, meşəbəyi, çör-çöp, zir-zibil, basabas, qaçaqaqç, vurhavur, gəlməniğördərdimdənöl, hacımənəbax, dirədöymə, aşaq-aşaq, mollamindi* (s. 6). *Mürəkkəb sıfətlərə* dair *güllü-çiçəkli, soyuqqanlı, ucaboylu, xırdabuynuzlu, dağüstü;* (s. 15), *mürəkkəb saylara* aid *yüz otuz beş, min yüz on dörd* (s. 19); *mürəkkəb əvəzlilərə* dair *heç kim, heç kəs, hər şey* (s. 24), *mürəkkəb fellərə* dair *dinib-danışmaq, deyib-gülmək, yeyib-içmək, ölçüb-biçmək, görüb-götürmək, yazabilmək, əldən düşmək, qulaq asmaq,* (s. 26);

mürəkkəb zərflərə dair *tez-tez, yavaş-yavaş; gec-gec, əvvəl-axır, tək-tənha, oğrun-oğrun, az-maz, dizin-dizin, günbəgün, saatbasaat* (s. 38) kimi nümunələr verilir.

Elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatda şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına sintaktik yolla yaranmış sözlərin təsiri barədə demək olar ki, konkret fikir söylənilmir. Ancaq sintaktik söz yaradıcılığı barədə müəyyən fikir və mülahizələrin söylənməsi də istisna deyildir. Bir məsələ var ki, söz yaradıcılığının hansı üsulu olur-olsun, bunların hamısı şagirdin nitqinin lüğət ehtiyatlarına yiyələnmək zərurəti yaradır, şifahi nitqin ardıcıl, məntiqli, məzmunlu, dolğun olmasını təmin edir, eyni zamanda zehni qabiliyyətini və intellektual aktivliyini inkişaf etdirir. Yəhya Kərimov haqlı olaraq yazır ki, “Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə şagirdlərin söz ehtiyatının mənası onlara məlum olmayan yeni sözlərin mənimsədilməsi hesabına artırılması nəzərdə tutulur. Şagirdin sözlərdən necə istifadə etməsindən asılı olaraq onun nitqi zənginləşir. Fikrimizin fəal işinə istinad edən idrak fəaliyyəti prosesində nitqimiz də inkişaf edir. Ona görə də uşaqların lüğət ehtiyatını zənginləşdirilməsi ilə onların təfəkkürlərinin zənginləşdirilməsi üzrə iş paralel getməlidir” (71, s. 435-437).

Ofelya Piryevanın bir məqaləsində sintaktik yolla yaranan sözlər haqqında bəhs edilir və onların düzgün

yazılışı ilə birlikdə düzgün tələffüz edilməsi nitq məjəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli bir vasitə kimi qiymətləndirilir (86, s. 25-26).

Son zamanlar təlim prosesində interaktiv metodlardan istifadə və onun əhəmiyyəti barədə maraqlı fikirlər irəli sürülür. İnteraktiv sözünün lüğəvi mənası ingilis dilində “qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan” deməkdir. Məzmunu isə şagirdlərin dərse marağını artırmaqla onların intellektual potensialının gücləndirilməsinə nail olmaq kimi başa düşülür. Bu metoddan qabaqcıl müəllimlər bacarıqla istifadə edir və şagirdlərin düşüncə, təhliletmə, sintezləşdirmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi işində təcrübə nümunəsi yarada bilərlər (50, s. 3-4; 84, s.13; 68, s. 22; 2,47). Bu metoddan istifadə ilə şagirdlərin təfəkküründə tədqiqatçılığa meylliliyin rüşeymləri formalaşdırılır.

Bu metodun sintaktik üsulla söz yaradıcılığına tətbiqi onlarda nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün üçtərəfli əhəmiyyət kəsb edir. *Birincisi*, mürəkkəb sözlərin defislə, birlikdə və ya ayrı yazılması qaydalarının mənimsənilməsi, *ikincisi*, mürəkkəb sözlərin düzgün tələffüzünə nail olmaq (bitişik sözlərin bir vurğu altında, defislə və ayrı yazılanların ayrı-ayrı vurğu ilə deyilişinə riayət etmək, *üçüncü* isə mürəkkəb sözlərdən həm emosionallıq və obrazlılıq vasitəsi kimi, həm də terminoloji vahid kimi

istifadə olunması bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir. Bu üsul, eyni zamanda, şagirdlərin intellektual imkanlarını inkişaf etdirməklə onlarda tədqiqatçılıq meylinin formalaşdırılmasının təməli kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Derivatoloji qaydaların öyrədilməsi ilə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə ümumtəhsil məktəblərində aparılmış təcrübənin nəticələri.

Fonetik derivasiya qaydalarının öyrədilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri. Fonetik derivasiya üzrə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Gəncə şəhərindəki 4, 27, 32, 33 saylı tam orta məktəblərdə, həmçinin, Şəmkir rayonunun Çənlibel kəndindəki 2 saylı və Elbəyi Qasimov adına Muxtarıyyə kənd orta məktəblərdə təcrübə aparılmışdır. Təcrübə həmin məktəblər üzrə müəyyən edilmiş kontrol və eksperiment siniflərində 2011, 2012 və 2013-cü tədris illərində aparılmışdır. Kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri eksperiment siniflərdə aparılan təcrübənin nəticələri ilə müqayisə edilmişdir. Eksperiment siniflərində təcrübə mərhələ-mərhələ aparılmışdır. Məqsəd isə şagirdlərin göstərişlərinin müqayisə edilərək nəticələrin ümumiləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Bütün eksperiment təcrübələrinin nəticəsi göstərir ki, şagirdlər

nitq mədəniyyətinin müasir tələblərinə yiyələnmək üçün potensial imkanlara malikdir. Məktəblərdə bu işin ardıcıl yerinə yetirilməsi müasir dövrümüzün ən aktual problemlərindən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Birinci istiqamət üzrə aparılan təcrübədə şagirdlərə fonetik söz yaradıcılığı barədə təəccürat yaradılması və fonetik söz yaradıcılığına dair nümunələrin şagirdlərin özləri tərəfindən axtarılıb müəyyən edilməsi nəzərə tutulmuşdur.

Fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğunu öyrətmək üçün şagirdlərə leksik, morfoloji və sintaktik söz yaradıcılığına dair nümunələr göstərilib izah edilmişdir. Məsələn, leksik söz yaradıcılığına dair mənə dəyişməsi əsasında yaranan *qol* (bədən üzvü), *qol* (imza), *qol* (ağacın budağı), *kök* (tərəvəz), *kök* (kötük), *kök* (yağlı), *kök* (bünövrə, təməl), *yaman* (yaxşı), *yaman* (pis), *yanmaq* (ışılmaq), *yanmaq* (xarab olmaq), *yazıq* (günah), *yazıq* (günahsız) sözlər nümunə gətirilmişdir. Şagirdlərə başa salınmışdır ki, söz yaradıcılığının bu üsulunda şəkilçilər iştirak etmir. Sözlərin (leksik vahidləri içərisində) (daxilində) mənə dəyişməsi baş vermişdir. Bunun nəticəsində eyni söz bir neçə mənə bildirən vahidə çevrilmişdir. Bu üsul isə sözyaratmada leksik üsul adlandırılır. Daha sonra *dəmir-dəmirçi*, *kömür-kömürçü*, *yazı-yazıçı-yazıçılıq* sözləri nümunə göstərilmiş və

göstərilmişdir ki, bu sözlər morfoloji əlamət olan şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmışdır. Söz yaradıcılığının bu üsulu isə morfoloji söz yaradıcılığı adlandırılır.

Sözlərin bir-biri ilə yanaşması və birləşməsi sintaktik hadisə olduğu üçün bu üsulla düzələn sözlər sintaktik söz yaradıcılığının məhsulu hesab edilir: *Tez-tez, iti-iti, yaxşı-yaxşı, aşağı-yuxarı, irəli-geri, gəldi-gedər, məktəbdənkənar, dərstdən kənar, ölkədaxili, planetlərarası, əks-həmlə, əks-göstərici, əleyhtank, əleyhqaz* kimi sözlər sintaktik söz yaradıcılığına aiddir.

Şagirdlərdə fonetik söz yaradıcılığının təməlini öyrətmək üçün onlara belə bir izahat verildi ki, fonetik söz yaradıcılığına aid nümunələr ya sözün əvvəlinə samit artırmaqla, ya əvvəli saitlə başlayan sözdə saitin dəyişməsi ilə ya da sözdaxili sait və ya samitlərin dəyişməsi ilə yaranır. Bütün hallarda eyniköklü sözlər arasında məna əlaqələri saxlanılır. Beləliklə, sözün tərkibində fonetik vahidlərin dəyişməsi yolu ilə sözyaratmanın fonetik söz derivasiyaya aidiyyəti olduğunu şagirdlərə izah etmək çətinlik törətmədi. Şagirdlər, məsələn, *an* kökünün üzərinə *q* əlavə etməklə *qan*(maq), *d* əlavə etməklə *dan*(maq), *s* əlavə etməklə *sanmaq* sözlərinin düzəlməsini fonetik söz yaradıcılığının məhsulu kimi ona görə asan başa düşürdülər ki, bu sözlər arasındakı məna əlaqələrini özləri təyin edə bilirdilər. Eləcə də *an*(lamaq) sözündən ilk saitin

dəyişməsi ilə *un*(amaq-xatırlamaq), *al*(ınma) kökündə ilk samitin dəyişməsi ilə *ül*(üş) sözlərinin yaranmasının məhsulu kimi mənimsənilməsi nəinki çətinlik törətmədi, əksinə, şagirdlər bu cür sözlərdə, ilk növbədə sözlərarası daxili əlaqələri müəyyən etməyə cəhd göstərirdilər. Bu isə onların məntiqi təfəkkürünün inkişafında mühüm cəhətlərdən biri kimi maraq doğururdu. Şagirdlər, həmçinin, *dön-çön*, *tum-yum*, *tap-təp(ə)*- *top-tüp*, *qap-qab* kimi sözlərin daxili məna əlaqələrini tapmağa ciddi bir həvəs göstərirdilər.

İkinci istiqmət şagirdlərin fonetik derivasiya nümunələri üzrə yazı normalarına yiyələnmələrini müəyyənləşdirildikdən ibarət idi. Fonetik derivasiya nümunələrinin yazı norması barədə müvafiq tapşırıqlar verildi. *Birinci tapşırıqda* kökdaxili dəyişmə yolu ilə düzələn sözlərin cümlə daxilində işlədilməsi tələb edilirdi. Şagirdlər elə cümlələr qurmalı idilər ki, həmin cümlələrdə fonetik derivasiya nümunələrinin məna yaxınlığı hiss olunsun. Məsələn, nümunə üçün belə cümlələrin işlədilməsi tövsiyə edilirdi: «Mən kitabdan oxuduğum şeirin mənasını *anladım*». Bunun ardınca isə *unamaq* sözünə aid cümlə işlətmək tələb olunurdu. Məsələn, «Onu gördüm, əvvəlcə tanıdığımı *unamadım*».

Ayındır ki, şagirdlər belə cümlələri asanlıqla qura bilməzdilər. Ona görə də nümunələrin evdə hazırlanması

tövsiyə edildi. Doğrudur, şagirdlərin heç də hamısı doğru cavablar yazı bilməmişdilər. Ancaq hiss olunurdu ki, tapşırığın həll olunmasına ciddi səy göstərilmişdir.

İkinci tapşırıqda fonetik derivasiya nümunələrinin böyük və kiçik yazılmasının müəyyən edilməsi tələb olunurdu. Şagirdlər asanlıqla müəyyən edirdilər ki, bunların içərisində xüsusi isim varsa o həmişə böyük yazılır. Məsələn, *Ay* sözü cəma cismi kimi həmişə böyük yazılır, zaman bildirən söz kimi ancaq cümlənin əvvəlində böyük yazıdır. Qalan yerdə zaman bildirən *ay* kiçik yazılır. Başqa fonetik derivasiya nümunələri də cümlənin əvvəlində böyük, başqa yerlərdə isə daim kiçik yazılır. Bu istiqamətdəki tapşırıqların yerinə yetirilməsində çətinlik müşahidə edilmədi.

Üçüncü istiqamət fonetik derivasiya nümunələrinin şifahi nitqdəki ifadə forması ilə bağlı idi. Burada əsas məsələ sözlərin düzgün ədəbi tələffüzlə deyilməsinə riayət etmək olmuşdur.

Fonetik derivasiya nümunələri, adətən, sözlərin qarşılıqlı işlədilməsi ilə müəyyən edilir: *köp-kip-küp*, *tap-təp-tüp*, *al-ül*, *an-un*, *qab-qap*, *üt-şüt*, *üt-tüt* və s.

Şagirdlər bu sözlərin kök mənasını və onlardan düzələn sözləri bilməlidirlər ki, sonra da belə dil vahidlərinin düzgün tələffüzünə yiyələnsinlər. Əks təqdirdə, həmin sözlərin düzgün tələffüzünün necə

olduğunu bilməsi çətinləşir. Bu isə sözlərin mexaniki və ixtiyari tələffüzünə səbəb olur. Təcrübə göstərdi ki, şagirdlər sözlərin mənasını bilmədiyi təqdirdə onları *köf-kif-küf, taf-təf-tüf, al-ul, an-ün, qav-qaf, üt-cüt, ut-tut* kimi də tələffüz edirdilər. Anlayanda ki, *kök* sözündən *köpük, köpmək, köpəşmək*, *kip* sözündən *kiplik, kipləşmə, küp* sözündən *küpə, tap* sözündən *tapdaq, təp* sözündən *təpə, təpəlik, tük* sözündən *tüpdəğidan*, *al* sözündən *alışmaq* (bölüşmə), *ül* sözündən *ülgüc, ülüşmək* (paylaşmaq), *ap* sözündən *anlamaq, un* sözündən *unamaq* (xatırlamaq), *qab* sözündən *qabar, qabıq, qap* sözündən *qapaq, qapı, üt* kökündən *ütük, ütülənmək* (vurnuxmaq), *şüt* kökündən *şüt vurmaq, üt* kökündən *ütü, ütüləmək, tüt* sözünlən *tütün* kimi sözlər düzəlir, onda onların tələffüz qaydasına aydınlıq gətirilir.

Məktəblərdə aparılan pedaqoji təcrübələrdə bu üç istiqamətin nəticələri ümumiləşdirilmişdir. Təcrübələr həm kontrol siniflərdə, həm də eksperiment siniflərdə aparılmışdır. Kontrol siniflərdə aparılan təcrübələrdə ümumi və ilkin vəziyyət nəzərə alınır. Eksperiment siniflərdə isə ardıcıl təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Həm kontrol siniflərdə, həm də eksperimental siniflərdə aparılan təcrübələrin nəticələri müqayisə edilir. Fonetik söz yaradıcılığına dair aparılan təcrübələrdə şagirdlərin intellektual potensialı, məntiqi

təfəkkürü, həmçinin, yazılı və şifahi nitq normalarının mənimsənilməsinin səviyyəsi yoxlanılır. Fonetik söz yaradıcılığına aid məlumatlar 7-ci sinifə qədər dərslərlərində ardıcıl olaraq verilir. Məlumatların yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən necə mənimsənilmə vəziyyəti isə yuxarı siniflərdə yekunlaşır. Odur ki, fonetik söz yaradıcılığı və nitq mədəniyyəti barədəki təcrübələr 7-ci və 10-cü, 11-ci siniflərdə həm şəhər, həm də kənd məktəbləri üzrə aparılır.

Gəncə şəhərinin məktəbləri üzrə aparılan təcrübələrdə şagirdlərin fonetik söz yaradıcılığı qaydalarını mənimsəməsində verilən tapşırıqlar üzrə fonetik derivasiya nümunələrinə dair sözlərin müəyyən edilməsində, həmin sözlərin yazılış və nitq normalarına riayət edilməsində çox da ciddi fərqlər müşahidə olunmamışdır. Belə vəziyyət həm kontrol, həm də eksperiment sinifləri üzrə aparılan təcrübələrin nəticələrində demək olar ki, bir-birindən çox da fərqli olmamışdır. Bu istiqamətdəki təcrübələrə 2011-ci ildən başlanmış və 2013-cü ildə yekunlaşdırılmışdır. Təcrübənin nəticələrinə görə Gəncə şəhərindəki 4 saylı məktəbin 7^a və 7^v kontrol siniflərində cavabların səviyyəsi belə olmuşdur: 7^a (29 nəfər): əla 4 nəfər (13,9%), yaxşı 5 nəfər (16,0%), kafi 12 nəfər (40,1%), qeyri-kafi 9 nəfər (30,0%); 7^v (30 nəfər) əla 5 nəfər (16,6%), yaxşı 4 nəfər (13,4%), kafi 13

nəfər (43,4%), qeyri-kafi 8 nəfər (26,6%); 10^a və 10^v eksperiment siniflərində isə cavabların səviyyəsi belədir: 10^a (20 nəfər): əla 4 nəfər (20,0%), yaxşı 5 nəfər (25,0%), kafi 8 nəfər (40,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (15,0%); 11^v (3 nəfər): əla 5 (16,6%), yaxşı 6 nəfər (20,0%), kafi 9 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 10 nəfər (33,4%).

27 saylı məktəbdə də cavabların səviyyəsi oxşar olmuşdur. 10^a və 11^a kontrol siniflərində cavablar belədir: 10^a (25 nəfər): əla 4 nəfər (16,0%), yaxşı 5 nəfər (20,0%), kafi 12 nəfər (48,0%), qeyri-kafi 4 nəfər (16,0%). 11^a (24 nəfər): əla 5 nəfər (20,8%), yaxşı 6 nəfər (25,0%), kafi (33,4%), qeyri-kafi 5 nəfər (20,8%). Həmin məktəbdə 7^a və 7^v eksperiment siniflərində isə cavablar belədir: 7^a (22 nəfər): əla 4 nəfər (18,2%), yaxşı 4 nəfər (18,2%), kafi 9 nəfər (43,1%), qeyri-kafi 5 nəfər (20,5%). 7^v (23 nəfər): əla 4 nəfər (17,4%), yaxşı 5 nəfər (21,8%), kafi 11 nəfər (47,8%), qeyri-kafi 3 nəfər (13,0%).

32 saylı məktəbin 7^a və 7^v kontrol siniflərində cavabların səviyyəsi belədir: 7^a (18 nəfər): əla 3 nəfər (16,6%), yaxşı 6 nəfər (33,4%), kafi 7 nəfər (38,8%), qeyri-kafi 2 nəfər (11,2%); 7^v (18 nəfər): əla 4 nəfər (22,2%), yaxşı 6 nəfər (33,4%), kafi 4 nəfər (22,2%), qeyri-kafi 4 nəfər (22,2%). 10^a və 10^v kontrol siniflərində: 10^a (17 nəfər): əla 4 nəfər (23,5%), yaxşı 4 nəfər (23,5%), kafi 6 nəfər (35,5%), qeyri-kafi 3 nəfər (17,5%); 10^v (22

nəfər): əla 5 nəfər (22,7%), yaxşı 7 nəfər (31,8%), kafi 8 nəfər (36,4%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,1%).

33 saylı məktəbin 10^a və 11^a kontrol siniflərində isə mənimsəmənin səviyyəsi belədir: 10^a (18 nəfər): əla 4 nəfər (22,2%), yaxşı 5 nəfər (27,8%), kafi 6 nəfər (33,4%), qeyri-kafi 3 nəfər (16,6%); 11^a (21 nəfər): əla 5 nəfər (23,8%), yaxşı 6 nəfər (28,6%), kafi 8 nəfər (38,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,6%). Həmin məktəbin 7^a və 7^v eksperiment siniflərində isə mənimsəmə belədir: 7^a (23 nəfər): əla 5 nəfər (21,7%), yaxşı 7 nəfər (33,4%), kafi 7 nəfər (30,4%), qeyri-kafi 4 nəfər (22,2%); 7^v (21 nəfər): əla 4 nəfər (19,1%), yaxşı 7 nəfər (33,4%), kafi 8 nəfər (38,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,5%).

Fonetik derivasiya və nitq mədəniyyəti məsələsinin şəhər və kənd məktəblərində fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə təcrübə aparılmışdır. Şəmkir rayonunun 2 saylı Çənlibel kənd məktəbində nitq mədəniyyətinin mənimsənilmə səviyyəsi şəhər məktəbləri ilə müqayisədə nisbi aşağıdır. Belə ki, 2 saylı Çənlibel kənd məktəbinin 7^a və 7^v kontrol siniflərində göstəricilər bunlardan ibarətdir: 7^a (14 nəfər): əla 3 nəfər (21,4%), yaxşı 7 nəfər (50,0%), kafi 2 nəfər (14,3%), qeyri-kafi 2 nəfər (14,3%); 7^v (15 nəfər): əla 4 nəfər (26,5%), yaxşı 6 nəfər (40,0%), kafi 3 nəfər (20,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (13,5%).

10^a və 10^v eksperiment siniflərində isə vəziyyət belədir: 10^a (11 nəfər): əla 4 nəfər (36,4%), yaxşı 4 nəfər (36,4%), kafi 2 nəfər (18,2%), qeyri-kafi 1 nəfər (9,0%); 10^v (15 nəfər): əla 5 nəfər (33,4%), yaxşı 6 nəfər (40,0%), kafi 2 nəfər (13,8%), qeyri-kafi 2 nəfər (13,3%).

Muxtariyyə kənd orta məktəbində isə vəziyyət aşağıdakı kimi olmuşdur. 7^a və 7^c kontrol siniflərində: 7^a (20 nəfər): əla 4 nəfər (20,0%), yaxşı 6 nəfər (30,0%), kafi 4 nəfər (20,0%), qeyri-kafi 6 nəfər (30,0%); 7^c (17 nəfər): əla 3 nəfər (17,6%), yaxşı 5 nəfər (29,4%), kafi 6 nəfər (35,4%), qeyri-kafi 3 nəfər (17,6%). 10^a və 10^v eksperiment siniflərində isə göstəricilər belədir: 10^a (20 nəfər): əla 5 nəfər (25,0%), yaxşı 7 nəfər (35,0%), kafi 5 nəfər (25,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (15,0%); 10^v (20 nəfər): əla 6 nəfər (30,0%), yaxşı 7 nəfər (35,0%), kafi 5 nəfər (25,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (10,0%).

Kənd məktəblərində nisbi zəifliyin səbəbi o deyildir ki, burada dərslərin keyfiyyəti aşağıdır. Əslində, intellekt səviyyəsinə görə kənd məktəblərindəki şagirdlər şəhər məktəblərindəkindən elə də geri qalmır. Məsələ bundadır ki, nitq mədəniyyətinə yiyələnmədə şəhər məktəblilərinin üstünlüyü şəhər mühitində nitq mərkəzləşməsi ilə bağlıdır. Şəhər mühitində əhalinin müxtəlif region təbəqələri arasında nitq vahidliyinə meylin üstünlüyü müşahidə edilir. Kənd məktəblərində isə lokal nitq xüsusiyyətləri

üstünlük təşkil edir. Odur ki, vahid nitq mədəniyyətinin mənimsənilməsi üçün məktəbin qarşısında görülməli çox işlər qalır. Eyni zamanda, dərsliklərdə nitq mədəniyyətinin mənimsənilməsi məsələsi olduqca ciddi bir şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Fonetik derivasiya və nitq mədəniyyəti ilə bağlı aparılmış təcrübənin nəticələri ilə əlaqədar aşağıdakı mülahizələri irəli sürmək olar:

1. Məktəb dərsliklərində, xüsusən, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci, 6-cı siniflərin dərsliklərində ardıcıl olaraq fonetik söz yaradıcılığı məsələsinin öyrədilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

2. Dərsliklərdə fonetik söz yaradıcılığının izahı ilə əlaqədar şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürünün inkişafına dair tapşırıqların verilməsi nəzərə alınmalıdır. Çünki intellektual təfəkkürün məhsulu yaradıcılıq və tədqiqatçılıqdır, məntiqi təfəkkürün məhsulu isə yüksək nitq keyfiyyəti qazanmaqdır.

3. Fonetik derivasiyanın məhsulu olan sözlərin mənimsənilməsi ilə yazı normalarına yiyələnməyin təməli qoyulur.

4. Yazı normalarına yiyələnmək şifahi normaların yazıya yaxınlaşmasına şərait yaradır.

5. Norma yaxınlaşması isə dilin informasiya şəbəkəsinin genişlənməsinin əsasını təşkil edir.

Leksik derivasiya qaydalarının öyrədilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri. Leksik derivasiya qaydalarının tədrisi prosesində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının reallığını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Gəncə şəhərindəki 4, 27, 32, 3 sayılı, və Şəmkir rayonunun kənd məktəblərində təcrübə aparılmışdır. Dərsliklərdə leksik sözyaratma prosesi ardıcıl bir sistem üzrə verilməsə də təcrübələr tədqiqatın prinsiplərinə uyğun şəkildə aparılmışdır. Yəni dərsliklərdəki məlumatlar bütövləşdirilərək sistemləşdirilmiş və şagirdlərin daha yaxşı mənimsəyərək bilməsi üçün ardıcıl düzümə salınmışdır. Leksik derivasiya qaydaları üzrə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının reallığını müəyyənləşdirmək üçün təcrübə üç istiqamətdə aparılmışdır: 1) şagirdlərin intellektual potensialının, məntiqi təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin nəzərə alınması; 2) yazılı nitq normalarına əməl olunması; 3) şifahi nitqin yazı normalarına uyğunlaşdırılması.

Bütün siniflərdə müşahidə aparılmaqla təcrübə müvafiq olaraq 5-ci, 7-ci, 10-cu və 11-ci siniflərdə yekunlaşdırılmışdır. Aşağı siniflərdə aparılan təcrübələrdə dərsliklərdəki tələblər gözlənilmişdir. Çünki aşağı siniflər üçün leksik derivasiyanın qaydalarını mənimsəməyin çətin olduğu nəzərə alınmışdır. Ona görə də leksik derivasiyanın

qaydalarını daha yaxşı izah etmək baxımından 7-ci və 10-cu siniflərdə geniş təcrübə aparılmasına üstünlük verilmişdir.

Təcrübə aparılan yuxarı siniflərdə şagirdlərin intellektual potensialının, məntiqi təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin yoxlanması məqsədi ilə ad nitq hissələrinin mənədaxili dəyişməsi ilə omonimləşmənin baş verməsi izah edilmişdir. Sonra isə izahlarda göstərilən nümunələrə müvafiq sözlərin tapılması barədə şagirdlərə tapşırıq verilmişdir. Dərsliklərdə oxşar nümunələr olduğu üçün şagirdlər tapşırığı həm yazılı, həm də şifahi qaydada yerinə yetirə bilirdilər. Lakin demək olar ki, məktəb dərsliklərində verilən nümunələrdən kənara çıxma bilmirdilər. Ona görə də tövsiyə edildi ki, ev tapşırığı kimi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndən və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətin”ndən istifadə etməklə müvafiq nümunələri müəyyənləşdirdinsinlər. Lüğətlərdən istifadəyə dair tapşırıq ona görə məqsədəuyğun sayıldı ki, şagirdlər düşünə bilsinlər və mətn üzərində sərbəst işləməyə alıxsınlar. Ancaq təqdim edilən cavablar, əksərən, özünü doğrultmamışdı. Bəzilərində isə maraqlı cavablar var idi. Daha dolğun cavablar beşinci və onuncu sinfin şagirdlərinə aid idi. Ad nitq hissələrində mənədaxili (omonimləşmə) dəyişmə yolu sözyaratmaya dair tapılan aşağıdakı kimi nümunələr şagirdlərin intellektual

potensialının inkişafı baxımından maraqlı idi: *bel* (iş aləti), *bel* (arxa), *bulud* (duman), *bulud* (qab), *burun* (iybilmə üzvü), *butun* (coğrafi termin), *beçə* (xoruz beçəsi), *beçə* (arı beçəsi), *qurğu* (tikiliş), *qurğu* (hiylə), *qatar* (nəqliyyat), *qatar* (dəstə), *qatar* (patrondaş), *qaş* (gözün üstü), *qaş* (üfüq), *qaş* (üzük qaşı), *qaş* (təpənin üstü), *dən* (taxıl), *dən* (saçın ağarması), *dil* (ağız üzvü), *dil* (hərbi əsir), *ocaq* (od yandırılan yer), *ocaq* (ailə), *arı* (həşərat), *arı* (təmiz) və s.

Eyni leksik vahiddin əks anlayışlar bildirməsinə dair verilən tapşırığın yerinə yetirilməsində şagirdlər onlara izah edilən nümunələrdən kənara çıxmamışdılar. Çünki belə sözlər dildə, əvvəla, çox deyil, ikincisi isə daxili ziddiyyəti anlamağın özü şagirdlər üçün bir qədər çətinidir. Bununla belə, *bağlamaq*, *keçirmək*, *aşırmaq*, *yaman*, *kökləmək*, *çalmaq*, *becərmək* kimi daxili ziddiyyətli sözlər əsasında maraqlı cümlələr tərtib edə bilmişdilər.

Şagirdlərin intellektual potensialının bərpası frazeoloji çoxmənalılığa aid nümunələrdə xüsusilə, diqqəti xəlb edirdi. Onlara verilən tapşırıqlar əsasında aşağıdakı kimi nümunələr müəyyənləşdirilərək cümlələrdə işlədilmişdi: *ələ gətirmək-ələ düşmək- ələ keçmək*, *əli gətirmək*, *əli uzanmaq*, *əli çatmaq*, *əli işləmək*, *əlini saxlamaq*, *əlini qaytarmaq*, *əlini uzatmaq*, *əlində qalmaq*,

əlindən vermək, əlindən çıxmaq, dili atmaq, dili gödək olmaq, dili uzun olmaq, dilə düşmək, dilə gətirmək, dilə salmaq, dilə gəlmək, dilini yağlı etmək; ələ düşmək, dilə düşmək, ayağa düşmək, işə düşmək, həvəsə düşmək, xataya düşmək, irəli düşmək və s.

Mənanın genişlənməsi ilə bağlı verilən tapşırıqlarda bundan fərqli olaraq izah vaxtı deyilən nümunələrdən kənara çıxmalar, demək olar ki, nəzərə çarpmırdı. Çünki belə sözlər bir qayda olaraq çoxmənalılıqla qarışdırılır. Buna baxmayaraq yadda saxlanılan nümunələr əsasında tərtib edilmiş cümlələr ağlabatan idi. Tərtib edilən cümlələrdə mənacə genişlənmiş aşağıdakı sözlərdən istifadə edilmişdi: *tıxac* (probka), *tıxac* (sıxlıq), *başçı* (rəhbər), *başçı* (ailənin başçısı), *başçı* (dəstənin başçısı), *başçı* (təsərrüfatın başçısı), *elçi* (səfir, diplomatik nümayəndə), *elçi* (ailə mərasiminin nümayəndəsi) və s.

Yeni sözlərə aid verilən nümunələrin əsasında cümlə tərkibinə dair yerinə yetirilən tapşırıqlarda çətinlik hiss olunmurdu. Görünür, şagirdlərin kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələri bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, şagirdlər belə dərslərin gedişində *çağdaş, bölgə, aşkarlıq, şəffaflıq, açıqlamaq, önəmli, öncül, baxış, durum, saysız, yetərli, endirim, durum* kimi sözlərə aid çətinlik çəkmədən cümlələr qura bilirdilər.

Bundan fərqli olaraq dialekt və şivə sözlərinə aid nümunələrin müəyyən edilməsində bir qədər passivlik müşahidə olunurdu. Şagirdlər ancaq izahlarda göstərilən *simsar, ismarıc, toxtamaq, təntimək, kirmiş, tamarzı, irişmək* kimi sözlərə dair cümlələr qurmağa cəhd göstərirdilər. Ancaq konversiyaya aid sözlərin müəyyənləşdirilməsində elə də çətinlik hiss olunmurdu. Belə ki, məsələn, *yaxşı, iti, gözəl, yeyin, pis* kimi sözləri həm sifət, həm də zərf yerində işlədə bilirdilər: *yaxşı adam-yaxşı danışmaq, iti bıçaq-iti yerimək, gözəl təbiət-gözəl görünmək, yeyin hərəkət-yeyin yerimək, pis davranış-pis danışmaq* və s. Eləcə də başqa nitq hissələrinin isim yerində işlədilməsi (*qoca*-sifət, isim, *aşağı*-isim-zərf, isim), *gənc*-(sifət, isim), çətin görünmürdü.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dərsliklərdə omonimləşmə, çoxmənalılıq, mənaların funksional dəyişməsi (konversiya) və yeni sözlər barədə məlumat verildiyindən şagirdlər həmin kateqoriyalara aid nümunələrin müəyyən edilməsində çətinlik çəkmirdilər. Ancaq daxili ziddiyyət, məna genişlənməsi və dialekt sözləri barədə məlumatlar az olduğundan həmin sahələrə aid leksik söz yaradıcılığı nümunələrinin aşkar edilməsində gerilik müşahidə edilirdi. Buna görə də

dərsliklərdə leksik söz yaradıcılığı məsələsinin ardıcıl verilməsinə ehtiyac olduğu əyani şəkildə özünü göstərir.

Leksik derivasiya nümunələri üzrə *yazılı nitq* normalarının müəyyənleş-dirilməsi istiqamətində də fərqlənmələr müşahidə edilmişdir. Bu sahəyə aid tapşırıqlarda leksik derivasiya nümunələrinin yazılış qaydalarına riayət etmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə şagirdlərə əvvəlcə ümumi isimlərin xüsusileşməsi və xüsusi isimlərin ümumiləşməsi yolu ilə düzələn sözlərin cümlədə yazılışı ilə əlaqədar tapşırıqlar verilmişdir. Şagirdlər ümumi isimlərin xüsusileşməsi yolu ilə düzələn: *Aslan, Ceyran, Maral, Laçın, Göyərçin, Sona, Çiçək, Badam, Nərgiz, Bənövşə, Almaz, Bəbir* kimi adların hər yerdə böyük yazılmasına aid nümunələrdə səhvə yol vermədilər.

Ancaq xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi yolu ilə düzələn sözlərin yazılışında, bəzi səhvlər aşkar edildi. Məsələn, *Badamlı* yer adının sifət kimi *badamlı, İstisu* yer adının *isti su, Dağüstü* yer adının *dağ üstü* və s. kimi yazılışında səhvlərə yol verərək ümumi ad bildirən sözləri böyük hərflə yazmışdılar. Görünür, şagirdlərin bu sahədə məlumatları azdır. Ona görə də ümumi isimlərin xüsusiyyə keçməsi barədə nümunələr çox verildiyi kimi, xüsusidən ümumiyyə keçidlə bağlı nümunələrin sayının artırılmasına da ehtiyac vardır.

Leksik vahidlərin mənədaxili dəyişməsi ilə yaranan sözlərin yazılışında isə, xüsusən, adların omonimliyi ilə bağlı nümunələrdə səhvlər, demək olar ki, aşkar edilmədi. Sözlərin mənə fərqi isə tərtib edilən cümlələrdə aydın başa düşülürdü. Nümunələrdə *bel* (iş aləti), *bel* (arxa), *bel* (dağın, təpənin üstü), *qabaq* (qarşı), *qabaq* (kudu), *eşik* (bayır), *eşik* (həyət), *dəm* (an), *dəm* (çayın rəngi), *kürə* (şar), *kürə* (çörək bişirilən qurğu), *mal* (heyvan), *mal* (əmtəə), *nazik* (incə), *nazik* (şirin çörək), *sərt* (ciddi), *sərt* (kəskin), *don* (paltar), *don* (soyuq) və s.

Əks anlayışlar bildirən sözlərin müvafiq cümlələrdə işlədilməsində də çətinlik yox idi. Çünki belə sözlər, bir qayda olaraq danışiq dilində çox işlənir: *yaman çalışır* (çox çalışır) – *yaman oxuyur* (oxumur), *lampa yandı* (işqlandı) – *lampa yandı* (xarab oldu) və s.

İsim və fellərin aparıcılığı ilə düzələn frazeologizmlərin yazılışında isə bəzi nöqsanlar aşkarlandı. Belə ki, məsələn, şagirdlərin bəziləri elə başa düşürdülər ki, frazeologizmlər vahid bir mənə bildirdiyi üçün onların tərkibindəki sözlər birlikdə yazılır. Ona görə də, məsələn, aşağıdakı kimi frazeologizmləri bir yerdə yazırdılar: *gözdəymək*, *gözəgəlmək*, *gözüdüşmək*, *gözəgirmək*, *gözəlləşmək*, *əlatmaq*, *əldəntutmaq*, *dildəmək*, *dilatmaq*, *ələdüşmək*, *işədüşmək*, *daradəüşmək*, *başadəüşmək*, *diladəüşmək*, *basırığadəüşmək* və s.

Mümkündür ki, belə sözlər nitqdəki intensivliyə görə bir vurğu altına düşsün və birlikdə yazılış haqqı qazansın. Ancaq yazı normasında sabitliyi saxlamaq naminə onların ayrı yazılması daha məqsədəuyğundur. Şagirdlərin səhvlərini nəzərə almaqla dərsliklərdə bu barədə ətraflı şərh verməyə ehtiyac vardır.

Sözlərin mənə genişlənməsinə aid verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsində demək olar ki, ciddi səhvlərə yol verilmədi. Çünki şagirdlər bildikləri sözləri cümlədə işlətməkdə çətinlik çəkmirdilər.

Yeni sözlərin yazılışında da demək olar ki, çətinlik çəkmirdilər. Çünki, məsələn, aşkarlıq, şəffaflıq, bölgə, dönəm, sayğı, baxış, sayılı, önəmli və s. kimi sözlər onlara kütləvi informasiya vasitələrindən, eləcə də informasiya texnologiyaları vasitələrindən məlumdur.

Dialekt və şivələr hesabına düzələn sözlərin bəzilərinin yazılışında isə müəyyən nöqsanlar aşkarlandı. Məsələn, *bişirim*, *müştuluq*, *öləzimək*, *simsar*, *toxtamaq*, *təntimək* kimi sözlərin yazılışında səhvlərə yol verilmiş və onlar bu variantda çatdırılmışdı: *bişirim* (pişirim), *muştuluq* (muştuq), *öləzimək* (ələzimək), *simsar* (mismar), *toxtamaq* (toxlamaq), *təntimək* (təpimək).

Buradan aydın olur ki, dərsliklərdə dialektlərdən gələn sözlərə dair xüsusi izahat verilməsinə ehtiyac vardır. Dərs deyən müəllimlərin özləri də həmin sözlərin

mənasını və düzgün yazılışını özləri yaxşı bilməlidirlər ki, şagirdlərə də bu vacib məsələni doğru-dürüst anlada bilsinlər.

Nəhayət, konversiya yolu ilə düzələn sözlərin düzgün yazılışında demək olar ki, ciddi səhvlər aşkarlanmadı. Çünki dərsliklərdə sifətin zərf yerində, ismin sifət yerində və başqa nitq hissələrinin isim yerində işlənməsinə dair müvafiq nümunələr var və şagirdlər onları yaxşı mənimsəyə bilirlər.

Şagirdlərin leksik derivasiya nümunələri üzrə şifahi nitq normalarına yiyələnməsinin müəyyənləşdirilməsində də maraqlı məqamlar müşahidə edilmişdir.

Aparılan təcrübə göstərdi ki, şagirdlər ümumi isimlərin xüsusi isimlərə və xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçidi yolu ilə düzələn leksik vahidlərin şifahi nitqdə ifadə olunması zamanı normadan kənara çıxmalara yol vermədilər. Eyni zamanda, sözlərin mənalarının düzgün qavranılmasında yanlışlıqlar aşkar edilmədi. Omonimləşmə yolu ilə yaranan sözlərin tələffüzü zamanı da demək olar ki, müvafiq normalara əməl olunurdu. Fellərin aparıcılığı ilə düzələn frazeologizmlərin yazılışında nöqsanlar aşkar olunsada onların şifahi nitqdəki ifadəsində normalar yerli-yerində idi. Belə ki, məsələn, başa düşmək, əl tutmaq, gözə gəlmək, gözə girmək, gözdən düşmək, başa düşmək, dilinə gəlmək,

həvəsə düşmək kimi frazeologizmlərin tərkibindəki sözlər müstəqil vurğu ilə aydın deyilirdi.

Əks anlayışlı sözlərin tələffüzündə də normadan kənara çıxmaq halları müşahidə edilməmişdir. Eyni zamanda, məna genişlənməsi hesabına baş verən leksik derivasiya nümunələrinin deyilişində də nöqsanlar müşahidə edilməmişdir.

Şagirdlərə müstəqil mətbuatın dilində rast gəlinən yeni sözlər təqdim edildiyi zaman isə aşkar oldu ki, onların bu qisminin mənası hamı üçün aydın deyil. Ona görə də tələffüzdə də variantlılıq müşahidə edildi. Məsələn, *şagirdlər, başqan, ilişki, ilgili, sonuc, sonuclamaq, uzay, ilginc, yöntem, yönəlik, öyrənci, durum, dönəm, olay, oy, incələmək, sərgiləmək, ödül, soyçuluq, cıvar, gəlişmə, çözmək, yaşam, törə, toplum* kimi sözlərin mənasını izah etməkdə çətinlik çəkirlər və tələffüz norması da yerində deyildi.

Bundan başqa, mətbuatda özünə yer tapan *forpost, tandem, fiasko, depressiya, racon, rekviyem, kompramat, disbalans, konsensius* və digər bu kimi Avropa mənşəli sözlərin mənasını və tələffüzünü bilmirdilər. Ona görə burada iki yol barədə düşünmək lazımdır. Ya leksikologiyanın tədrisi zamanı bu cür sözlərin öyrədilməsinə diqqət yetirilməlidir, ya da ehtiyac olmadan

işlədilər əcnəbi sözlərin mətbuata gətirilməsinə yol verilməməlidir.

Leksik derivasiya məsələləri ilə bağlı təcrübələrdə şagirdlərin bəzi sözləri (xüsusilə, əcnəbi sözləri) vurğuya görə düzgün tələffüz etmədikləri də aşkar olundu. Məsələn, *yar'marka*, *o'pera* sözünün *yarma'rka*, *İngi'ltərə* sözünün *İngiltə'rə*, *o'pera* sözünün *ope'ra*, *dispanse'r* sözünün, *dispa'nser*, *alergi'ya* sözünün *alle'rgiya*, *enerji'* sözünün *ene'rji* kimi tələffüz müşahidə edildi. Bu o deməkdir ki, vurğunun tələffüzü ilə əlaqədar dərsliklərdəki boşluğun yeri doldurulmalı və müəllimlərin özlərinin vurğu tələffüzünə yiyələnmələrinə diqqət yetirilməlidir.

Dialekt və şivə sözlərinin tələffüzündə də fərqlilik nəzərə çarpırdı. Məsələn, muştuluq sözünün *muştulaq*, *sayrışmaq* sözünün *sıyıışmaq*, *toxtamaq* sözünün *toxtumaq*, *təntimək* sözünün *təntəmək*, *gənəşmək* sözünün *genəşmək* kimi tələffüzü diqqətdən yayınmadı. Görünür, dərsliklərdə bu sahəyə diqqət bir qədər artırılmalıdır.

Konversiya yolu ilə söz yaradıcılığına dair aparılan təcrübədə şagirdlərin sözləri düzgün tələffüz etmələri yaxşı hal kimi qiymətləndirilməlidir. Ancaq bəzi sözlər var ki, onlarda intonasiyaya görə məna dəyişməsi əmələ gəlir. Məsələn, *yaxşı* sözü yerinə görə isim (yaxşıya yaxşı deyərlər), sifət (yaxşı kitab), və zərf (yaxşı oxuyur) kimi işlənir. Ancaq *yaxşı* sözü bəzən intonasiyaya görə fel

yerində də işlənə bilir: *ya/xşı* (dayan, gəlmə). Bunun kimi, *yavaş* sözü də fel yerində işlənə bilir: *ya/vaş* (bəsdir, yetər, dayan).

Ancaq bağlayıcısı intonasiyaya görə zərflə yerdə işlənir: *a'ncaq* (gec) gələ bilər. *İndi* zaman zərflə tərzihərəkət zərflə kimi işlənə bilir: *indi* gəl (tez gəl) və s.

Bununla yanaşı, *harada, bura, kimdir, nədir, orada* kimi sözlərdə vurğunun əvvəllə düşüb işlənməsi cümlədə emosiya yaradır. Təcrübə zamanı məlum olur ki, şagirdlər belə sözləri nitqdə işlədirlər, ancaq onların funksiyasını bilmirlər. Ona görə də dərsliklərdə bunlara diqqəti artırmaq məqsəduyğundur. Bu mənada ki, informasiyaların genişləndiyi indiki mərhələdə Azərbaycan dili nitq mədəniyyətinin inkişafı xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır.

Leksik derivasiyanın öyrədilməsi bazasında şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan təcrübənin nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilən kimi olmuşdur:

Gəncə şəhərindəki 4 saylı məktəbin 6^a və 6^v kontrol siniflərində cavabların səviyyəsi belə olmuşdur: 6^a (30 nəfər): əla 5 nəfər (16,6%), yaxşı 7 nəfər (23,4%), kafi 14 nəfər (46,6%), qeyri-kafi 4 nəfər (13,4%); 6^v (30 nəfər): əla 5 nəfər (16,6%), yaxşı 8 nəfər (26,6%), kafi 15 nəfər (50,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (6,8%). 7^a və 7^v eksperimental

siniflərində isə göstəricilər belədir: 7^a (29 nəfər): əla 7 nəfər (24,2%), yaxşı 8 nəfər (27,2%), kafi 10 nəfər (34,5%), qeyri-kafi 4 nəfər (14,1%); 7^v (30 nəfər): əla 7 nəfər (23,4%), yaxşı 10 nəfər (33,4%), kafi 8 nəfər (26,6%), qeyri-kafi 5 nəfər (16,6%).

27 *saylı* məktəbin 10-cu və 11-ci kontrol siniflərində göstəricilər belədir: 10-cu sinifdə (25 nəfər): əla 4 nəfər (16,0%), yaxşı 10 nəfər (40,0%), kafi 8 nəfər (32,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,0%); 11-ci sinifdə (24 nəfər): əla 4 nəfər (16,6%), yaxşı 9 nəfər (37,5%), kafi 8 nəfər (33,4%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,5%).

5^a və 5^c kontrol siniflərində isə göstəricilər belə olmuşdur: 5^a (23 nəfər): əla 6 nəfər (26,4%), yaxşı 7 nəfər (30,3%), kafi 7 nəfər (30,3%), qeyri-kafi 3 nəfər (13,3%); 5^c (10 nəfər): əla (25,0%), yaxşı 8 nəfər (40,0%), kafi 6 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,0%).

32 *saylı* məktəbdə göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur. 7^a və 7^v kontrol siniflərdə: 7^a (18 nəfər): əla 4 nəfər (22,3%), yaxşı 8 nəfər (44,2%), kafi 4 nəfər (22,3%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,6%); 7^v (18 nəfər): əla 3 nəfər (16,7%), yaxşı 7 nəfər (38,7%), kafi 5 nəfər (27,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (16,7%). 10^a və 10^v eksperimental siniflərində göstəricilər belədir: 10^a (17 nəfər): əla 4 nəfər (23,5%), yaxşı 8 nəfər (47,1%), kafi 4 nəfər (23,5%), qeyri-kafi (5,9%); 10^v (22 nəfər): əla 5 nəfər (22,6%),

yaxşı 9 nəfər (40,6%), kafi 6 nəfər (27,2%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,6%).

33 *saylı* məktəbin 10-cu və 11-ci kontrol siniflərində göstəricilər belədir: 10-cu sinif (18 nəfər): əla 3 nəfər (16,6%), yaxşı 10 nəfər (55,6%), kafi 4 nəfər (22,2%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,6%); 11-ci sinif (21 nəfər): əla 4 nəfər (19,0%), yaxşı 8 nəfər (37,0%), kafi 7 nəfər (35,5%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,5%).

5^a və 5^v kontrol siniflərinin göstəriciləri isə belədir: 5^a (17 nəfər): əla 4 nəfər (23,5%), yaxşı 10 nəfər (58,8%), kafi 2 nəfər (11,8%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,9%); 5^v (18 nəfər): əla 5 nəfər (27,8%), yaxşı 9 nəfər (50,0%), kafi 2 nəfər (11,1%), qeyri-kafi 2 nəfər (11,1%).

Gəncə şəhər məktəblərində leksik derivasiyaya aid nitq mədəniyyətinin mənimsənilməsinə dair göstəricilərdə də ciddi fərqlər müşahidə edilmir. Məktəbdə aparılan mütəmadi təcrübələr və nitq mədəniyyətinin mənimsədilməsinə dair tərtib edilmiş proqramın realizə edilməsi göstəricilərin səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Artımın əsas səbəblərindən biri isə, əlbəttə ki, şəhər mühitinə məxsus nitq vəhdətinin baş verməsinə meyilliliyin formalaşmasından ibarətdir. Kənd məktəblərinə dair göstəricilərdə isə nisbi səviyyə aşağı olmuşdur. Bunun əsas səbəbi isə lokal mühitin nitq normasına göstərdiyi deqradasiya təsirindən ibarətdir.

Çənlibel 2 saylı kənd məktəbinin 7^a və 7^v kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri belədir: 7^a (20 nəfər): əla 3 nəfər (15,0%), yaxşı 8 nəfər (40,0%), kafi 6 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (15,0%); 7^v (16 nəfər): əla 3 nəfər (18,9%), yaxşı 8 nəfər (40,0%), kafi 3 nəfər (18,9%), qeyri-kafi 1 nəfər (6,1%). 10^v və 11^v eksperiment siniflərində isə göstəricilər aşağıdakı kimidir: 10^v (15 nəfər): əla 5 nəfər (33,5%), yaxşı 4 nəfər (26,6%), kafi 4 nəfər (26,6%), qeyri-kafi 2 nəfər (13,3%); 11^v (25 nəfər): əla 6 nəfər (24,0%), yaxşı 8 nəfər (32,0%), kafi 8 nəfər (32,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,0%).

Müxtariyyə kənd məktəbində 7^a və 7^c kontrol siniflərinin göstəriciləri aşağıdakılardır: 7^a (20 nəfər): əla 4 nəfər (20,0%), yaxşı 9 nəfər (45,0%), kafi 5 nəfər (25,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (10,0%); 7^c (17 nəfər): əla 3 nəfər (17,9%), yaxşı 8 nəfər (46,1%), kafi 5 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (6,0%).

10^a və 10^c eksperiment siniflərinin göstəriciləri isə bunlardır: 10^a (20 nəfər): əla 6 nəfər (38,0%), yaxşı 6 nəfər (30,0%), kafi 7 nəfər (35,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,0%); 10^c (20 nəfər): əla 7 nəfər (35,0%), yaxşı 6 nəfər (30,0%), kafi 6 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,0%).

Eksperimentin nəticələri onu deməyə əsas verir ki, kənd məktəblərində nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün potensial imkanlar mövcuddur. Bu potensialdan

səmərəli istifadə olunması tədris işçilərinin əsas vəzifələrindən biridir.

Morfoloji derivasiya qaydalarının öyrədilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri. Məktəblərdə təcrübə aparılarkən nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı üç əsas cəhət nəzərə alınmışdır: a) şagirdlərin intellektual potensialının və məntiqi təfəkkürünün inkişafı; b) yazılı nitq qaydalarına riayət edilməsi; c) morfoloji derivasiya nümunələrinin şifahi nitqdə norma hüdudunda ifadə olunması.

Şagirdlərin intellektual potensialının və məntiqi təfəkkürünün formalaşdırılması ilə əlaqədar dərsliklərdə kifayət qədər sual və tapşırıqlar verilmişdir. Odur ki, morfoloji söz yaradıcılığına aid verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsində çətinlik demək olar ki, müşahidə edilmədi. Məsələn, adlardan ad düzəldilməsi ilə bağlı suallara həm yazılı və həm də şifahi cavablardan aydın oldu ki, şagirdlər isimdən isim düzəldə bilən şəkilçilərin iştirakı ilə əmələ gətirilən *dağlıq, bağlıq, çöllük, yaylaq, saylaq, duzlaq, otlaq, qazança, lüğətçə, dəftərçə, bağçılıq, yolçuluq, kasıbçılıq, vətəndaş, yoldaş, sirdaş* kimi sözləri *müəyyən etməkdə çətinlik çəkmirlər.*

Eyni zamanda, isimdən sifət düzəldilməsində iştirak edən -lı (-li, -lu, lü), -sız (-siz, -suz, -süz), -çı (-çi, -çu, -

çü) şəkilçiləri vasitəsi ilə sözyaratmaya aid nümunələrin müəyyən olunmasında çətinlik hiss olunmadı. Bu şəkilçilərin iştirakı ilə söz düzəldilməsinə aid şifahi şəkildə aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərdilər: *duzlu, dadlı, bərəkətli, yağsız, həvəssiz, odunsu, meşəçi, çöpçü*.

Sifətdən isim düzəldən- *lıq* (-lik, - luq, - lük), *-dağı* (-dəki), *-lar* (-lər) şəkilçilərinin vasitəsi ilə formalaşan *yaxşılıq, pis lik, düzlük, doğruluq, dağdakı, eldəki, şəhərdəki, qaralar, göylər, yaşılar* kimi sözləri nümunə göstərdilər.

Sifətdən sifət düzəltməyə dair *ağlı, qırmızılı, qaralı, göylü, saydan isim düzəltməyə dair qırıqlar, yeddilər, iyirmi altılar, doxsan birlər, feldən ad düzəltməyə dair qırıq, sönük, yarlıq, bilik, biçin, əkin, udum, qurum, düzüm, ölçü, çəki, seçki, asqı, pusqu, qurğu, durğu, çöküntü, qırıcı, örtülü, vuruşqan, çalışqan, əzgin, örtülü, sızanaq, döyənək, süzmə, qoşma; adlardan fel düzəltməyə dair dillən, köplən, yağlan, yaxşılaş, dərdləş, gözlət, gizlət, yastılat* kimi nümunələr göstərə bildilər.

Feldən fel düzəltməyə dair nümunələrin tapılmasında da çətinlik hiss olunmurdu. Ancaq növ şəkilçilərinin sözdüzəltmədə iştirakı məsələsində anlaşılmazlıq baş verməsi müşahidə olunur. Belə ki, *görün, sevin, geyin, yuyun, daran, güldür, dondur, yazdır, düzdür, vuruş, bölüş* kimi nümunələr feldən fel düzəltmə üsulunun məhsulu

olduğu kimi, həm də müvafiq olaraq, qayıdış, icbar və qarşılıq növlərində göstəriciləridir. Şagirdlər bir məsələnin izahında çətinlik çəkirdilər ki, dərsliklə felin növləri qrammatik kateqoriya kimi izah olunduğu halda, həmin kateqoriya üzrə formalaşan sözlər həm də sözyaratma vasitəsinin məhsulu hesab edilir. Görünür, dərsliklərdə bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi üçün əlavə izahat verilməsinə ehtiyac vardır.

Morfoloji derivasiya nümunələri *əsasında yazılı normalara* riayət edilməsi məsələsi də dərsliklərdə demək olar ki, kifayət qədər öz həllini tapır. Çünki bütün izah və şərhlər, sual və tapşırıqlar ancaq yazılı dilə aid nümunələrin üzərində qurulur. Ancaq morfoloji derivasiyaya aid elə nümunələr də var ki, onlar danışığa və yazıda istər-istəməz fərq yaradır. Ona görə də derivasiya qaydaları öyrədilərkən fərq yaradan və yaratmayan nümunələr üzərində təhlil aparmaq nitq mədəniyyətinin vəzifəsi kimi ortaya çıxır. Təcrübə zamanı bu iki amil nəzərə alınmışdır.

Yazılı dilə aid normaların mənimsədilməsində iki istiqamət üzə çıxır. Birincisi, yazılı və şifahi nitqdə fərq yaratmayan nümunələrdən ibarətdir. İkincisi isə yazıda və nitqdə fərq yaradanlardır. Birinci istiqamət fərq yaratmadığı üçün ona aid nümunələri birbaşa yazılı nitq materialı kimi qəbul etmək olar. Bu istiqamətdə təcrübə

aparılarkən ilk sual və tapşırıqlar da belə nümunələrin necə müəyyən edilməsindən ibarət oldu. Təcrübə aparılan ayrı-ayrı siniflərdə sual belə qoyulur: “Söz kökü sonuna sözdüzəldici şəkilsə qoşulduğu hansı hallarda kök və şəkilçi aralığında dəyişmə baş vermir?” Əlbəttə ki, bu sual gözlənilməz idi. Buna nəinki şagirdlər, hətta, müəllimlərin özləri də asanlıqla cavab tapa bilmədilər. Çünki dərslərlərin özündə nitq mədəniyyətinə aid məsələlərin bu istiqamətdə öyrədilməsi barədə izahlar, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Cavab məlum olduqda isə nümunələrin müəyyən edilməsi də asanlaşdı. Şagirdlərə izah olundu ki, sonu saitlə bitən sözlərə istənilən şəkilçi qoşulduqda kök və şəkilçi arasında heç bir dəyişmə baş vermir. Ona görə də belə sözlər vahid qaydada yazılır. Yazıldığı kimi də deyilir. Bu qaydaya aid nümunələri isə şagirdlər özləri müəyyən etdilər: *quzu-quzuçu, duru-durulaş, saxla-saxlat, gözlə-gözlət, təpə-təpəlik, təpəcik, körpə-ökrpəlik, həya-həyalı, qorxu-qorxusuz*.

Şagirdlərə eyni zamanda, izah olundu ki, şəkilçi əvvəli saitlə başladıqda da dəyişmə baş vermir. Bu izah əsasında da nümunələr asanlıqla tapıla bildi: *qır-qırıq, ölçü-ölçücü, vur-vuruş, döy-döyüş, qoş-qoşul, keç-keçici*.

Şagirdlərə, həmçinin, izah edildi ki, söz sonu x, ƒ, y, l, v, f, h, m samitləri ilə bitən sözlərə də şəkilsə qoşulduqda dəyişmə baş vermir: *yox-yoxla, bax-baxdır, çıx-çıxdaş,*

yolux-yoluxdur; bağ-bağlı, bağsız, sağ-sağlıq, sağlam; duy-duyğu, əy-əyləş, key-keyləş, doy-doydur; gül-gülçülük, güldür, qov-qovdur, kif-kiflən, şəh-şəhli, günah-günahkar, günahsız, qurum-qurumsuz, doyum-doyumcul, sağlam-sağlamlıq və s.

Həmçinin, bu da izah edildi ki, sonu novlu *s, z, ş, y, r* samitləri ilə bitən sözlərə *d, k, g, m, s* ilə başlayan müvafiq şəkilçilər qoşulduqda da dəyişmə baş vermir. Bu halda söz kökü və şəkilçi arasında *sd, sk, zd, zg, şm, nd, ns, ys, rd, rk, rs* kimi səs birləşmələri baş verir ki, onların da yanaşı tələffühü ağırlıq törətmir. Buna görə də kök-şəkilçi hissəsində belə samit yanaşması olan sözlər yazıda və nitqdə eyni cür ifadə olunur: *tələs-tələsdir, küs-küsdür, sus-susdur, kəs-kəskin, süz-süzdür, süzgün, düz-düzgün, şiş-şişman, sürüş-sürüşdür, görüş-görüşdür, yan-yandır, sön-söndür, son-sonuz, dən-dənsiz, qaraş-qarajsız, qur-qurdur, gör-görkəm, bar-barsız və s.*

Sözün kök-şəkilçi hissəsində fərq yaradan nümunələrin yazı norması sabit qalır. Şifahi nitqdə isə fərqlənmə baş verir. Belə nümunələrin hansı şəraitdə formalaşması barədəki suallar da şagirdlərdə çətinlik törədirdi. Təcrübənin nəticəsinin asanlaşdırılması məqsədi ilə şagirdlərə izah edildi ki, söz kökü və şəkilçi arasında elə samitlər də qarşılaşır ki, onların tələffüzü şifahi nitqdə çətinlik törədir. Ona görə də yazıda onlar vahid qaydada

yazılır. Çünki yazıda variantlığa yol verilməsi norma baxımından məqbul deyildir. Danışığda isə fərqlər baş verir ki, bu fərqləri normaya görə minimuma endirmək vacib bir məsələdir. Fərqlər o zaman daha çox baş verir ki, söz sonunda kipləşən *q, k, d, ğ, c, p, b* kimi samitlər işlənmiş olsun. Bu halda şəkilçi əvvəlinin hansı samitlə başlanmasından asılı olmayaraq fərqlənmə əmələ gəlir: *yaraq-yaraqılı-yaraxlı-yarağlı, daraq-daraqsız-daraxsız-darağsız; çörək-çörəkli-çörəx'li-çörəyli, çörək-çörəkçi-çörəx'çi-çörəyçi; öyüd-öyüdçü, öyüççü, söyüd-söyüdlük-söyüddük; saç-saçlı-çaşdı, köç-köçkün-köşkün; kərpic-kərpicli-kərpişli-kərpişdi, çöp-çöpçü-çöfçü, qab-qabsız-qavsız.*

Bu sözlərin yazı qaydası sabit olsa da qarşılaşan *ql, qs, kl, kr, dr, dl, çl, çk, çl, pç, bs* samitlərinin tələffüzü çətinlik yaradır. Ona görə də tələffüz fərqlərini vahid nitq norması kimi, əlbəttə ki, birmənalı qəbul etmək olmaz. Ona qalsa hər bir yerli nitq arealı üçün bir nitq norması tətbiq edilərdi. Bu isə norma vahidliyinin bərqərar edilməsi baxımından qüsurluluqdur. Odur ki, belə fərqləri mümkün qədər yazı qaydasına uyğunlaşdırmaq üçün dilin özünü uzual vərdislərə öyrətmək lazımdır. Yaxşıdır ki, şagirdlər belə fərqləri qabarıqlaşdırmaq üçün özlərini o qədər də meylli göstərmirdilər. Ancaq fakt budur ki, belə fərqlər mövcuddur. Məktəbin vəzifəsi isə bu tipli fərqlərin

aradan qaldırılmasına yardım etməkdən və buna ardıcıl olaraq səy göstərməkdən ibarətdir.

Nəhyaət, şagirdlərə belə bir sualla müraciət olundu ki, sonu *ş, z, n, r* samitləri ilə bitən sözlərə *l* samiti ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda hansı dəyişmə baş verir? Suala verilən cavab müvafiq nümunələrdə öz həllini tapdı. Şagirdlər belə nümunələr gətirdilər: *qaş-qaşlı-qaşdı, quş-quşlar-quşdar, göz-gözlük-gözdük, söz-sözlük-sözdük, həvəs-həvəsli-həvəsdi, həyəcan-həyəcanlı-həyəcannı, duman-dumanlı-dumannı, bahar-baharlı-baharlı, açar-açarlı-açarlı, etibar-etibarlı-etibarlı, rüzgar-rüzgarlı-rüzgarlı.*

Şagirdlər yazı normasını düzgün müəyyən etdilər. Ancaq nitq normasına gəlinə, dəyişmiş variantdan istifadəyə meyl olduğu müşahidə edildi. İfadə zamanı isə daha çox yazı variantına üstünlük verilirdi. Təcrübədən aydın oldu ki, şagirdlər məktəbdə yazı normasına üstünlük verirlər. Sərbəstlikdə isə nitq üzrə yaranan dəyişmələrə meyli olurlar. Ancaq tövsiyə edildi ki, elə nitqdə dəyişmiş variantın yazı norması saxlanılsın. Çünki sözü *baharlı, açarlı, etibarlı, rüzgarlı* deməkdənsə *baharlı, açarlı, etibarlı, rüzgarlı* kimi demək elə də çətin deyil və bu yazı ilə nitq arasında norma tarazlığı yaradır. Ardıcıl olaraq yazı ilə nitq arasında norma bərabərliyi yaratmağa nail olmaq isə informasiyada maneçiliklərin aradan

qaldırılmasını təmin edir. Morfoloji derivasiya qaydalarının öyrədilməsi bazasında şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan təcrübənin nəticələri.

Gəncə şəhərində 4 saylı məktəbin 7^a və 7^v kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri belə olmuşdur: 7^a (29 nəfər): əla 4 nəfər (14,0%), yaxşı 11 nəfər (37,0%), kafi 8 nəfər (18,0%), qeyri-kafi 6 nəfər (20,1%); 7^v (30 nəfər): əla 5 nəfər (16,8%), yaxşı 12 nəfər (40,0%), kafi 11 nəfər (36,7%), qeyri-kafi 2 nəfər (6,5%). 10-cu və 11-ci eksperiment siniflərində isə mənimsəmə səviyyəsinin bir qədər üstün olduğu nəzərə çarpır. Bu göstəricilər belədir: 10-cu sinif (20 nəfər): əla 7 nəfər (35,0%), yaxşı 8 nəfər (40,0%), kafi 4 nəfər (20,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (8,0%); 11-c sinif (29 nəfər): əa 8 nəfər (27,6%), yaxşı 10 nəfər (34,5%), kafi 6 nəfər (20,7%), qeyri-kafi 6 nəfər (20,1%).

27 saylı məktəbdə aparılan təcrübənin də nəticələri qismən buna uyğundur. 7^a və 7^v kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri belə olmuşdur: 7^a (22 nəfər): əla 4 nəfər (18,2%), yaxşı 8 nəfər (36,3%), kafi 9 nəfər (40,9%), qeyri-kafi 1 nəfər (4,6%); 7^v (23 nəfər): əla 4 nəfər (17,5%), yaxşı (35,2%), kafi 9 nəfər (39,1%), qeyri-kafi 2 nəfər (8,2%).

Eksperiment siniflərindəki göstəricilər də 4 saylı məktəbdəki nəticələrə uyğundur. Belə ki, 10-cu və 11-ci

eksperiment siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur: 10-cu sinif (25 nəfər): əla 7 nəfər (28,0%), yaxşı 10 nəfər (40,0%), kafi 6 nəfər (24,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (8,0%); 11-ci sinif (24 nəfər): əla 7 nəfər (29,0%), yaxşı 11 nəfər (46,0%), kafi 3 nəfər (12,5%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,5%).

32 *saylı* məktəbdə aparılan təcrübədə şagirdlərin sayı ilə nisbətdə cüzi fərq müşahidə edilmişdir. 7^a və 7^v kontrol siniflərində nəticə belə olmuşdur: 7^a (18 nəfər): əla 3 nəfər (16,8%), yaxşı 7 nəfər (38,8%), kafi 5 nəfər (27,6%), qeyri-kafi 3 nəfər (16,8%); 7^v (18 nəfər): əla 3 nəfər (16,8%), yaxşı 8 nəfər (44,3%), kafi 4 nəfər (22,1%), qeyri-kafi 3 nəfər (16,8%). 10^a və 10^v eksperiment siniflərində isə nəticə belədir: 10^a (17 nəfər): əla 5 nəfər (29,4%), yaxşı 7 nəfər (41,1%), kafi 4 nəfər (23,5%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,1%); 10^v (22 nəfər): əla 6 nəfər (27,3%), yaxşı 8 nəfər (36,5%), kafi (27,3%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,1%).

33 *saylı* məktəbdə aparılan təcrübənin də yekunlarında nisbi yaxınlıq müşahidə edilir. 7^a və 7^v kontrol siniflərində nəticə belə olmuşdur: 7^a (23 nəfər): əla 4 nəfər (17,5%), yaxşı 9 nəfər (39,1%), kafi 8 nəfər (35,2%), qeyri-kafi 2 nəfər (8,2%); 7^v (21 nəfər): əla 4 nəfər (19,0%), yaxşı 8 nəfər (38,1%), kafi 8 nəfər (38,1%), qeyri-kafi 1 nəfər (4,8%). 10-cu və 11-ci eksperiment

siniflərində aparılan təcrübənin yekunları isə aşağıdakı kimidir: 10-cu sinif (18 nəfər): əla 5 nəfər (27,6%), yaxşı 7 nəfər (38,8%), kafi 4 nəfər (22,1%), qeyri-kafi 2 nəfər (11,5%); 11-ci sinif (21 nəfər): əla 6 nəfər (28,6%), yaxşı 8 nəfər (38,1%), kafi 5 nəfər (23,8%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,5%).

Şəkmir rayonunun kənd məktəblərində göstəricilərin səviyyəsi nisbi aşağı olmuşdur. 2 sayılı Çənlibel kənd məktəbinin 7^a və 7^v kontrol siniflərində göstəricilər aşağıdakı kimidir: 7^a (14 nəfər): əla 3 nəfər (21,3%), yaxşı 5 nəfər (35,8%), kafi 5 nəfər (35,8%), qeyri-kafi 1 nəfər (7,1%); 7^v (15 nəfər): əla 3 nəfər (20,0%), yaxşı 7 nəfər (46,6%), kafi 3 nəfər (20,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (13,4%).

10^v və 11-ci eksperiment siniflərində isə göstəricilər belədir: 10^v (15 nəfər): əla 4 nəfər (26,7%), yaxşı 6 nəfər (40,0%), kafi 3 nəfər (20,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (13,3%); 11-ci sinif (23 nəfər): əla 6 nəfər (26,1%), yaxşı 8 nəfər (34,9%), kafi 7 nəfər (29,9%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,1%). Bu göstəricilər faiz nisbətinə görə Muxtariyyə kənd məktəbində aparılan təcrübənin nəticələrinə uyğun gəlir. Muxtariyyə kənd məktəbinin 7^a və 7^v kontrol siniflərində nəticə belə olmuşdur: 7^a (20 nəfər): əla 4 nəfər (20,0%), yaxşı 7 nəfər (35,0%), kafi 7 nəfər (35,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (10,0%); 7^v (16 nəfər): əla 2 nəfər (12,5%), yaxşı 6

nəfər (37,5%), kafi 6 nəfər (37,5%), qeyri-kafi 2 nəfər (12,5%). 10^a və 10^c eksperiment siniflərinin göstəriciləri isə bunlardır: 10^a (20 nəfər): əla 5 nəfər (25,0%), yaxşı 8 nəfər (40,0%), kafi 6 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,0%)% 10^c (20 nəfər): əla 5 nəfər (25,0%), yaxşı 7 nəfər (35,0%), kafi 6 nəfər (30,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (10,0%).

Kənd məktəblərinin göstəricilərində müşahidə edilən nisbi yaxınlıq, ilk növbədə şagirdlərin əhatə olduğu lokal nitq mühitinin təsiri ilə bağlıdır.

Sintaktik derivasiya qaydalarının öyrədilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri. Nitq mədəniyyətinin tələblərinə uyğun olaraq təcrübə üç istiqamətdə aparılmışdır:

1) şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürünün inkişafı; 2) yazılı nitq normalarına riayət edilməsi; 3) şifahi normaların stabilləşdirilməsi.

Şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar olan sorğu tapşırıqlarda, əsas etibarını ilə, sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin quruluşu məsələləri əsas yer tutmuşdur. Doğrudur, bu dissertasiya işində sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözlərin forma və məzmun tərəfi nəzərə alınaraq onlar derivasiya qaydaları üzrə *nominativlər, repetitlər, monolitlər, metofofizmlər və hibridlər* kimi təqdim edilir.

Dərsləklərdəki izah və şərhlər, sual və tapşırıqlar sintaktik söz yaradıcılığının bu qaydalarına müvafiq nümunələr üzərində qurulsada onlar göstərilən ardıcılıqla yox, hər bir nitq hissəsinə aid bölmə içərisində xüsusi olaraq verilir. Ona görə də şagirdlərin qarşısında elə sual və tapşırıqlarla çıxmaq lazım gəlirdi ki, burada həm müvafiq nitq hissələrinə aid mürəkkəb sözlər əhatə olunsun, həm də onların forma və məzmun cəhəti nəzərə alınsın. Ona görə də təcrübəyə əvvəlcə mürəkkəb sözlərin sintaktik söz yaradıcılığının məhsulu olması ilə bağlı sual və tapşırıqlardan başlandı. Şagirdlər bilməlidirlər ki, onların mürəkkəb söz kimi öyrənilməli olduqları dil vahidləri *sintaktik* söz yaradıcılığı prosesinin məhsuludur. Ona görə də sintaksisin nə olduğu, sintaksis termininin hansı mənada işlədilməsini öyrətməyə etiyac hiss olunurdu. Şagirdlər anladıqda ki, *sintaksis* termini qovuşma, birləşmə, tərkib yaratmaq mənası bildirir, onda mürəkkəb sözlərin sintaktik söz yaradıcılığına aid edildiyini başa salmaq elə də çətinlik yaratmadı. Bu ilk addımdan sonra, artıq, mürəkkəb sözlərin sintaktik derivasiya qaydalarına müvafiq şəkildə müəyyən edilməsində ehtimal olunan çətinlik, belə demək olar ki, aradan qaldırıldı. Beləliklə, nominativlərin öyrədilməsi və bunlara aid nümunələrin tapılması məqsədi ilə ilk növbədə, nominativ quruluşlu nümunələrin tapılmasına

diqqəti yönəltmək lazım gəldi. Şagirdlərə təklif edildi ki, eyni sözlərin, yaxın mənalı sözlərin, əks (zidd) mənalı sözlərin, təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözləri tapıb tapşırıq dəftərlərində yazsınlar. Şagirdlər belə sözlərə dair çətinlik çəkmədən aşağıdakı kimi nümunələri müəyyən elə bildilər: *tez-tez, iti-iti, yavaş-yavaş, yeyin-yeyin, qohum-aqbəra, yar-yoldaş, dost-taniş, söz-söhbət, bəzək-düzək, yaxşı-yaman, aşağı-yuxarı, az-çox, alt-üst, dost-düşmən, pis-yaxşı* və s.

Bundan sonra isə daxili şəkilçili (sözdüzəldici və sözdüzəldici) mürəkkəb sözlərin tapılması barədə tapşırıq verildi. Şagirdlər asanlıqla bu tapşırığa müvafiq olaraq *yağlı-yağlı, qarlı-qarlı, yağsız-duzsuz, topsuz-tüfəngsiz, eninə-yoxuşa, əldən-ələ, göz-gözə, altdan-üstədən* kimi nümunələri misal gətirdilər.

Eyni zamanda, daxili təkrar yolu ilə düzələn *qayır-qayır* (qaynamaq), *oyur-oyur* (oynamaq), *bıldır-bıldır* (yaş tökmək), *ilim-ilim* (itmək) kimi maraqlı nümunələr tapa bildilər.

Şagirdlər, verilən tapşırıqlara uyğun olaraq analitik model kimi formalaşan aşağıdakı kimi nümunələrin tapılmasında da çətinlik çəkmədilər: *ayağı yalın, başıaçıq, gözüyumulu, bağdırıçılpaq, yarım müdafiə, yarım dünya, şəhərlərarası, ağbirçək, ayaqqabı, bayramqabağı, yazqabağı* və s.

Bu kimi nümunələrin müəyyənləşdirilməsindən sonra isə belə bir sual verildi ki, onların nominativ adlandırılmasının səbəbi nədir? Sualı sinifdəki şagirdlər bir-birinin səhvini düzəldə-düzəldə belə cavabla yekunlaşdırdılar ki, nominativləri birləşdirən ümumi əlamət onların həqiqi məna bildirməsindən ibarətdir.

Repetitlərin necə mürəkkəb söz olduğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü onların quruluşca növlərinə aid nümunələri tapılması barədə sual və tapşırıqlar verildi. Şagirdlər təkrarlıq yolu ilə düzələn aşağıdakı kimi mürəkkəb sözlərə dair nümunələri misal gətirdilər: *qucaq-qucaq, dolu-dolu, sərin-sərin, azar-bezar, az-maz, çarıq-çürük, çör-çöp, tələm-tələsik, uzaq-yaxın, ac-yalavac, qurd-quş, dərə-təpə, isti-soyuq, dilli-dilavər, ağıl-qaralı, ağara-ağara, sarala-sarala, ağına-bozuna, əlinə-ayağına, azına-çoxuna, davasız-şavasız, gülə-gülə, tələsə-tələsə, dağda-daşda, azdan-çoxdan, yaxından-uzaqdan, aşıb-daşmaq, coşub-kükrəmək, üzbəüz, dalbadal, gəldi-gəlmədi, bildi-bilmədi* və s.

Bu tipli mürəkkəb sözlərin repetitlər qrupuna aidiyyəti də onların üzərində aparılan təhlil yolu ilə müəyyən edildi. Belə bir yekun cavab qəbul olundu ki, repetitlər təkrarlanma yolu ilə düzələn və formalaşan mürəkkəb sözləri əhatə edir.

Monolitlərin müəyyən edilməsinə də müvafiq nümunələrin tapılması ilə başlandı. Əvvəlcə monolit termininin mənası aydınlaşdırıldı. Aydınlaşdırıldı ki, dilçilikdə monolit sözündən termin kimi bütövləşmiş, sabitləşmiş dil vahidi mənasında istifadə edilir. Monolitlər də digər mürəkkəb sözlərin formalaşdığı qayda üzrə düzəlidir. Monolitləri fərqləndirən cəhət isə onların nitqdə bir vahid kimi formalaşmış emosionallıq bildirməsindən ibarətdir. Monolitlərin hər biri xüsusi bir məzmun bazasında sabitləşir. Şagirdlər monolitlərə aid verilən sual və tapşırıqlara müvafiq olaraq aşağıdakı kimi nümunələri müəyyən etdilər: *ölmə-diril* (çətinliklə) *yaşamaq*, *götür-qoy* (düşünmək) *eləmək*, *sağ-çürük* (yoxlamaq) *eləmək*, *haray – həşir* (qışqırmaq) *çıxartmaq*, *görüm-baxım* (himayədarlıq) *etmək*, *qırdı-qaçdı* (etibarsızlıq), *gedərgəlməz* (ölüm), *əliyalın* (silahsız), *qayışbaldır* (əcinnə, cin), *qaraçuxa* (xəyal), *ağziyava* (söyüşcül), *qaradaban* (uğursuz) və s.

Monolitlər barədə şagirdlərin təsəvvürünün bir qədər də dərinləşdirilməsi məqsədi ilə nümunələr mənaça təhlil edildi. Sonra isə monolitlərin mənalarının cümlələrdə ifadə olunması barədə tapşırıqlar verildi.

Şagirdlərə, sintaktik söz yaradıcılığının bir tərkib hissəsini təşkil edən metaforizmlərin nədən ibarət olduğu barədə sualla müraciət edildikdə onlar metafora barədə

bildikləri qədər suala cavab verdilər. Ancaq cavablar metaforizm kimi formalaşmış sintaktik söz yaradıcılığı nümunələrini tam əhatə edəcək səviyyədə deyildi. Ona görə də onlara izah edildi ki, metaforizmlər elə ifadə vasitələridir ki, onlar təşkil olunduğu sözlərə uyğun mənada yox, məcazlaşmış mənada işlədilən vahidlərdən ibarətdir. Əlavə olaraq müvafiq nümunələr göstərildikdə isə şagirdlər özləri də uyğun sözlər tapıb onları cümlələrdə işlətməyə səy göstərdilər. Şagirdlərə lüğət üzrə müvafiq nümunələri tapmaq üçün tapşırıq verildi və onlar aşağıdakı kimi sözləri müəyyən etdi: *diribaş* (qoçaq), *ağsaqqal* (yaşlı), *darqursaq* (səbirsiz), *dargöz* (paxıl), *dikbaş* (özünən razı), *ağziyurtuq* (sözgəzdirən), *samanaltdan suyeridən* (xain), *üzüyumşaq* (mülayim, həlim), *gönüqalın* (qanmaz), *əliaşağı* (yoxsul), *əlibərk* (xəsis), *əliaçıq* (səxavətli) və s.

Şagirdlərə, həmçinin, *hibrid* sözlərin nədən ibarət olması barədə sualla müraciət edildi. Doğrudur, *hibrid* sözü mənaca bir qədər anlaşılmazlıqla qarşılandı. Ancaq izah edildi ki, hibrid sözündən dilçilikdə termin kimi istifadə olunur. Hibrid sözü isə mənşəyinə görə ayrı-ayrı dillərə məxsus olan sözlərdən düzəlmiş dil vahidləri mənasında işlədilir. Beləliklə, verilən sual və tapşırıqlar əsasında şagirdlərə hibrid quruluşlu aşağıdakı kimi mürəkkəb sözləri nümunə gətirdilər: *çoxseriyalı*,

qısametrajlı, avtodükan, avtodayanacaq, vağzalyanı, planetlərarası, sivilizasiyalararası, vaxtaşırı, aqrar-sənaye, aqrar-xammal, fotomüxbir, aviomodal, avtomüfəttiş, avtoqaraj, aviobirləşmə, avtoqatar və s.

Bu nümunələr onu göstərir ki, şagirdlərin dilçilik görüşləri genişləndikcə onların yaradıcılıq qabiliyyəti də inkişaf edir. Odur ki, dərslıklərdə sintaktik söz yaradıcılığının məhsulu olan nümunələr bütövlükdə mürəkkəb sözlər kimi izah edilsə də onların ayrı-ayrı leksik-semantik növlərinə dair verilən şərhlərə uyğun misalları axtarıb tapmaq və cümlələrdə işlətmək çətinlik törətmir.

Nəticə olaraq onu demək olar ki, dərslıklərdə sintaktik söz yaradıcılığının məhsulu olan mürəkkəb sözlərin struktur tərkibi barədəki məlumatlarla yanaşı onların leksik-semantik xüsusiyyətləri barədə əlavə izahlar vermək mümkündür. Bu, şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürünün, eyni zamanda, onların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına da öz pozitiv təsirini göstərirdi. Sintaktik söz yaradıcılığı qaydalarının öyrədilməsi bazasında şagirdlərin yazılı normalara yiyələnməsi məqsədi ilə onlara müvafiq tapşırıqlar verilmişdir. Şagirdlər onlara mürəkkəb sözlərlə əlaqədar verilən tapşırıqlara müvafiq olaraq belə sözlərin yazılış qaydalarını müəyyən etməli idilər. Mürəkkəb sözlərin

quruluşca təhlili ilə əlaqədar şagirdlərə məlumat verilmişdi ki, mürəkkəb sözlər (sintaktik derivasiya nümunələri) ayrı, defislə və bitişik yazılır. Etiraf etmək lazımdır ki, şagirdlər defislə və bitişik yazılan sözlərə aid xeyli nümunələr göstərə bildilər. Həmin nümunələrə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

a) *defislə yazılanlar*: *qırmızı-sarı, qırıq-sökük, qırıb-qatmaq, qıraq-bucaq, qovdu-qaçdı, dedi-qodu, dava-dərman, dava-dalaş, daş-kəsək, daşlı-kəsəkli, deyib-gülmək, dəli-dolu, duman-çən, ev-eşik, süsən-sünbül, taxta-şalban, tərək-silah, asta-asta, yavaş-yavaş, əvvəl-axır, gec-tez, dəstə-dəstə, tir-tir (əsmək), gur-gur (gurudamaq), toplu-tüfəngli, qarılı-qocalı, axşamda-səhərdə* və s.

b) *bitişik yazılanlar*: *torpaqqazan, yereşən, ağsaqqal, qarasaqqal, təsəlliverici, qanqaraldıcı, yolüstü, atüstü, ayaqüstü, özəfəliyyə, ötürhaötür, vurhavur, tuthatut, diribaş, ölüvay, özündəndeyən, aravuran, saathesabı, külqabı, bağayarpağı, barmaqhesabı, xatınbarmağı, saymazyana, iribuynuzlu, xırda-buynuzlu, dəymədişər, əlimyandı, səsrtımı, səskeçirici, tozsoran, əlüzuyuyan* və s.

Ayrı yazılan mürəkkəb sözlərə gəlincə isə onlara aid nümunələrin müəyyən edilməsində bir qədər çətinlik çəkdikləri müşahidə edildi. Çünki nümunələri tapdıqları «Bitişik yoxsa ayrı» (30) lüğətindən belə nümunələrə aid sözləri müəyyən edə bilməmişdilər.

Ancaq şagirdlərə izah edildi ki, əvvəla dərsliklərdən onlara məlum olan mürəkkəb idarə, müəssisə, obyekt kimi xüsusi adlar vahid anlayış bildirdiyinə görə bir söz kimi qəbul olunur. İkincisi, elə adı çəkilən kitabın 4-cü səhifəsində göstərilir ki, «müxtəlif nitq hissələrindən düzələn sözlər ayrı yazılmalıdır: hərbi hazırlıq, mülki müdafiə, ibtidai icma və s.» (30, 4).

Bunun kimi, birinci tərəfi təyinedicilik bildirən, *«Azərbaycan» qəzeti, Gənclər evi, Körpələr evi, Uşaq bağçası, Əcəmi Metrosu* həmçinin *ictimai siyasi, sosial iqtisadi, milli-mənəvi, maddi mədəni, rus daması, rus palosu, şahmat məktəbi, partiya təşkilatı, tələbə şəhərçiyi* və s. sözlər ayrı yazılmalıdır. Eyni zamanda, şagirdlərin nitq mədəniyyəti baxımından yazı normalarına yiyələnməsini nəzərə alaraq dərsliklərdə müvafiq boşluqların doldurulmasına da ehtiyac vardır.

Sintaktik söz yaradıcılığı qaydalarının öyrədilməsi prosesində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı iki istiqamətdə təcrübə aparılmışdır. Birincisi, sintaktik derivasiya nümunələrinin nitq aktivliyi və emosionallığı ilə bağlı təcrübədir. Məlum olduğu üzrə, xüsusən, təkrarlıq yolu ilə düzələn sintaktik derivasiya nümunələri obrazlaşdırma, ritmikləşmə və emosional təsir yaratma vasitəsi kimi həm bədii üslubda, həm də şifahi nitqdə özünəməxsus yer tutur. Ona görə də şagirdlərə

tapşırıq verildi ki, bədii ədəbiyyatdan, folklor nümunələrindən belə sözlərə aid misallar toplusınlar və onların nitq effektivliyini müəyyən etmək üçün ifadəli oxu kimi səsləndirsinlər. Daha sonra isə özləri mətn tərtib edib təkrarlıq yolu ilə düzələn sözləri müvafiq cümlələrdə işlətsinlər. İkincisi isə, mürəkkəb sözlərin ayrı, defislə və bitişik yazılan növlərini tələffüz normasına uyğun şəkildə ifadə etsinlər. Hər iki istiqamətdəki tapşırıq normal şəkildə yerinə yetirildi. Şagirdlərin, xüsusilə, şifahi nitqlə bağlı tapşırıqları yerinə yetirməsində bir canlanma müşahidə edildirdi. Təcrübənin məqsədi isə şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürünü, yazı normalarına və şifahi nitqə yiyələnmə bacarıqlarını bir-biri ilə əlaqələndirməkdən ibarət idi. Aparılan təcrübə göstərdi ki, şagirdlər bütün bu keyfiyyətlərə yiyələnmək baxımından passiv deyillər, əksinə bu işə çox böyük maraqla yanaşaraq aktivlik nümayiş etdirirdilər.

Gəncə şəhərindəki 4 *saylı* məktəbin 9^a və 9^v kontrol siniflərində göstəricilər belə olmuşdur: 9^a (28 nəfər): əla 4 nəfər (14,0%), yaxşı 7 nəfər (25,0%), kafi 14 nəfər (50,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (11,0%); 9^v (30 nəfər): əla 5 nəfər (17,3%), yaxşı 8 nəfər (26,4%), kafi 15 nəfər (50,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (6,3%). 11^a və 11^v eksperiment siniflərinin göstəriciləri isə bunlardır: 11^a (29 nəfər): əla 6 nəfər (21,1%), yaxşı 12 nəfər (41,4%), kafi 8 nəfər

(27,2%), qeyri-kafi 3 nəfər (10,3%); 11^v (30 nəfər): əla 7 nəfər (23,4%), yaxşı 12 nəfər (40,0%), kafi 8 nəfər (26,6%), qeyri-kafi 3 nəfər (10,0%).

27 *saylı* məktəbdə aparılan təcrübənin faiz göstəricisi də qismən buna uyğundur. 9^a və 9^v kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri belədir: 9^a (24 nəfər): əla 3 nəfər (12,5%), yaxşı 6 nəfər (25,0%), kafi 12 nəfər (50,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,5%); 9^v (26 nəfər): əla 4 nəfər (15,0%), yaxşı 6 nəfər (23,0%), kafi 13 nəfər (50,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,0%). 10-cu və 11-ci eksperiment siniflərinin göstəriciləri isə belə olmuşdur: 10-cu sinif (25 nəfər): əla 5 nəfər (20,0%), yaxşı 11 nəfər (44,0%), kafi 8 nəfər (32,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (4,0%); 11-ci sinif (27 nəfər): əla 5 nəfər (21,0%), yaxşı 10 nəfər (42,0%), kafi 7 nəfər (29,0%), qeyri-kafi 2 nəfər (8,0%).

Bu göstəricilər də faiz nisbətinə görə 32 *saylı* məktəbdə aparılan təcrübənin nəticələrinə uyğundur. 9^v və 9^c kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri bundan ibarətdir: 9^v sinifi (26 nəfər): əla 4 nəfər (15,1%), yaxşı 6 nəfər (23,1%), kafi 14 nəfər (53,9%), qeyri-kafi 2 nəfər (7,9%); 9^c sinfi (27 nəfər): əla 4 nəfər (14,7%), yaxşı 6 nəfər (22,3%), kafi 15 nəfər (55,6%), qeyri-kafi 2 nəfər (7,4%). 11^a və 11^v eksperiment siniflərində isə göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir: 11^a (20 nəfər): əla 5 nəfər (25,0%), yaxşı 7 nəfər (35,0%), kafi 6 nəfər (30,0%),

qeyri-kafi 2 nəfər (8,2%); 11^v (24 nəfər): əla 6 nəfər (25,0%), yaxşı 8 nəfər (33,4%), kafi 8 nəfər (33,4%), qeyri-kafi 2 nəfər (8,2%).

Faiz nisbəti ilə bu göstəricilər də 33 *saylı* məktəbdə aparılan təcrübənin nəticələrinə uyğundur. 8-ci və 9-cu kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri belədir: 8-ci sinif (24 nəfər): əla 8 nəfər (12,5%), yaxşı 6 nəfər (25,0%), kafi 12 nəfər (50,0%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,5%); 9-cu sinif (32 nəfər): əla 4 nəfər (12,5%), yaxşı 6 nəfər (18,6%), kafi 18 nəfər (56,4%), qeyri-kafi 4 nəfər (12,5%).

10-cu və 11-ci eksperiment siniflərində isə göstəricilər aşağıdakı kimi olmuşdur: 10-cu sinif (18 nəfər): əla 5 nəfər (27,8%), yaxşı 8 nəfər (44,4%), kafi 4 nəfər (22,2%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,6%); 11-ci sinif (21 nəfər): əla 6 nəfər (28,6%), yaxşı 8 nəfər (38,1%), kafi 5 nəfər (23,8%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,5%).

Şəmkir rayonunun kənd məktəblərində aparılan təcrübələrin nəticələrini müqayisə etdikdə isə faiz nisbətinə görə Gəncə şəhər məktəbləri ilə yaxınlıq müşahidə olunur. Bu yaxınlığın səbəbini sintaktik söz yaradıcılığının məhsulu olan sözlərin qavranılmasındakı, deyilişindəki və yazılışındakı qaydaların ciddi fərq lokal fərq yaratmaması ilə izah etmək mümkündür.

Şəmkir rayonunun Çənlibel 2 saylı kənd məktəbinin 8-ci və 9-cu kontrol siniflərində nəticələr eksperiment

siniflərin-dəkindən qismən aşağıdır. Təcrübələr davam etdikcə onun nəticələrinin səviyyə etibarı ilə artması şagirdlərin özlərinin nitq mədəniyyəti normalarına riayət etmələrin marağın çoxalması kimi başa düşmək olar. Ümumi nəticələr aşağıdakı kimidir: 8-ci sinif (25 nəfər): əla 5 nəfər (20%), yaxşı 7 nəfər (28,0%), kafi 9 nəfər (36,0%), qeyri-kafi 4 nəfər (16,0%); 9-cu sinif (24 nəfər): əla 4 nəfər (16,6%), yaxşı 7 nəfər (29,2%), kafi 10 nəfər (41,7%), qeyri-kafi 3 nəfər (12,5%). 10^v və 11-ci eksperiment siniflərində isə göstəricilər belədir: 10^v (15 nəfər): əla 5 nəfər (33,4%), yaxşı 4 nəfər (26,8%), kafi 4 nəfər (26,5%), qeyri-kafi 2 nəfər (13,0%); 11-ci sinif (23 nəfər): əla 6 nəfər (26,1%), yaxşı 9 nəfər (38,7%), kafi 6 nəfər (26,1%), qeyri-kafi 2 nəfər (9,1%).

Muxtariyyə kənd məktəbində də göstəricilər qismən bu nəticələrə yaxındır. 8^a və 8^v kontrol siniflərində göstəricilər belədir: 8^a (26 nəfər): əla 4 nəfər (15,4%), yaxşı 9 nəfər (34,3%), kafi 10 nəfər (39,8%), qeyri-kafi 3 nəfər (10,5%). 8^v (25 nəfər): əla 4 nəfər (16,0%), yaxşı 8 nəfər (32%), kafi 9 nəfər (36,0%), qeyri-kafi 4 nəfər (16,0%). 10^a və 10^v eksperiment siniflərində isə göstəricilər belədir: 10^a (20 nəfər): əla 5 nəfər (25%), yaxşı 9 nəfər (45%), kafi 5 nəfər (25%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,0%); 10^v (20 nəfər): əla 6 nəfər (30%), yaxşı 9 nəfər (45,0%), kafi 4 nəfər (20,0%), qeyri-kafi 1 nəfər (5,0%).

Aparılan təhlillərdən belə qərara gəlmək olur ki, şagirdlər nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək üçün bütün potensial imkanlara malikdirlər. Burada bir vacib məsələ vardır ki, dərsliklərdəki nəzəri biliklər praktikada nitq mədəniyyətinə ardıcıl tətbiq olunmalıdır. Praktika isə burada üç istiqamətdə yerinə yetirilir. Birincisi, *şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilir*. Bu istiqamətdə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyəti formalaşdırılır. Onlar müstəqil olaraq müvafiq qaydalar üzrə derivasiya nümunələrini müəyyən edirlər. *İkincisi, həmin nümunələrin düzgün yazılışına riayət etmək üçün verilən tapşırıqları yerinə yetirməyə cəhd göstərilir*, *üçüncüsü isə sözlərin tələffüz normalarını mənimsəməyə çalışırlar*. Nitq mədəniyyəti baxımından yazılı və şifahi normaların yaxınlaşmasına nail olmaq isə dilin informasiya funksiyasının yerinə yetirilməsini təmin etmək deməkdir. Doğrudur, bu prosesin başa gəlməsi müəyyən zaman tələb edir. Ancaq müasir informasiya mühitinin genişlənməsi bu prosesin tez başa gəlməsini təmin edə bilən ən mühüm amillərdən biridir. Bu amil hətta ona da təsir edə bilər ki, kənd məktəblərində lokal nitqin mühafisəkar təsirlərinin aradan qaldırılması müəyyən dərəcədə sürətləndirilsin.

NƏTİCƏ

1. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması müasir dövrümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası öz tarixi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dövlətlərarası informasiya mübadiləsi intensiv xarakter almağa başlamışdır. İnformasiya şəbəkəsinin genişlənməsi üçün informasiya mübadiləsinin effektivliyi vacib bir şərt kimi ortaya çıxır. Bu sahədə isə nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşdirilməsinə ciddi və zəruri ehtiyac yaranır.

2. Nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşdirilməsi və tətbiqi üçün məktəblərin çox böyük rolu vardır. Çünki məktəb uşaqların həm əqli-zehni inkişafını formalaşdırır, onların intellektual və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, eyni zamanda yazılı və şifahi nitq normalarına yiyələnməsini təmin edir.

3. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında derivasiya qaydaların öyrədilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər tədris prosesində həm derivasiya qaydalarını öyrənirlər və bu qaydalara müvafiq şəkildə öz yaradıcılıq (tədqiqatçılıq) qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Bunun nəticəsində də müstəqil olaraq dilin müxtəlif təbəqələrinə məxsus derivasiya nümunələrinin müəyyən edilməsinə səy göstərirlər.

4. Derivasiya qaydalarının mükəmməl mənimsənilməsi üçün dilin ayrı-ayrı təbəqələrinə aid sözyaratma prosesini öyrənmək vacibdir. İndiyyəqədərki tədqiqat əsərlərində və məktəb dərsliklərində, söz yaradıcılığı adı altında əsas etibarlı ilə morfoloji derivasiya qaydalarından bəhs edilmişdir. Sintaktik derivasiya qaydaları barədə isə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aidiyyəti olan mürəkkəb sözlərdən bəhs edilmişdir. Bununla da sintaktik söz yaradıcılığı xüsusi bir mövzu kimi dərsliklərdə yer tutmamışdır. O cümlədən, leksik söz yaradıcılığına aid dərsliklərdə fraqmental məlumatlar verilsə də onlar, demək olar ki, sistemləşdirilməmişdir. Fonetik söz yaradıcılığı barədə məlumat isə yox dərəcəsindədir. Halbuki, derivasiya qaydaları dedikdə dilin bütün qatları üzrə (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) sözyaratma prosesi nəzərdə tutulmalıdır. Çünki dil elementləri spiralvari ardıcılıqla əlaqələnen qapalı bir sistem daxilində öz funksionallığını reallaşdırır. Derivasiya qaydaları da bütövlükdə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdəki sözyaratma prosesini əhatə edir.

5. Derivasiya qaydalarının öyrədilməsi nitq mədəniyyəti normaları ilə birbaşa bağlı olan bir prosesdir. Şagirdlər sözyaratma qaydalarını öyrənərkən öz məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etirirlər. Məntiqi təfəkkür insanın

daxili nitqini zahiri nitqə çevirir. Zahiri nitq isə həm yazılı, həm də şifahi şəkildə ifadə olunur. Yazılı nitqin keyfiyyəti və əhəmiyyəti informasiyaların dəyişikliyə uğramadan uzunmüddətli yaşamasından və maneəsiz çatırılmasından ibarətdir. Çünki yazılı nitq dilin quruluşunun sabitliyini qoruyur. Şifahi nitq isə dilin quruluşunda dəyişdiricilik yaratmağa meyllidir. Şifahi nitqin keyfiyyəti və əhəmiyyəti budur ki, nitqin bu forması informasiyaları canlandırır. Ancaq dil quruluşunda şifahi nitq üzrə baş verən dəyişmələr informasiyaların canlandırılması və ötürülməsi prosesində maneələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu maneələrin üzərinə illərin və əsrlərin dəyişdirici yükünü əlavə etdikdə informasiyaların keyfiyyət dəyişmələri təxmini də olsa təsəvvürə gətirilə bilər. Nəticə budur ki, keyfiyyət dəyişmələri informasiyaların davamlı, ardıcıl, düzgün, həm də varisliklə (uzunmüddətli) çatdırılmasının qarşısını alır. Odur ki, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin bazasının yazılı və şifahi nitq normalarının mümkün qədər yaxınlaşdırılması üzərində qurulması məqsədə-uyğundur. Bu halda, informasiyaların varisliklə və geniş şəbəkədə ötürülməsinə nail olmaq mümkündür.

6. Normaların yaxınlaşdırılması və onların stabilləşdirilməsi müasir qlobal informasiya mühitində xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müasir qloballaşma mühitində dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin beynəlxalq

aləmdə nüfuzunun artması üçün informasiya şəbəkəsinin genişlənməsi vacib amillərdən biridir. Dildə norma vəhdətinin yaranması isə informasiya mübadiləsinin asan və maneəsiz çatdırılmasında aparıcı yer tutur. Digər tərəfdən, qlobal informasiya mühitində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə leksik normalara uyğun gəlməyən elementlərin daxil olması müşahidə edilir.

Norma sabitliyi isə kənar dil elementlərinin yazılı və şifahi dilə axınla daxil olmasının qarşısını alır. Odur ki, norma sabitliyi həm informasiya varisliyi yaranmasına səbəb olur, həm qloballaşma şəraitində informasiya mübadiləsinə intensivləşdirir və normaların pozulmasına gətirib çıxaran «virus» elementlərinin qarşısında sədd yaradır.

7. Norma yaxınlaşmasında məktəb şəraiti xüsusi bir yer tutur. Şagirdlər məktəbdə normalara yiyələnməklə onun həm də qorunmasına səy göstərməlidirlər. Bu sahədə aparıcı informasiya vasitəsi olan radio və televiziyanın böyük rolu vardır. Radio və televiziya aparıcılarının nitqində, eyni zamanda, məruzəçilərin, mühazirəçilərin, kütləvi tədbirlərdəki çıxışçıların danışığında yazılı və şifahi nitqin yaxınlaşmasına səy göstərilməsi müşahidə edilir. Şagirdlərə məktəblərdə tövsiyə edilməlidir ki, öz danışqlarında normalara riayət edilməsi baxımından bütün bunlara diqqət yetirsinlər.

8. Məktəblərdə şagirdlərin derivasiya qaydaları üzrə nitq normalarına yiyələnməsi ilə əlaqədar təcrübə aparılmışdır. Təcrübə üçün Gəncə şəhərindəki 4, 27, 32, 33 sayılı məktəblərdə şagirdlərin reaksiyaları nəzərə alınmışdır.

Müşahidələr göstərmişdir ki, şagirdlər, bir qayda olaraq, məktəbdə normalara riayət etməyə daha çox meyllidirlər. Məktəbdən kənarda isə ev və ətraf mühit yenidən onların məktəbdə yiyələndikləri normanı «unutdurur». Odur ki, normaların mənimsənilməsində intensiv üsullar tapılmalıdır ki, şagirdlər, həmçinin, ətraf mühit şəraitində normalara riayət edə bilsinlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, normaların mənimsənilməsinin az bir zaman müddətində baş tutması çətinidir. Bunun üçün həm intensivləşdirmə və həm də zaman lazımdır. Azərbaycan dilinin müstəqilliyi bu şəraitin yaradılmasında həlledici informasiya mühitinə malikdir.

9. Normaların yaradılmasında və stabilləşdirilməsində hər bir dil qatına aid derivasiya qaydalarının özünəməxsus keyfiyyət dərəcəsi vardır. Məsələn, fonetik derivasiya qaydalarının öyrədilməsi zamanı şagirdlər belə bir sözyaratma üsulunun mövcudluğu barədə məlumat alırlar. Onlara fonetik derivasiya qaydaları izah edildikdən sonra bir-biri ilə ardıcıl mənə əlaqəsini saxlayan elementləri də axtarır

tapmağa cəhd edirlər və bir çox hallarda buna müvafiq olurlar. Qaydaların mənimsənilməsi və onun sözyaratmaya tətbiqi şagirdlərin intellektual və məntiqi təfəkkürünün genişləndirilməsinə səbəb olur. Nəticədə müvafiq sözləri müəyyən edə bilirlər. Eyni zamanda, yeni sözlərin yazılışı və buna uyğun tələffüzü ilə yazı və şifahi nitq normalarına yiyələnmiş olurlar.

10. Leksik söz yaradıcılığı qaydalarının mənimsənilməsində də ilk növbədə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi vacib şərtidir. Onlar leksik söz yaradıcılığı qaydalarını öyrənməklə, sözlərin mənadaşlıq şəxələnməsi, yeni sözlərin yaranması, dialekt və şivələr bazasında dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, sözlərin alınmasında qlobal informasiya ilə birlikdə meylliliyin baş verməsi barədə məlumat alırlar. Leksik vahidlərin düzgün yazılışı və intonasiyaya görə düzgün tələffüz edilməsi ilə yazılı və şifahi nitq normalarını mənimsəyə bilirlər.

11. Morfoloji söz yaradıcılığında da şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün qaydaların öyrənilməsi vacib şərtidir.

Yazılı və şifahi normalara yiyələnməkdə isə norma vahidliyinin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada ən vacib cəhət odur ki, xüsusilə, tələffüz zamanı sözün kök və şəkilçi mövqeyində baş verən dəyişmələr,

birincisi, yazıya tətbiq olunmasın, ikincisi isə tələffüzün dil strukturuna (yazı qaydalarının) uyğunluğu prinsipi qorunub saxlanılsın.

12. Sintaktik derivasiya qaydalarının öyrənilməsi də bu üsulla söz yaratmanın mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Sintaktik derivasiya elementlərinin mənimsənilməsi ilə şagird öyrənir ki, dərsliklərdə mürəkkəb söz kimi izah edilən tərkibləri təkcə quruluşuna görə müəyyən etmək azdır. Onları həmçinin, leksik-semantik keyfiyyətlərinə görə də araşdırmaq vacibdir. Eyni zamanda, şagirdlər sintaktik derivasiya nümunələrinin öyrənilməsi üzrə onların yazı normalarını da (bitişik, ayrı, defislə) mənimsəyirlər.

Şifahi nitq normasına gəlincə sintaktik derivasiya nümunələrinin emosionallıq bildirməsi vsitəsi kimi işlədilməsini praktik cəhətdən öyrənirlər. Sintaktik derivasiya vasitələrinin tələffüz şəraitinin öyrənilməsi şagirdlərin şifahi normalara yiyələnməsinə də öz pozitiv təsirini göstərir.

13. Derivasiya qaydalarının kompleks şəkildə öyrənilməsi şagirdlərdə dil sistemi barədə bütöv bir təəssürat yaradır. Həmçinin şagirdlər dilin nə üçün qapalı və spiralvari bir sistem olduğunu da anlayırlar. O da məlum olur ki, bu sistemdə baş verən hadisələr universaldır. Belə ki, məsələn, sözyaratma prosesi

morfologiyada müşahidə edilirsə, deməli, onun adekvat elementləri fonetikada da, leksikada da, sintaksisdə də özünəməxsus şəkildə təzahür edir.

14. Beləliklə, dərsliklərdə derivasiya qaydaları barədə, xüsusən, aşağı siniflər üzrə, hər bir bölmədə ayrıca məlumat verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Şagirdlər aşağı siniflərdən bilməlidirlər ki, fonetikada, leksikada, morfologiyada və sintaksisdə özünəməxsus derivasiya qaydaları var. Yuxarı siniflərdə isə, xüsusən, 10-cu, 11-ci siniflərdə söz yaradıcılığının ayrıca bir mövzu kimi öyrədilməsi məqsədəuyğundur.

15. Dərsliklərdə qrammatik qaydalarla birlikdə derivasiya qaydaları da özünəməxsus yer tutur. Ancaq nitq mədəniyyəti məsələləri burada ümumiləşmir. Yaxşı olardı ki, dərsliklərdə qrammatik (o cümlədən, derivasiya) qaydaları ilə yanaşı nitq mədəniyyətinin başlıca təməli olan intellektual və məntiqi təfəkkürü, eyni zamanda, yazı və nitq normalarının ümumiləşdirilməsi qaydaları da nəzərə alınsın.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə. Azərbaycan dilindən yeni proqramın xüsusiyyətləri- “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Bakı, 2003, № 1, 72 s. s-17-20.
2. Abbasova G. Şagirdlərə düşünməyi və mühakimə yürütməyi necə öyrədirəm? – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2003, № 2. 72 s. (s 46-48).
3. Abdullayev A., Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi. Bakı, Maarif 1968, 376 s.
4. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı. Azərbaycan Dövlət Nəşr, 1968, 252 s.
5. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 280 s.
6. Adilov M.İ. Verdiyev Z.H., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, s 364.
7. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm, 1974, 232 s.
8. Aforizmlər. (Azərb. Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər. Bakı- “Azərbaycan Universiteti nəşr”. 1997, 36 s.
9. Allahverdiyev S., Haqverdiyev Ə., Behbudov M. Azərbaycan tarixi. Bakı, “Mütərcim” nəşr, 2005, 336 s.
10. Ana dili. Ümumtəhsil məktəblərinin birinci sinfi üçün dərslik. (Müəlliflər Nizami Cəfərov, Rafiq Yusifoglu,

Rəhilə Sultanqızı, Eldar Əliyev, Zülfiyyə Beysova, Aygün Məcidova, Sevda Adıgözəlova) Bakı, Çarşıoğlu, 2010 182 s.

11. Aslanov V. Daxili obyektli fellər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. –Dilçilik məcmuəsi. XIV c. Bakı, Azərb. EA nəşr., 1960, s.156-168.

12. Atalar sözü. Bakı, Öndər nəşr (tərtib edən Cəlal Bəydim). 2004, 264 s.

13. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 728 s.

14. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin ikinci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Gülşən Orucova, Zahid Xəlilov, Dilruba Cəfərova) Bakı, Altun kitab, 2011, 208 s.

15. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin üçüncü sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Gülşən Orucova, Zahid Xəlilov, Dilruba Cəfərova) Bakı, Altun kitab, 2010, 208 s.

16. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin dördüncü sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Solmaz Abdullayeva, Dilruba Cəfərova, Xanım Qasımova) Bakı, Altun kitab, 2011, 224 s.

17. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin beşinci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Faiq Şahbazov, Qənirə Əmircanova, Xanım Qasımova) Bakı, Altun kitab, 2010, 108 s.

18. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin altıncı sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Fazil Eyvazov) Bakı, Altun kitab, 2008, (16a).
19. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin yeddinci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Xanım Qasımova, Fazil Eyvazov) Bakı, Altun kitab, 2008, 160 s.
20. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin səkkizinci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Qəzənfər Kazımov, Faiq Həbəzov, Aygün Mikayılova) Bakı, Aspoliqraf, 2010, 144 s.
21. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin doqquzuncu sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Yusif Seyidov, Təhmınə Əsədova) Bakı, Çəşioğlu, 2010, 120 s.
22. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin onuncu sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev) Bakı, Çəşioğlu, 2010, 120 s.
23. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin on birincü sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev) Bakı, Aspoliqraf, 2009, 160 s.
24. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, Elm, 1970, 357 s.
25. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşr”, 1964, 780 s.
26. “Azərbaycan” qəzeti, 11 aprel, 2013-cü il.

27. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 176 s.
28. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, Maarif, 2011, 120 s.
29. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 440 s.
30. Bayramova M. Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisində müasir təlim metodlarından istifadə – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 2005, № 1, 72 s (s 45-47.
31. Bitişik yoxsa ayrı (Müəlliflər: Kərimov L, Mahmudov M, Rəhmanov C) Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşr, 1987, 256 s.
32. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fəllər- “Azərbaycan EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri” XIII c. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr. 1957, s. 129-161.
33. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Elm, 1963.
34. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər). Bakı, Maarif, 1972, 236 s.
35. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr, 1960, 203 s.
36. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 236 s.

37. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəşr., 1959, 162 s.
38. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərnəşr, 1962, 272 s.
39. Divani Nizami (Gəncəli) Türkcə (Azərbaycanca) qəsidələr, qəzəllər xədiviyyə nüsxəsi. Bakı, Nurlar nəşr, 64 s.
40. Eynalova T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından necə istifadə edirəm? – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 2006, №1, 72 s (s 22-29).
41. Əhmədova Esmira. Sözüün tərkibi və sözüün quruluşca növləri anlayışının fərləndirilməsi. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 2003, № 4, (72 s). s. 21.
42. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı, Maarif, 1976, I c . (280 s.) s 206-207.
43. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tədrisinin elmi əsasları. Bakı, Maarif, 1968, 132 s.
44. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif, 1975, 176 s.
45. Əfəndizadə Ə. IV sinifdə Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973, 200 s.
46. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya, qrammatika lüğəti. Bakı, Maarif, 1983, 88 s.

47. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, orfoepiya lüğəti. Azərbaycan Dövlət nəşr. 1989, 151 s.
48. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Elm 2001, 183 s.
49. Əliyev H.Ə. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Azərnəşr, 1981, 51 s.
50. Əliyeva A. İnteraktiv metodlar: mahiyyəti və tətbiqi yolları. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Bakı, 2006, № 1, 72 s. 3-12.
51. Əliyeva B., Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları, ədəbiyyat dərslərində onlardan istifadə. –Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 2005, №2. 72 s. (s. 25-31).
52. Əliyeva A. Fellərin tədrisində omonim şəkilçilərin öyrədilməsinə dair – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2004, № 4, 72 s. (s. 24-25).
53. Əliyeva Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər “Azərbaycan EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri” XIII cild, Azərb. EA. Nəşr. Bakı, 1957, s. 129-183.
54. Əlizadə S. Azərbaycan dili sözlərinin sonundan q samitinin düşməsinə dair. – “S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri” Dil və ədəbiyyat ser, 1972, № 2, s. 11-14.
55. Əmirli A., Turabov V. Ədəbi tələffüz sisteminə dair. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. 2004. № 2, 72 s. s.18-19.

56. Fərəcov Ə., Həsənov M. Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1974, s. 148.
57. Hacıyeva S. Qrup məşğələ üsulundan necə istifadə edirəm. – “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Bakı, 2004 № 2. 72 s. s 35-39.
58. Həsənov İ. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Gəncə poliqrafiya ASC. 2007 s. 164.
59. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, s. 297.
60. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşr., 1999, 278 s.
61. Hüseynzadə M. Azərbaycan dilində təktərkipli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Bakı, “ADU”. 1957, 94 s.
62. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif” 1963, 270 s.
63. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri- “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)”, Bakı, “Azərtədrisnəşr”. 1962.
64. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası I h. Bakı, Nurlan. 2007, 279 s.
65. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası II h. Bakı, Nurlan. 2007. 352 s.
66. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. Nurlan, 2008, s. 444. 397-398 s.

67. Xəlilov Buludxan. Dilçiliyin qayğıları- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2008, № 2. 80 s. s. 25-29.
68. Xəlilova T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından necə istifadə edirəm? "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi". Bakı, 2006. № 172 s. (s. 22-29).
69. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı, API nəşri, 1986. 84 s.
70. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 496 s.
71. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir nəşr. 2005. 520 s.
72. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşr, 1962-172 s.
73. Qafarova S., "M. Hüseynzadə". Bakı XXI əsr Yeni nəşrlər evi. 2004, 168 s.
74. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973. s. 186.
75. Quliyev T. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə. Bakı, Nurlan, 2005, 289 s.
76. Qurbanov A. Ümumi dilçilik II c. Bakı, Maarif, 1989. 561 s.
77. Maqsudov E. Orfoqrafik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində poetik praktik çalışmalardan istifadə. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2004, № 2, 72 s.

78. Maqsudov E. Azərbaycan dilində ekiz cümlələr- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2004. № 2. 72 s. 43-46 s.
79. Maqsudov E. Azərbaycan dilində işlənən bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilər haqqında düşüncələr. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 2005 № 3. 72 s. 24-26.
80. Maqsudov E. Azərbaycan dilindəki bəzi sözlərin türk mənşəli qarşılaşmaları haqqında. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2011, № 4, 80 (s. 61-64).
81. Məmmədli N.B. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, Elm, 1997. 314 s.
82. Musayeva M. İnteraktiv təlim metodları ilə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2003, № 72 s. 43-45 s.
83. Nəbiyeva İ. Yeni təlim üsullarının tətbiqi. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. 2003 № 1, 72 s. (s. 45-51).
84. Paşayev A.İnteraktiv metodların tətbiqinə dair- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2006, № 1, 72 s. (s. 13-17).Paşayev Ə. X.,
85. Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı, Çarşıoğlu, 2002, 512 s.
86. Piriyeva O. Məktəb və pedaqoji terminologiya məsələləri- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2004, № 2, s. 24-27.

87. “Respublika” qəzeti. 19 iyun 2001-ci il.
88. “Respublika” qəzeti. 24 may, 2012-ci il.
89. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, Elm, 1965.
90. Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaıkləşmiş fellər – Dilçilik məcmuəsi, XVIII c. Bakı, 1963. 130 s. 5-36.
91. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2012. 230 s.
92. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, Maarif, 1966, 340 s.
93. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşr. 2000, 370 s.
94. Yusifov M., Adilov R. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1996, 139 s.
95. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası (kök törəmələri). Gəncə, “Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu”, 1995, 66 s.
96. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Mütərcim, 1998, (214 s.).
97. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı, Nurlan, 2001, 430 s.
98. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004, (176 s.) s. 11-12.

99. Yusifov M. Fonetik söz yaradıcılığında analitizmin izləri. Filologiya məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s. 150-158.
100. Yusifov Mübariz. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 320 s.
101. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 308 s.

Rus dilində

102. Аганин П.А. Потворы и одонородные парные сочетание в современном турецком языке. М., Восточные литературы. 1959. с. 321.
103. Адилов М. Сложные слова в современном азербайджанском языке. (имя существительные и имя прилагательные) автореф. канд. дисс. Баку, 1958.
104. Алекперов. А.К. Лексические значение в семасиологической структуре слова. – Советская тюркология. 1976 № 2. с. 35-42.
105. Алекперов А.К. Лексическая семантика простых глаголов современном Азербайджанском языке. Баку, Элм, 1983. 157 с.
106. Асланов В. О путях установления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). “Вопросы азербайджанского языкознания”. Сборник статей. Баку, из. Аз ССР 1967, с. 84-102.

107. Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках-“Вопросы составления описательных грамматик”. М., АН СССР. Ин-ст. языкознания. 1961. с. 55-85.
108. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов “Изд. АН. СССР”, Вопросы Терминологии. М., 1961, с. 60-67.
109. Будагова З.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке. Изв. АН. Азерб ССР (серия лит. языка и искусство) Баку, 1977, № 4, 30-35.
110. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка. Киев. Раданська школа. 1952, 446 с.
111. Ганиев Ф.А. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань. Татар кн. изд-во. 1973, 40 с.
112. Ганиев Ф.А. Образование слопеных слов в татарском языке. М., Наука, 1982, 150 с.
113. Гальперин И.Р. Очерки их стилистике английского языка. М., изд. Литературы на иностранных языках, 1958, 459 с.
114. Дмитриев Н.К. Парные словосочетания в башкирском языке. Изв. АН. СССР (отд. гуманитарных наук). М., 1930, № 7.
115. Дмитриев Н.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. М., Учпедгиз, 1955. с. 131.

116. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat ser, 1972, s. 11-13.
117. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969, 676 с.
118. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., Московский гос. ун-т. 1957, 448 с.
119. Журавлев А.П. Фонетические значение. Изд. Ленинградского ун-та. 1974, 154 с.
120. Исрафилова Р.Д. Обогащение в советский период словарных состав азербайджанского языка за счет внутренних ресурсов и отражение его в словарях. Автореф. канд. дисс. Баку, 1976. 40 с.
121. Кажибек. Е.З. Глагольно - именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма-Ата. Наука. 1985, с. 272.
122. Кайдаров А. Т. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма – Ата. 1958, с. 168.
123. Левитский В.В. Семантика и фонетика. Черновицы гос. ун-т. 1973, 101.
124. Нагаев А.А. Чередование звуков как средства словообразование (на материале узбекского и некоторые других тюркских языков). Автореф. канд. филол. наук. Самарканд. 1969, 29 с.

125. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. (Семантический анализ против их ложности в лексике). М., Наука, 1973, 145 с.
126. Новрузова С. Способы передачи префиксальных терминов на азербайджанский язык. Баку, 1990, 22 с.
127. Панов М.В. О восприятии звуков – “Развитие фонетики современного русского языка”. М., Наука. 1966, 180 с. 155-162.
128. Пелевина Н.Ф. О симантизации звуковой стороны художественного текста- Вопросы семантики. Ленинград, сб. научн. тр. 1976, с. 88-95.
129. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы Автореф. док. дисс. Баку, 1984, 51 с.
130. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М. Аспект пресс. 1996, 536 с.
131. Садвакасов Г. Имеется- ли в современном уйгурском языке фонетической способ словообразование. Советская тюркология. 1972, № 6, (144 с.).
132. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., Изд. Восточные литературы. 1962, 643 с.

133. Севертян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, 1966, 457 с.
134. Словарь иностранных слов. М., Наука, 1989, 624 с.
135. Стеблева М.В. Поэзия Тюрков V-VIII веков (Малая надпись Кюль-Тегина) М., 1965, 144 с.
136. Суперанская А.В. Общей теории имени собственного. М., Наука, -
137. Уфимцева А.А. Слово в лексико - семантической системе языка. М., "Наука", 1968, с. 287.
138. Филипова. Т.С. Звуки и символ в стихах. К.М.Чуковского- Вопросы семантики. Ленинград, с. 95-108. 1976, 11 ч. В.
139. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., Наука, 1973, 280 с.
140. Щербак А.М. Огузнаме, Мухаббетнаме. М., Наука.
141. Юнусалиев Б.М. Синтаксический способ образования корневых слов. Труды ИЯЛИ АН Кирильской ССР, 1956, в 6. с. 95-105.
142. Юшманов Н.В. Элементы международной терминологии. М., Наука, 1968, с. 72.

Mündəricat

Söz önü.....	3
---------------------	----------

BİRİNCİ BÖLMƏ

Söz yaradıcılığının nitq mədəniyyəti ilə üzvi əlaqəsi.....	7
Azərbaycan-rus-Avropa-ərəb-fars mənşəli sözlər.....	121

İKİNCİ BÖLMƏ

Derivatoloji qaydaların təlimi və nitq mədəniyyəti məsələləri.....	127
Leksik derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti.....	136
Nəticə.....	231
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	239

ISBN: 978-625-378-514-7